

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

**І. В. Алексєєнко, А. Х. Маргулов,
І. А. Єремєєва, М. В. Несправа**

ІСТОРИЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Підручник

Дніпро
2020

УДК 327 + 341.7
І-90

*Рекомендовано до друку
науково-методичною радою Дніпропетровського
державного університету внутрішніх справ,
протокол 10 № від 18 червня 2020 р.*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор історичних наук, професор **Грідіна І. М.** – професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету;

доктор історичних наук, професор **Василенко В. О.** – професор кафедри історії та політичної теорії НТУ «Дніпровська політехніка»;

доктор політичних наук, професор **Стойко О. М.** – старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

І-90 Історія міжнародних відносин : підруч. / І. В. Алексеєнко, А. Х. Маргулов , І. А. Єремєєва , М. В. Несправа. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.

ISBN 978-617-7665-97-6

Підручник охоплює основні події і проблеми історії міжнародних відносин від найдавніших часів до сучасності. У книзі характеризуються головні тенденції, принципи і звичаї міжнародних відносин, роль і значення міжнародних конгресів, конференцій і договорів.

Призначено для студентів спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» та всіх, хто цікавиться проблемами міжнародних відносин.

ISBN 978-617-7665-97-6

© Автори, 2020
© ДДУВС, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
Розділ 1. ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ В СТАРОДАВНІЙ ТА АНТИЧНИЙ ПЕРІОДИ (Маргулов А. Х., Несправа М.В.)	5
Розділ 2. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (Маргулов А. Х.)	31
Розділ 3. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ ВЕСТФАЛЬСЬКОЇ ТА ВІДЕНСЬКОЇ СИСТЕМ (Алексєєнко І. В.)	57
Розділ 4. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (Єремєєва І. А.)	69
Розділ 5. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ МІЖ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (Єремєєва І. А., Несправа М. В.)	102
Розділ 6. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (Алексєєнко І.В.)	116
Розділ 7. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. (Алексєєнко І. В.)	131
Розділ 8. ДІЯЛЬНІСТЬ ООН В УМОВАХ ПОСТЫПОЛЯРНОГО СВІТУ (Єремєєва І. А., Алексєєнко І.В.)	155
БІБЛІОГРАФІЯ.....	176
ДОДАТКИ (Маргулов А. Х., Несправа М. В.).....	179

ПЕРЕДМОВА

Міжнародні відносини виникли й еволюціонують з історією людства загалом. Процеси внутрішньополітичного та міжнародного життя завжди були єдиним комплексом подій, а система міжнародних відносин відображає специфіку держав, що її складають.

Вивчення історії міжнародних відносин допоможе студентам отримати цілісне уявлення про основні етапи та закономірності, про специфіку і механізми функціонування різних систем міжнародних відносин, зовнішньополітичні концепції, про взаємозв'язок міжнародних політичних і міжнародних економічних відносин, про найпоширеніші в політичній науці підходи до вивчення історії міжнародних відносин. Підручник наочно передає історію міжнародних відносин. У ньому через призму системи міжнародних відносин розкривається історія не тільки світової політики, а й чинників, які впливають на її сучасний стан. Історичний підхід до викладу еволюції міжнародних відносин доповнений елементами політологічного аналізу. В основу періодизації історії міжнародних відносин покладені становлення, еволюція та зміна систем і підсистем міжнародних відносин. Основну увагу авторський колектив приділяє розумінню логіки і закономірностей процесів розвитку зовнішньої політики держав світу та діяльності глобальних інституцій у контексті еволюції світової системи міжнародних відносин. Підручник побудований відповідно до освітньо-професійної програми за спеціальністю 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії».

Розділ 1
ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ В СТАРОДАВНІЙ
ТА АНТИЧНИЙ ПЕРІОДИ

**1.1. Особливості міжнародних відносин
у Стародавньому світі**

Історія країн, які класично відносять до узагальнювального терміну Стародавній світ має великий перелік схожих ознак. Країни мали спільні риси в географічних та економічних факторах становлення державності та її функціонування. Разом із цим користувалися специфічними особливостями, які вирізняють їх в унікальні цивілізаційні простори світового масштабу.

Особливості міжнародних відносин у Стародавньому світі:

- міжнародні відносини мали локально-регіональний характер. Чинники впливу: слабкі комунікаційні канали, географічні особливості, брак світової системи торгівельних зв'язків;
- відсутність цивілізаційного простору. Чинники впливу: навколо вже сформованих держав знаходились протодержавні утворення на різних стадіях розвитку родоплемінної громади;
- презентація різного роду міждержавних об'єднань. Чинники впливу: у силу зовнішніх обставин або внутрішніх потреб міст-держави змушені вступати до «союзів» або «федерацій»;
- ресурсна обмеженість територій. Чинники впливу: економіко-географічні умови спричинювали рухи спільнот у пошуках життєвого простору та породжували конфліктність у спробах його захисту. Розвиток торгівельних зв'язків впливав на конфліктне вирішення спірних територіально-економічних інтересів країн;
- розмитість кордонів із претензією світового володарювання. Чинники впливу: еволюційні хвилі розпаду родоплемінних зв'язків, що супроводжувались удосконаленням засобів виробництва та технологічних революцій;
- релігійне розмаїття та конфесійна толерантність. Чинники впливу: відсутність монотеїстичних релігій, які прагнули світової зверхності.

Таблиця 1.1

Періодизація міжнародних відносин у Стародавньому світі

Періоди	Хронологічні межі	Характерні риси
Перший	IV – III тис. до н. е. – II тис. до н. е.	Внутрішня та зовнішня ототожність державних утворень, формування перших коаліцій та укладання міжнародних договорів
Другий	сер. II тис. до н. е. – V – IV ст. до н. е.	Розширення ресурсно-територіальної бази держав
Третій	V – IV ст. до н. е. – сер. V ст. н. е.	Поява та функціонування імперій

Таблиця 1.2

Хронологія цивілізаційного виміру Стародавнього Світу

Цивілізація	Територія	Період існування
Єгипетська	долина р. Ніл в Єгипті	3200 – 525 рр. до н. е. (поразка єгиптян від персів)
Межиріччя: Шумер, Аккад, Вавилон, Ассирія	міжріччя Тигру та Євфрату в Месопотамії	середина IV тис. до н. е. – (епоха Урук) – 539 р. до н. е. (падіння Вавилону від персів)
Індія	долина р. Інд в Індії	XVIII ст. до н. е. – 415 р. н. е. (кінець правління Чандрагупти II)
Китай	долина р. Хуанхе в Китаї	1765 р. до н. е. – 220 р. н. е.

Таблиця 1.3

Період історії Стародавнього Світу в системі хронології Всесвітньої історії

Історія первісного суспільства	Історія Стародавнього світу	Історія Середніх віків	Історія Нового часу		Історія Новітнього часу
З появи людини до 3 тис. до н. е.	3 тис. до н. е. – 476 р.	476 р. – 1492 р.	I період	II період	1914 р. – по теперішній час
			1472-1789 рр.	1789-1914 рр.	

1.2. Зародження міжнародних відносин у стародавньому Єгипті

Маючи вигідне географічне положення *Єгипет* було розташовано у зручному з погляду міжнародної комунікації місці. Через Середземне море він мав доступ до південної Європи, західної та північної Азії, північної Африки. Води р. Нілу допомагали мати транспортний зв'язок із внутрішньою Африкою. Разом з цим, пустелі, які його оточували, стали природним запобіжником завойовницьких зазіхань сусідніх держав.

Кліматичною особливістю території було родючість земель яка досягалась кропіткою працею та щорічними розливами Нілу. Необхідність колективної роботи в системі меліорації земель підштовхнуло до появи різновидів форм *державності*. З часом дрібні держави об'єднались навколо двох центрів, які знаходились у верхньому та нижньому Єгипет (відповідно до природнього поділу). У четвертому тисячолітті до нашої ери на політичній мапі з'являється вже єдина держава із центром у місті Мемфіс.

Соціально-економічна самодостатність єгиптян впливала на інтенсивність та формати міжнародних зв'язків із сусідами. Маючи все необхідне для життя вони неохоче йшли на контакт із сусідніми країнами. Більш-менш жвава *торгівля* між Єгиптом та Передньою Азією розпочалася лише за часів Тутмоса III.

Перші спроби *міжнародних дипломатичних контактів* були зафіксовані вже у III ст. до нашої ери. За часів правління VI династії (XXV ст. до н. е.) єгиптяни відрядили посольство до країни Пунт. Зафіксованим фактом є висунення ультиматуму кочовиками-гіксосами до правителя м. Фів (XVI ст. до н. е.).

Встановлення політичного впливу Єгипту в Сирії, Фінікії і Палестині призводить до *конфронтації з провідними державами Передньої Азії* того часу – Мітаннійським та Хеттським царствами. Для того, щоб послабити позиції своїх противників на Близькому Сході єгипетські фараони щонайменше з XV ст. до н. е. вступають в союзні відносини з деякими з відносно слабкими державними утвореннями, що дозволяло їм здійснювати втручання в справи таких держав як Вавилон і Мітанні. Найбільш важливим серед спілок подібного типу був союз з Ассирією, яка в XV-XIV ст. до н.е. була васалом Вавилонії а, з часом, Мітаннійського царства, але одночасно мала власні геополітичні амбіції.

Видатними пам'ятками в системі міжнародних відносин Єгипту є

Ель-Амаранський¹ архів та договір між Рамзесом II та хеттським царем Хаттушілем III (1296 р. до н. е.). Посилення у XIV ст. до нашої ери хеттської держави та хвиля міжусобиць у Єгипті після смерті Аменхотепа IV, призвели до загрози з боку хеттів. Але виснаження ресурсної бази конфліктних сторін призвело до укладання взаємовигідного мирного договору. У 1296 р. до н. е. був укладений мир між Рамзесом II та хеттським царем Хаттушілем III. Останній надіслав текст договору на срібній дошці, на що отримав також на срібній дошці відповідний текст від фараона.

Структура договору:

1. Вступ або преамбула.
2. Текст статей договору.
3. Заключна частина (звернення до богів).

Договір укладався як військовий союз, за яким сторони мали зобов'язання надавати одна-одній військову допомогу, обмінюватись переміжниками. Окремими статтями договору регулювались позиції ненападу та взаємодопомоги. Сторони мали відповідальність за сприяння в придушенні внутрішніх повстань.

Особливості міжнародних відносин у Стародавньому Єгипті:

- укладання міждержавних договорів (договір між Рамзесом II та хеттським царем Хаттушілем III);
- здійснення дипломатичного листування (Ель-Амаранський архів);
- обмін послами між державами;
- перемовини на передодні військових конфліктів;
- поява державних органів з дипломатичною діяльністю.

1.3. Міжнародна політика Ассирійської держави

Предтечею цивілізаційного поштовху для **Ассирії** дослідники вважають географічні умови: центральне положення місцевості серед земель історичної Азії, зручні морські та річкові комунікації, плодючість ґрунтів. Але були й негативні виклики: тигро-євфратська рівнина не ма-

¹ **Ель-Амаранський архів** був знайдений у 1887-1888 рр. в місцевості Амарна (праве узбережжя Нілу в Середньому Єгипті). В архіві зберігалось листування фараонів XVII династії – Аменхотепа III та його сина IV (середина II тисячоліття – XV- XIV ст. до н. е.) Архів представлений 360 цегляними табличками з текстами листів фараонів до інших правителів. Документи були написані клинописом на вавилонській мові (офіційній мові міждержавного спілкування).

ла природного захисту та була відкрита з усіх боків. Цей чинник спричинив чисельні колонізації території «вавилонське стовпотворіння».

У міжнародних відносинах асирійські царі не стали новаторами. Важливим чинником зовнішньої політики Ассирії було розширення недостатньої внутрішньої ресурсної бази. Цікавим фактом є *дипломатичні відносини асирійського царя Ашшурбалліта I* (приблизно 1365 – 1330 рр. до н. е.) з єгипетськими фараонами. У Тель-Амаранському архіві збереглося два листа Ашшурбалліта I до Аменхотепа IV (Ехнатону). У листах зазначається про те, що ще попередні асирійські царі надсилали та отримували коштовні подарунки від фараонів. Також до Єгипту був відправлений особливий посланець асирійського царя для налагодження відносин.

Геополітичне посилення Ассирії стає одним з чинників підписання договору між Рамзесом II та хеттським царем Хаттушілем III. Своєї могутності Асирійське царство досягає при *Саргонідах* (VIII – VII ст. до н. е.). У цей час зовнішня політика асирійської держави була спрямована на завоювання плодючих земель, захват корисних копалин та встановлення свого контролю за торгівельними шляхами.

Така активна завойовницька політика змушувала сусідів Ассирії до пошуку шляхів захисту власного суверенітету. За різних періодів існувало три потужні коаліції, спрямовані на обмеження впливу асирійського чиннику:

- перша, на південно-західному напрямі, її очолював Єгипет;
- друга, на південно-східному напрямі, на чолі із Еламом;
- третя, на півночі, на чолі із Урарту.

Наявність внутрішніх суперечок та активна дипломатична діяльність асирійських царів призвела до коаліційних поразок.

Останнім могутнім царем Ассирії був *Ашшурбаніпал* (668 – 626 рр. до н. е.). При ньому кордони держави розширились та сягали від узбережжя Середземного моря до Перської затоки, від Кавказу до Аравійського півострова. Смерть Ашшурбаніпала спричинила загострення внутрішніх та зовнішніх несприятливих чинників, які призвели до поступової втрати цих державних позицій.

Основні способи міжнародних зв'язків Ассирійської держави:

- у країнах, які чинили активний супротив – утворення систем опорних пунктів та активна переселенська політика;
- підтримка лояльної місцевої аристократії;
- взяття заручників для формування позитивних переговорних позицій.

1.4. Міжнародні відносини в Стародавній Греції

Особливістю історичного існування грецької цивілізації є її активна **колоніальна політика**. Коріння цього процесу криються в спектрі внутрішніх проблем: від соціально-економічних (швидкий приріст населення з обмеженою ресурсною базою) до політичних (постійні перевороти, боротьба демоса з аристократією). Колонізація сприяла поширенню системи грецьких освітньо-культурних стандартів. Переселенці у відносинах із місцевим населенням позиціонували себе осторонь від варварів та важко йшли на контакти, але досягнення грецької матеріальної та духовної культури поступово поширились в місцях їх перебування.

Розсіяні географічно та розроблені політично греки відчували єдність з єдиним державно-національним спадком, протиставляючи себе варварам². Спорідненість досягалась на тлі визнання спільних звичаїв, культури, цивілізаційних досягнень, мовної та релігійної спорідненості.

Релігія греків базувалась на антропоморфізмі – це стало фундаментом нового сприйняття богів на основі поваги та любові, на протигагу від традицій держав Стародавнього Сходу. Грецька релігія мала позитивний вплив на формування давньогрецької ментальності. Вона адаптувала грубість звичаїв первісного стану розвитку суспільних відносин, сформувала позитивність звичаїв – гостинність, святість тощо. Саме їй належить формування інституцій, метою яких було духовне зближення та національна єдність греків.

Амфіктіонії (давньогре. *ἀμφί(ς)* – «з обох боків», *ἀμφί* – «поблизу», «біля») – союзи сусідніх грецьких міст та племен, які укладались з метою захисту будь-якого храму або святині. Так утворювались амфіктіонії при храмі бога Деметри на перешийку Істми, при храмі Аполлона в Дельфах, при храмі в Ольвії. Серед інших визначалась **дельфійська**, до її складу увійшло 12 племен північної Греції та Еллади. Зусилля племен були спрямовані на захист храму Аполлону в Дельфах. Початок цих союзних утворень базувався виключно на релігійній складовій, але з часом все частіше домішувались політичні питання. У V – IV ст. до н. е. функціонувала колегія **пілагорів** – представників держав-учасниць союзу. Компетентцією амфіктіонів могли стати вирішення спірних міжплемінних питань між учасниками союзу. Така діяльність союзів базувалась на давніх грецьких звичаях. Вирішення спірних питань у міжплемінних та міждержавних відносинах віддавалось на розсуд міжнародному третейському суду. До його складу могли увійти приватні особи з визнаним суспільним ста-

² **Варвари** – народи, які не належали до грецької нації та не сприймали їх культуру.

тусом, нейтральні в спорі держави або релігійні та громадські інституції.

Релігійні вірування стали на початку ще однієї форми міждержавної комунікації. **Проксенія** (грец. *προξενία*) – право публічної гостинності. За цим правом кожному громадянину грецької держави гарантувалась особиста та майнова недоторканість за межами його громади. Держава укладала договірні відносини із громадянами інших держав, які отримували титул проксенів. Вони повинні були надавати гостинність, захищати у своїх рідних містах громадян союзної держави. В умовах розмаїття незалежності один від одного грецьких полісів та відсутності сталих позицій міжнародного права така інституція (проксенія) сприяла встановленню міцних міждержавних зв'язків.

Специфічною формою міждержавних відносин були **громадські ігри**. До таких можна віднести Піфійські, Олімпійські, Істмійські та Немейські ігри. Змагання мали фізично-мистецьке спрямування, метою яких було завоювання особистого престижу або формування позитивного політичного іміджу своєї держави. Під час змагань відбувались активний діалог між спортсменами та представниками держав-учасниць. Культивування ідеалів патріотизму, чесності, благородства мало потужний ефект консолідованого характеру для грецьких державних утворень. Проведення ігор було зручною площадкою для міждержавної комунікації.

Іншим видом міжнародних відносин були договори про військово-політичні союзи – **симмахії** (*σύμμαχος*) означає «союзник», «помічник»). Можна виділити найвпливовіші симмахії – Лакедемонська та Афіньська. Утворення цих союзів відповідає племінній диференціації стародавніх греків (дорійців та іонійців) та світоглядно-політичних уявлень населення. Розглядаючи період з VIII ст. до н. е. можна зазначити що для дорійців характерне аристократичний початок державницького життя з його консерватизмом. Основою їх військовою платформи – гопліти (піхота з важким озброєнням) переважали на суші. Іонійці надавали перевагу флоту та мали перевагу на морі. У галузі політики віддавали перевагу демократичним формам правління та як наслідок цього – постійним суспільним змінам. Представниками інтересів дорійців стала Спарта, іонійців – Афіни.

Громадсько-політичний устрій **Спарти** зумовлений до її історико-географічних реалій. Акцент на військовому вихованні молоді був необхідним для невеликої кількості спартанців і туземного населення. Якісний військовий вишкіл спричинив до політичного домінування у регіоні. Спочатку була підкорена Мессенія, а з часом – інші пелопоннеські держави, які хоч і мали автономію, але поступово підкорювались Спарті. Через війни союзні держави повинні були надати військо та

флот у кількості, визначеною між ними та Спартою, нести фінансові зобов'язання з утримання військової компанії.

Потреба у флоті та протистояння морській персидській державі спричинила появу морського союзу на чолі з Афінами. Керівництво морської боротьби проти Персії, яка загрожувала існуванню еллінській цивілізації, піднесло політичне значення Афін. Позитивно на цей факт вплинули:

- військові досягнення афінських військових під час війн із персами;
- патріотизм державних діячів;
- укріплення Афін захисним кам'яним муром;
- підкорення фракійських колоній;
- формування великої флотилії;
- характер майбутніх військових зіткнень із персами (на морі);
- отримання великої контрибуції.

Усе це відбувалось на тлі негативних подій у житті Спарти:

- потужного землетрусу;
- повстанням гелотів (невільників);
- нова десятилітня мессенська війна.

Комплекс зазначених чинників зумовив до верховенства Афін на чолі морського союзу грецьких держав (*Перший афінський морський союз*). Союзники зобов'язувалися надавати військові кораблі для боротьби із персами та нести фінансові витрати. Але конфронтація між Спартою та Афінами знаходилась у постійній динаміці. У 445 р. до н. е. укладено Периклів або Тридцятирічний мир, який діяв до 431 р. до н. е. (початку Пелопоннеської війни). Умови:

- відбулось розмежування сфер впливу;
- Афіни відмовились від гегемонії на материку;
- Спарта відмовилась від втручання в справи Афінського морського союзу;
- Фівам поверталась гегемонія над Беотією.

За Перікла (494 – 429 рр. до н. е.) відбулась спроба скликання загальногрецького з'їзду представників полісів. Порядок денного з'їзду визначався трьома питаннями:

1. Відновлення зруйнованих персами храмів.
2. Забезпечення вільного мореплавства.
3. Підтримання миру в Елладі.

Посольство у складі 20 осіб відвідало усі грецькі міста та запросило їх представників взяти участь у конгресі. Цей проєкт не знайшов

фіналу.

Загострення нерозв'язаних питань у конфронтації Спарти та Афін знайшло своє продовження у *Пелопоннеській війні* (431 – 404 рр. до н. е.). Протягом усього періоду проводились активні дипломатичні перемовини, змінювались конфігурації коаліцій, але перебіг військових компаній разом з міжнародною геополітичною ситуацією заподіяв нищівну поразку Афін. Вони уклали мир на умовах розпуску свого морського союзу, нищення флоту, окрім 12 суден, демонтажу захисних мурів та виплати контрибуції. Це на певний час вивело Афінську державу з провідних позицій еллінського світу.

Досягнення греків у мистецтві, науці, військових та політичних справах не дало їм можливості побудувати єдину державу з усіма відповідними атрибутами. Регіональний сепаратизм, відсутність політичних ідей, що об'єднували велику кількість держав, єдності законодавчо-регулювального контенту призвів до занепаду державності та втрати самостійності.

1.5. Міжнародні відносини в дипломатії Стародавнього Риму

Спроба об'єднати держави в єдину інституцію, яка охоплює увесь історичний світ, спочатку за допомоги зброї, а згодом під верховенством права, належить Стародавньому Риму. Завоювання, розвиток загальнолюдського права, збереження та розповсюдження еллінської культури та утворення всесвітньої держави – історичні особливості існування Стародавньому Риму. Велику роль у цих процесах мав комплекс специфічних систем міжнародних відносин.

Історія Стародавнього Риму презентує еволюційну систему, у якій простежується розвиток від родової громади до всесвітньої імперії та її загибелі. Дослідники ідентифікують ці процеси за *періодами*:

- царський (VIII – VI ст. до н. е.) ранній Рим;
- республіканський (510 – 27 рр. до н. е.);
- період Римської імперії (27 р. до н. е. – II ст. н. е.);
- період кризи та краху античної системи (III ст. н. е. – 476 р. н. е.).

Міжнародні відносини в Стародавньому Римі здійснювались спеціальною жрецькою колегією *феціалів*³. До її компетенції відносилось вирішення конфліктних ситуацій, що виникали між племінними союзами, народами, іншими державами. Спочатку функції феціалів належали

³ Феціальне право – релігійне освячення міжнародних актів.

безпосередньо царю, але згодом частина функцій (дипломатична діяльність) перейшла до колегії, яка представляла інтереси всієї громади.

Функціями колегії феціалів було:

- моніторинг, щоб римляни не починали «несправедливої війни»;
- сатисфакції від сторони порушника миру;
- видавання порушників договорів;
- охорона святості договорів;
- укладання мирних угод;
- виконання ритуалів, що освячували міжнародні відносини.

Колегія складалась з двадцяти осіб, які належали до давніх італійських родів, та пожиттєво виконували свої обов'язки.

Іншою практикою міждержавної взаємодії є інститут *рекуператорів* (*recuperatores*). Це особливі судді кількістю від 3 до 5. Сферою їх компетенції було вирішення спірних питань із іноземцями (*peregrini*). Більшість справ відносилось виключно до майнових суперечок.

У систематичні міжнародні зносини (можливо відносини?) Римська держава ввійшла з початку свого існування. Понад 150-річний період політичного об'єднання Італії коштував Етрурії, Лації, Кампанії та Самнії та іншим територіям незалежності та підкорення Риму. Головним **чинником внутрішнього устрою завойованих територій** були: економіко-політичний устрій та поступова романізація суспільства. Підкорені громади отримували від римлян різні **права**:

- уведені до складу держави з усім комплексом громадянських прав та обов'язків;
- обдаровані латинським правом (внутрішнім самоуправлінням), зокрема переселення до Рима – усім комплексом громадянських прав;
- маючи самостійне внутрішнє управління із переселенням до Риму мали майнові права, але не мали громадянських прав;
- території, які знаходились за кордонами італійських земель ставали римськими провінціями (безправний статус) із зовнішнім управлінням римськими чиновниками.

Така градація правових статусів у підкорених народів була вигідна для підтримання їх ворожості один до одного, заздрості, що стало головним правилом зовнішньої політики Рима «*divide et impera*».

Визначним моментом в історії міжнародних відносин для Рима стали військові конфлікти із Карфагеном за панування над Західним Середземномор'ям. **Перша Пунічна війна** (264 – 241 рр. до н. е.), **Друга Пунічна війна** (218 – 201 рр. до н. е.), **Третя Пунічна війна** (149 – 146 рр. до н. е.). Остаточна перемога римлян у цих війнах закінчилась

укладанням миру, за яким Карфаген залишався без своїх провінцій поза африканського володіння, віддавав свої кораблі, сплачував велику контрибуцію, зобов'язувався не починати війн без римського дозволу, а, з часом, повної руйнації власної державності.

Запорукою римських територіально-політичних досягнень була військова-стратегічна перевага військових та вдалою зовнішньою політикою сенату. Особливістю зовнішньої політики є міжнародна ізоляція ворогів і руйнація їхніх союзних форматів. Після перемоги їх поступово приводили у відносини клієнтів-союзників, а, з часом, у звичайних підданих. Система міжнародних відносин за часів розквіту римських амбіцій не знала рівноваги із гарантією незалежності окремих держав. Тому Рим змушений розширювати свої завоювання, розглядаючи незалежні держави ворогами.

Фундаментом майбутніх зовнішньополітичних змін імперського періоду закладено історичні факти часів **правління Августа**:

- це народження у Віфлеємі Ісуса Христа, що стало майбутнім важелем переформатування всього устрою давнього суспільства;
- гибель двох римських легіонів від германців у Тевтобургському лісі (9 р.) та наступна втрата контролю над Зарейнською Німеччиною;
- проголошення доктрини «*Pax Romana*» («римський мир») та використання її в системі міжнародних відносин.

Епоху імперії можна поділити на чотири періоди:

- період принципату (з першого століття нашої ери до смерті Коммода (31.12.192 р.);
- століття військового деспотизму (з кінця II ст. до кінця III ст.);
- період імператорів-друзів (час між правлінням Діоклетіана до Костянтина);
- період християнських імператорів (від часів правління Константина до падіння Західної Римської імперії (476 р.))

Часи **розквіту імперії** припадають на II ст. коли сукупність зовнішніх та внутрішніх фактів дозволяють їй увійти у своє «золоте століття». У той час вона налічувала 120 млн населення (лише у Римі – 2,5 млн мешканців). Лише рабів було понад 40 млн. Військові сили – 400 тис. сухопутних військ та 2000 військових кораблів. Демографічна та геополітична ситуація змушувала імператорів вживати всіх заходів для утворення спільної історичності, усуненню громадянських, релігійних та племінних відмінностей народів імперії.

Для пізньоантичного періоду характерний розвиток внутрішніх відносин між національно-територіальними частинами імперії та Римом.

Обумовленість таких зв'язків, які відповідають системі міжнародних відносин, між окремими територіями імперії визначалось наявністю розмаїття їх політико-правових статусів. При принципаті можна визначити наступні статуси підкорених територій: **провінції, незалежні союзи та корпорації, муніципії**.⁴

Окремі населенні пункти мали самоврядування на підставі укладених із Римом договорів (міста Спарта, Афіни та ін.). Кожна окрема територіальна одиниця у складі імперії мала право на посольство (*jus legationis*). Цим правом визначалось можливість відряджати та приймати посольства із укладанням двохсторонніх договорів з широкого кола питань. При Калігулі (12 – 41 рр.) до Риму прибуло грецьке посольство із вітанням з нагоди вступу на престол. Авторитетність таким внутрішньодержавним відносинам надавало невпевненість політичного статусу перших імператорів. Вони шукали підтримки з боку регіонів та заохочували представників посольств. Установлення централізованості управління імперією обмежило функціонально-правові повноваження посольств. Спочатку це були кількісні обмеження (едикт Флавія Веспасіана), які перейшли в структурні. За едиктом Феодосія I (379 – 395 рр.) право на посольство покладалось на префекта преторії, що згодом невілювало його статус.

Протягом IV ст. Римська імперія мала велику територію із специфічними політико-національними утвореннями, що сприяло її розділу на Західну та Східну частини. Після численних спроб, остаточно це сталося у 395 р. Останні часи свого існування римська дипломатія спрямовувала свої зусилля на **міжнародні відносини із варварами**. Тацит на раховує до 50 дрібних германських племен. Одні племена варварів мали союзницькі статуси та мали дозвіл оселятись на території імперії з часів Цезаря та Августа, інші мали статуси звичайних поселенців юрисдикції римського законодавства. Друге столітті рейнський та дунайський кордон Риму був під захистом мережею фортець та внутрішнім розбратом серед германських племен. Ситуація змінюється в III ст., коли у імперії почались внутрішні кризові хвилі та під натиском північних германських племен (готи, сакси) середні (франки та алемани) були змушені об'єднатись. У 332 році імператор Костянтин укладає договір із готами, який дає їм право проживати на території Римської імперії по Дунаю за несення військової служби та взаємних торгівельних відносин. Наступною хвилею переселенської політики була поява гунів у другій половині IV ст.

⁴Місто вільне, населення якого отримувало у різних об'ємах права римського громадянства.

Взаємне проникнення двох культур на фоні соціально-економічних та політичних процесів кризових явищ глобального масштабу призвело до занепаду античної культури. Деформація рабовласницького способу життя та поява феодалних відносин докорінно змінило «цивілізований» світ та призвела до появи нової історичної епохи – Середньовіччя.

Період історії Стародавнього Світу стає визначальним у формуванні усієї системи міждержавних відносин. Класичне розмаїття політичних режимів, поява перших міждержавних союзів та світових імперій утворило в хронологічних рамках цього періоду внутрішній цикл еволюції системи міжнародних відносин. Форми та методи проведення зовнішньополітичної діяльності закладені у практиках в межах Стародавнього Світу стали прототипами для майбутніх систем міжнародних відносин.

Історичні документи та питання для самоконтролю

Союзний договір, укладений між⁵ хетських царем Хаттушилем III та єгипетським фараоном Рамзесом II

Договір закінчив військові конфлікти між хеттами та Єгиптом. Ієрогліфічний текст, висічений на стінах храмів Карнака і Рамсесеума (Фіви). Він є копією перекладу з оригіналу, укладеного іншою мовою, швидше за все хетською: вавилонським клинописом, який у ту епоху слугував для міжнародного листування. В архівах хетських царів, виявленому в Богазкея, також збереглося кілька фрагментованих копій хетської редакції договору на глиняних таблицях.

Текст договору є одним з перших збережених подібних документів. Ініціатива укладання належала хетському царю Хаттушилю. Договір став результатом виснажених війн, що тривали 16 років. Він був укладений на 21-му році правління Рамзеса II (1258 р. до н.е. е.). Хаттушилем III надіслано проєкт мирних пропозицій, написаних на срібній таблетці. Рамзес на підставі його виробив власний проєкт, який був посланий хетському царю. Сторони домовлялись про взаємну допомогу в утриманні та захисті захоплених ними країн в Азії, обмінювали полі-

⁵ Переклад: Хрестоматия по истории международных отношений. Сост. Д. В. Кузнецов. Книга 1. Древний мир. Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. С. 36–38.

тичних втікачів. Договір закріплювався династійним шлюбом між Рамзесом та донькою хеттського царя.

Структура договору складається з трьох частин: вступу або преамбули, основного тексту статей та заключення (звернення до богів, клятв у дотриманні умов договору).

Рік 21, перший місяць зимового часу, день 21, за царя Верхнього і Нижнього Єгипту Усер-Маат-Ра Сотеп-ен-Ра⁶ сина Ра, Рамеса Меріамон, обдарованого життям навіки століть ... (згодом титулатура фараона)

Прибуття хеттських послів

Цього дня, коли його величність перебувала в місті Пер Рамзес⁷, щоб вшанувати батька свого Амона-Ра, Горахуті, Атума, владику обох земель Геліополя, Амона Рамессейського, Пта Рамессейського і [Сутех]⁸ великою міццю, сина Нут⁹, подібно до того як роблять вони йому довіку у свято Хебседа¹⁰ вічні роки благоденства і простягають навіки низовини і височини під його сандалі, прийшли ... царський посланник, ... царський посланник ... і посланник країни хеттів, щоб доставити срібну таблетку, яку послав великий князь країни хеттів Хаттушилем до фараону, хай буде він живий, здоровий і неушкоджений, щоб випросити мир від царя Верхнього і Нижнього Єгипту Рамзеса II, обдарованого життям щодня, вічно, навіки, як і батько його Ра.

ЗАГОЛОВОК ТЕКСТУ ДОГОВОРУ.

Копія срібної таблетки, яку доставив великий князь країни хеттів Хаттушиль до фараона ..., за посередництвом свого посланника Тартісебу та його посланника Рамоса, щоб виблагати мир від величності Рамзеса II, тільки правителів, який установлює свої кордони в кожній країні, за своїм бажанням.

СТОРОНИ ДОГОВОРУ.

Договір, який вчинили на срібній таблетці великий князь країни хеттів Хаттушиль, могутній син Муршіля могутнього, великого князя країни хеттів, онук Суппілуліуми [могутнього [великого князя країни хеттів], і Рамзес II могутній, великий правитель Єгипту, син Сеті I могутнього, великого правителя Єгипту, онук Рамсеса I могутнього, великого правителя Єгипту – прекрасний договір миру та братерства, що дає мир ... навіки.

⁶ Тронне ім'я Рамзеса II.

⁷ Дослівно: «Будинок Рамзеса» – місто, засноване Рамзесом у східній частини Дельти.

⁸ Сутехами єгиптяни називали усі божества, яким вклонялись іноземці.

⁹ Богиня неба, дружина бога землі Геба.

¹⁰ Свято царського ювілею, вшановувалось за 30 років після вступу фараону на престол.

ЦІЛІ ДОГОВОРУ

[Вступна частина]

Надалі і до кінця вічності, відповідно до задумів великого правителя Єгипту, і великого князя країни хеттів, Бог не дасть завдяки договору трапитися ворожнечі між нами.

Хоча за часів Муваталлу¹¹, великого князя країни хеттів, мого брата, він воював з [Рамзесом II], великим правителем Єгипту, проте відтепер, починаючи з цього дня, Хаттушилем, великий князь країни хеттів, намітив собі договір, що засновує план, який зробив Ра і який зробив Сутех для землі Єгипту, і для країни хеттів, щоб не трапилася ворожнеча між нами навіки.

Ось учинений ним, Хаттушилем, великим князем країни хеттів, договір разом з Рамзесом II, великим правителем Єгипту, щоб був, починаючи з цього дня, прекрасний мир і прекрасне братство було між нами навіки. І він в братерстві зі мною і в мирі зі мною, а я в братстві з ним і в мирі з ним навіки.

Коли Муваталлу, великий князь країни хеттів, мій брат, досяг меж свого спадку (помер) і Хаттушиль став як великий князь країни хеттів на трон свого батька, він побажав бути разом з Рамзесом II, великим правителем Єгипту ... у мирі та братерстві, кращому, ніж мир та братерство, які були перш на землі.

УСТАНОВЛЕННЯ ВІЧНОГО МИРУ.

...ось я, великий князь країни хеттів, разом з [Рамзесом II], великим правителем Єгипту, [перебуваю] в мирі та братерстві чудовому. І діти дітей великого князя країни хеттів [будуть] в братстві і мирі разом з дітьми дітей Рамзеса II, великого правителя Єгипту. Вони будуть дотримуватися наших планів братства і наших планів [миру. І земля єгипетська] разом із землею хеттської [будуть] в мирі і братерстві, подібно до нас і не буде ворожнечі між ними навіки.

ВЗАЄМНЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ НЕ ВОЮВАТИ.

...навіки не вступить великий князь країни хеттів на землю єгипетську, щоб захопити майно її, навіки не вступить Рамзес II, великий правитель Єгипту, на землю [хеттську, щоб захопити майно] її.

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ КРАЇНИ ХЕТТІВ ВИКОНУВАТИ КОЛИШНІ ДОГОВОРИ.

Що ж стосується справедливого договору, який був за часів Сутеху, великого князя країни хеттів, справедливого договору, який був за часів мого батька Муваталлу, великого князя країни хеттів, я дотримуюся його.

¹¹ Муваталлу – старший брат Хаттусиліса III.

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ РАМЗЕСА ІІ ВИКОНУВАТИ ЦЕЙ ДОГОВІР

Ось дотримується Рамзес ІІ, великий правитель Єгипту [миру, який] він учинив з нами, починаючи з цього дня. І ми будемо робити згідно із цим справедливим планом.

ВЗАЄМНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ НАДАВАТИ ОДИН ОДНОМУ ВІЙСЬКОВУ ДОПОМОГУ.

Якщо прийде інший ворог проти землі Рамзеса ІІ, великого правителя Єгипту, і він пошле до великого князя країни хеттів, кажучи: «прийди до мене і дай силу проти нього», – великий князь країни хеттів повинен [прийти до нього]. Великий князь країни хеттів вразить його ворогів. Якщо ж великий князь країни хеттів [сам] не прийде, він повинен послати свої війська, свої колісниці, і він вразить його ворогів. (Судячи зі збережених словами в сильно пошкоджених віршах 17-20, далі йшло зовсім аналогічне зобов'язання Рамзеса ІІ допомагати в подібних же випадках великому князю країни хеттів.)

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ХЕТТСЬКОГО КНЯЗЯ НЕ ПРИЙМАТИ ВТІКАЧІВ З ЕГИПТУ.

[Якщо знатна людина втече з землі єгипетської і він прийде в землю] великого князя країни хеттів, або городянин або [належний] землі Рамзеса ІІ, великого правителя Єгипту, і вони прийдуть до великого князя країни хеттів – великий князь країни хеттів не прийме їх. Великий князь країни хеттів відправить їх до Рамзесу ІІ, великому правителю Єгипту, їх владиці.

Або якщо одна людина, або дві особи, яких не знають, втечуть в землю країни хеттів, щоб стати данниками іншого, – вони не будуть залишені на землі країни хеттів і їх доставлять до Рамзесу ІІ, великому правителю Єгипту.

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ФАРАОНА НЕ ПРИЙМАТИ ВТІКАЧІВ З КРАЇНИ ХЕТТІВ

Якщо втече знатна людина з землі країни хеттів, щоб прийти в землю Рамзеса ІІ [великого правителя] Єгипту, або городянин, або з області, яка належить землям країн хеттів і вони прийдуть до Рамзесу ІІ, великому правителю Єгипту, Рамзес ІІ, великий правитель Єгипту, не прийме їх. Рамзес ІІ, великий правитель Єгипту, відправить їх до [великого] князя [країни хеттів]. Він не залишить їх.

Саме так, якщо одна людина, або дві особи, яких не знають, втечуть в землю єгипетську, щоб стати слугами іншого, – Рамзеса ІІ, великий правитель Єгипту, не залишить їх: він відправить їх до великого правителя країни хеттів.

(Далі майже п'ять рядків заповнені іменами єгипетських і хеттських бо-

гів, які є свідками цього договору).

ЗАГРОЗИ ПОРУШНИКАМ ДОГОВОРУ Й ОБЦЯНКИ БОЖОЇ МИЛОСТІ ТИМ, ХТО ЙОГО ДОТРИМУЄТЬСЯ.

... Що ж стосується слів, які на цій срібній таблетці, для землі країни хеттів і для землі єгипетській, і хто-небудь не остережеться їх – тисяча з богів землі країни хеттів, і тисяча з богів землі єгипетської – знищать його будинок, його землю, його слуг.

Того ж, хто остережеться сліз, які на цій срібній таблетці, будь вони з країни хеттів або з людей Єгипту, і вони не надійдуть всупереч їм¹², тисяча з богів землі країни хеттів, так само як тисяча з богів землі єгипетській, дадуть йому благополуччя і життя разом з його будинком, разом з його [землею], разом з його слугами.

ВИДАЧА ВТІКАЧІВ

Якщо втече з землі єгипетської одна людина, або два або три, щоб піти до великого князя країни хеттів, великий князь країни хеттів повинен схопити їх і наказати відправити назад до Рамзеса II, великому правителю Єгипту. Що ж стосується людини, яку приведуть до Рамзеса II, великого правителя Єгипту, хай не стягнуть з нього його провини, хай не знищать його будинок, його дружин і його дітей, [нехай не вб'ють його], нехай не зашкодять його очей, його вух, його рота і ніг ... все його.

Саме так же, якщо втече з країни хеттів одна людина, або дві, або три і вони прийдуть до Рамзеса II, великому правителю Єгипту, Рамзес II, [великий] правитель [Єгипту], нехай схопить [їх і накаже] відправить до великого князя країни хеттів, і нехай великий князь [країни хеттів] не [стягне] з них їх провини, хай не знищить його [будинку], його дружин і його дітей, нехай не вб'є його, нехай не зашкодить його вух, його очей, його рота і ніг, хай не стягне з нього всієї його провини.

(На закінчення подано опис зображень, наявних на срібній таблетці, що містить текст договору.)

Завдання до документа

1. Чому цей договір можна вважати історичним джерелом з історії Давнього Сходу?
2. Дайте визначення характеру відносин між країнами.
3. Проведіть паралелі між характером давньосхідної деспотії та презентації перших осіб держав.
4. Як умови договору характеризують історичну епоху.

¹² Тобто мові цього договору.

Аннали Синаххериба¹³

Шестигранна призма, так звана призма Тейлора, датована 691 роком до н. е.; зберігається в Бриансбкому музеї. Текст "Анналів" написаний злегка ритмизованою прозою на нововавилонсомуй діалекті аккадської мови, але рясніє ассирізмами.

[Я] – Синаххериб, великий цар, могутній цар, цар населеного світу, цар Ассирії, цар чотирьох сторін світу, премудрий пастир, слухняний великим богам, хранитель істини, люблячий справедливість, творить добро, що приходить на допомогу бідним, який обертався навколо на добро, досконалий герой, могутній, перший з усіх правителів, вуде-чка, упокорюється норовливих, спопеляючий блискавкою супостатів. Бог Ашшур, Велика гора, дарував мені незрівнянне царювання, і над усіма живуть на окрасу палати, звеличує він свою зброю. Від Верхнього Моря, де захід сонця, до Нижнього моря, де схід сонця, всіх чорноголових схилив я до моїх стоп, і ворожі правителі налякалися бою зі мною, поселення свої вони покинули і, подібно совам з ущелин, самотньо полетіли в місця невідомі.

У перший мій похід я в околицях Кіша завдав поразки Мардук-Аплана-иддина, царю Кардуніаша, разом з воїнами Еламу, поплічника його. Посеред цієї битви він покинув свій табір, помчав один і врятував своє життя. Колісниці, коней, вози, мулів, все, що в розпалі битви він кинув, захопили руки мої. У його палац, що посеред Вавилону, з радістю я увійшов. Я відчинив його скарбницю, золото, срібло, золоте і срібне начиння, дорогоцінні камені, все, що тільки було, добро і майно численне – важку поклажу, його палацових жінок, вельмож, придворних, співаків, співачок, всіх ремісників – все, що належить до ужиткові його палацу, я повелів винести і забрав як здобич. Силою бога Ашшура, мого владики, я осадив і взяв 75 могутніх міст, фортець країни халдеї (халдейські князівства Південної Месопотамії), а також 420 малих міст, що в околицях їх, і видобуток їх добув. Допоміжних воїнів (?), арамеїв, халдеїв, що були в Уруці, Ниппуре, Кіше, Хурсагкаламме (передмістя Кіша з храмом богині Іштар), Куті, Сиппаре і в містечках малих, тих, на кого була вина, я наказав вивести і приєднав до видобутку. Під час мого повернення [арамейські племена], непокірні мені, я захопив. 208 тисяч чоловік від малого до великого, чоловіків і жінок, коней, мулів, ослів, верблюдів, велика і дрібна худоба без числа – знатний видобуток – я повів в Ассирію.

Під час мого походу від Набу-бел-шумате, правителя міста Хара-

¹³ Переклад В. А. Якобсона. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Е. С. Данилов. Ярославль 2011. <http://um.co.ua/7/7-17/7-178912.html>

рате (місто на кордоні з Еламом), золото, срібло, великі колоди дорогоцінного дерева, ослів, верблюдів, велика і дрібна худоба – дар його чималий – я прийняв. Воїнів міста Хірімме (місто на кордоні з Еламом), підступного супостата, зброєю я побив, нікого не залишив, трупи їх на кілках я розвісив, навколо міста велів поставити. Область цю я заселив наново. Десять баранів, десять Іммера вин, двадцять Іммера фініків – найкраще в неї, як данину богам Ассирії, владикам моїм, я встановив навічно.

У другому поході моєму бог Ашшур, мій владика, надихнув мене, і на країну касситов і країну ясубігалайцев (в гори Загроса), які здавна царям, батькам моїм, коритися, я рушив. Високі гори, важкі плоскогір'я я проїхав верхи, а колісницю, моє підніжжя, велів нести на плечах. Тіснини я подолав пішки, подібно туру. Місто Біт-Кіламзах, місто Хардішпі, місто Біт-Кубатгі – міста їх, фортеці могутні, я осадив і взяв. Людей, коней, мулів, ослів, велику і дрібну худобу з них я вивів і приєднав до видобутку. А міста їх малі, яким і рахунки немає, я зруйнував, зніс, звернув на руїни. Намети і намети, житла їх, я спалив вогнем, зрадив полум'я. Потім я повернувся і це місто Біт-Кіламзах перетворив в фортецю. Більше, ніж раніше, я зміцнив його стіни. Людей різних країн, видобуток рук моїх, в ньому я поселив. Переді мною – Іспабара, цар їх. Міста свої могутні, скарбницю свою він покинув і далеко втік. Всю цю велику країну я поруйнував, подібно урагану. Місто Марубішті і місто Аккудду, його резиденції, разом з 34 містами малими, що в околицях їх, я взяв в облогу, взяв, зруйнував, зніс, вогнем спалив. Людей від малого до великого, чоловіків і жінок, коней, мулів, ослів, верблюдів, велика і дрібна худоба без ліку я захопив. До небуття я довів його і зменшив його країну. Місто Ціцірту, місто Куммаххум, міста могутні, разом з малими містами округи їх, країну Біт-Барру (касситская область на північно-західних рубежах Еламу) і всю область цілком від країни його я відрізав і приєднав до меж Ассирії. Я перетворив місто Елензаш в столицю, ім'я його колишнє я змінив, містом Кар-Синаххериб (фортеця Синаххериба) я назвав його, людей країн, видобуток рук моїх, в ньому я поселив. Рукам мого вельможі, намісника Хархара, я довірив все це і збільшив країну. По поверненню у далеких мідян, про які ніхто з Царів, батьків моїх, не чув, багату данину я прийняв, я пригнув їх під ярмо мого панування. У третьому моєму поході я рушив на країну Хатти (в Сирію). Лули, царя Сидону, ниспровергли грізні сяйва моєї пишноти, в далечинь посеред моря він втік і згинув навіки. Сидон великий, Сидон малий, міста Біт-Зітте (фінікійський місто близько Сидону, с. Зета), Царіпту (фінікійський місто), Махаяліба (місто поблизу Сидону), Унту, Акзі-

бі, Акку, міста його могутні, зміцнення в місцях пасовищ і водопоїв, оплоти його, поруйнував блиск зброї бога Ашшура, мого владики, і вони схилилися до ніг моїм. Туба'алума на троні царському я посадив і данину, подати пануванню моему, наклав на нього. Що стосується Мінхіму самрімурунайца, Туба'алума, сідонца, Абділіті, арудайца, Урумількі, гублайца, Метінті, ашдодца, Пудуеля, Аммонітянин, Каммусунатбі, Моавітянин, Айяраму, Едом, царів Амурру, то всі вони підношення свої, дари знатні перед мене принесли і поцілував ноги свої. А Цідкію, царя Аскалона, що не схилився під ярмо моє, богів будинку батька його, його самого, його дружину, синів, дочок, братів родичів я забрав і переселив до Ассирії. Шаррулударі, сина Рукібіті, колишнього їх царя, я поставив над народом Аскалона і принесення данини, союзницького дару моєї величі, наклав на нього, і він тяг ярмо моє. Під час мого походу міста Біт-Даганом (філістимлянське місто поблизу Яффи), Япву (місто в Палестині), Банайа-барка (місто поблизу Аскалона), Азуз (місто недалеко від Яффи) – міста Цідкію, що мені до ніг часом не схилилися, я осадив, взяв, захопив добро їх. А у намісників, князів і людей міста Екрона, які Паді, їх царя, який приніс союзницьку присягу країні Ашшур, кинули в залізні кайдани і видали його Хізкі, іудеєві, поступово вороже і грішно, налякалися серця їх.

Царів Єгипту, лучників, колесничих, кіннотників царя Ефіопії – сили незліченні – закликали вони проти мене й ті пішли їм на допомогу. В околицях міста Альтакку (місто в Південній Палестині поблизу Екрона) переді мною ряди їх були збудовані, і вони точили свою зброю. Могутністю Ашшура, мого владики, я воював з ними і завдав їм поразки. Колісничних і воїнів царя єгипетського і колесничих царя ефіопського живцем в розпалі битви захопили руки мої. Міста Альтакку і Тамну я осадив, взяв, захопив їх добро. Я підступив до Екрона, правителів і князів, які згрішили, я вбив і трупи їх повісив на кілках навколо міста. Синів міста, які вчинили злочин і злочин, зарахував до полону. Залишки їх, що не несуть на собі гріха і злочину тих, хто винен, я велів пощадити. Паді, їх царя, з Єрусалиму я вивів і на трон панування над ними посадив і данину моему пануванню наклав на нього. А Хізкі - іудея, який не схилився під моє ярмо – 45 міст його великих, фортеці та малі поселення їх околиць, яким нема числа, просуванням насипів і наближенням таранів, атакою піхоти і штурмових драбин я осадив, узяв 200150 чоловік, від малого до великого, чоловіків і жінок, коней, мулів, ослів, верблюдов, велика і дрібна худоба без числа з них я вивів і зарахував до полону. Самого ж його, як птаха в клітці, в Єрусалимі, його царському місті, я замкнув. Зміцнення проти нього я спорудив, вихід з воріт його міста

зробив йому забороненим. Міста його, які я захопив, відділив я від його країни і Метінті, царю Ашдода, Паді, царю Екрона, і Циллі-Белу, царю Гази, віддав і зменшив його країну. До сплати колишньої данини щорічну подати їм, союзницький дар моєму пануванню, я додав і наклав на них. Він же, Хезкія – жахливі блиски мого панування повалити його, .. допоміжні воїни (?) І війська його кращі, які для зміцнення Єрусалиму, його царської міста, він зібрав, і вони захотіли світу. Разом з 30 талантами золота, 800 талантами добірного срібла, сурмою, великими прикрасами з каменю, ложами зі слонової кістки, високими тронами зі слонової кістки, шкірами слонів, слоновою кісткою, ебеновим деревом, самшиту – всім, що є, знатним багатством, також і дочок його, наложниць його палацу, співаків і співачок до Ніневії, мою столицю, за мною він надіслав, і для сплати данини і виконання служби направив свого гінця.

У четвертий мій похід бог Ашшур, владика мій, надихнув мене, і війська свої численні я скликав. На країну Біт-Якін йти я повелів. Під час мого походу я завдав поразки Шузубу-Халдею (Мушезіб-Мардук, вождь халдейського племені Біт-Даккурі, вавилонський цар з 693 по 689 р. до н.е. Шузубу презирливо-зменшувальна форма його імені), що живе серед боліт в місті Біттуту (місто в області Біт-Якін). Сам же він – жах мого бою обрушився на нього, здригнулося його серці, як у болотної рисі, самотньо він втік, і не було знайдено його місцеперебування. Перед ярма мого я повернув і відправився в шлях на країну Біт-Якін. Він же, Мардук-Аплана-иддин, якому, йдучи в третій похід, я завдав поразки і розсіяв сили його, злякався грому мого могутнього зброї і настання моєї жахливої ...битви. Він зібрав всіх богів своєї країни з їхніх помешкань, занурив їх на кораблі і, немов птах, полетів в місто Нагітеранки (еламський гордий у дельтах річок Керхе і Карун), що посеред моря. Братів його, насіння його батьківської хати, яких він залишив на березі моря, разом із залишками людей країни його, з Біт-Якнна, що серед боліт і очеретяних заростей, я вивів їх і до полону зарахував. Я повернув і міста його взяв, зруйнував, звернув на руїни. На союзника його, царя Еламу, я пролив гіркоту. Вертатимусь до Ашшур-надин-шуми, первородного сина, сина моїх стегон, я посадив на трон панування і великі країни Шумер і Аккад змусив дивитися в обличчя його.

У п'ятому моєму поході жителі міста Тумуррі, міста Шаруме, міста Езама, міста Кібшу, міста Хальгідда, міста Куа, міста Кана (цей похід був спрямований на північний захід від Ассирії, по східному березі Тигра), чії оселі, подібно гнізда орла, першою серед птахів, влаштовані були на вершині гори Ніпур (гора на північний захід від Ассирії, Джуді-

даг), гори неприступною, що не схилилися під моє ярмо. Я розбив бойовий табір біля підніжжя гори Ніпур і з добірними воїнами моєї гвардії і нещадними воїнами моїми я, немов тур могутній, на чолі їх став. Ущелини, водоспади, круті обриви гір на ношах я подолав, місця, важкі для носилок, я пройшов пішки, подібно гірському козлу, по високих вершин і хребтів їх. Там, де втомлювалися коліна мої, я сідав на гірське каміння і пив воду з бурдюка заради втамування спраги. Я переслідував їх на вершинах гір і завдав їм поразки. Міста їх я захопив, забрав сповнений, зруйнував, поламав, спалив. Я повернув перед мого ярма і виступив в похід проти Манійї, царя міста Уккі, непокірного мідянїна. Дороги не перевірені, стежки круті, що на горах неприступних, до мене не проходив ніхто з колишніх царів. Біля підніжжя гори Анара і гори Уппа, гір могутніх я розбив табір і сам я на носилках разом з воїнами моїми чудовими у вузькі їх проходи насилу увійшов, видерся на неприступні гірські скелі. А він, маній, пил від ніг воїнів моїх побачив, і Укку, його царське місто, він покинув, в далечінь втік. Укку я осадив, взяв, захопив повністю, все, що було, добро і майно, скарби палацу з нього я виніс, зарахував до полону і забрав 33 міста на краю області. Людей, коней, велику і дрібну худобу з них я забрав, а міста спалив, зруйнував, вогню віддав.

У шостому моєму поході залишки людей країни Біт-Якін, які перед моєю зброєю могутньою, як дикі осли, бігли, зібрали всіх богів їх країни в їхніх поселеннях, море велике, що на сході перепливли і в місті Нагіте, що в країні Елам, улаштували своє житло. На кораблях країни Хатт (Синаххериб побудував флот за допомогою фінікійців і, можливо, греків) я воістину перетнув море і захопив місто Нагіте разом з країною Хільмі, місто Біллату і країну Хупапану (області на північному березі Перської затоки), область Еламу. Людей країни Біт-Якін, разом з їхніми богами, і людей царя Еламу я полонив, не залишив жодного втікача. Я посадив їх на кораблі, переправив на цей берег і відправив до Ассірії. Міста, що в цій місцевості, я зруйнував, знищив, спалив, звернув в пагорби і руїни. При поверненні в відкритому бою я завдав поразки Шузубу (мається на увазі Нергал-ушезіб, який захопив владу у Вавилоні в 694-693 р. до н.е.), вавилонянина, який під час заколоту в країні присвоїв собі панування над Шумером і Аккад, живцем захопив я його у свої руки. Я кинув його в залізні кайдани і колодки і відправив його в Ассірію. Царю Еламу, який звернувся на його бік і прийшов йому на допомогу, я завдав поразки, розвіяв його силу, розбив його військо.

У сьомому моєму поході бог Ашшур, владика мій, надихнув мене, і на країну Елам воістину я пішов. Місто Біт-Хаїров (місто в Вавилонії

на кордоні з Еламом) і місто Раза (вавилонський місто поблизу кордону з Еламом), міста, що на кордоні Ассирії, які за часів мого батька еламити відняли силою, протягом мого походу я взяв, захопив їх повністю. Я ввів у них добірних воїнів моїх, повернув їх у межі Ассирії і довірив їх в руки правителя фортеці Дер. (Перерахування міст.) 34 міста могутніх, разом з незліченними поселеннями їх околиць я осадив, взяв, захопив повністю, зруйнував, знищив, спалив. Димом пожеж їх, немов грозовою хмарою, я покрив лік широких небес. Почув таки він про захоплення міст своїх, Елам кудуру-Наххунте (цар Еламу), і напав на нього жах. Решта своїх міст він перетворив на фортеці. Сам же він Мадакту (еламське місто на захід від Суз), свою резиденцію, покинув і рушив до міста Хаїдала (на схід від Суз), що лежить серед далеких гір. Я звелів йти на Мадакту, його царське місто. В місяці тамхірі (місяць тамхірі, можливо, відповідав місяцям тебета вавилонського календаря) настав великий холод, численні хмари проливали дощі. Я злякався дощу і снігу, крутизни гір, повернув перед мого ярма і відправився до Ніневії. У ті ж дні, за велінням Ашшура, мого владики, кудуру-Наххунте, цар Еламу, – не минуло й трьох місяців – у день, для нього нещасний, раптово помер. Після нього Умманменану (еламський цар Хумпаннімена (692-688 р. до н.е.), який не має ні розуму, ні розсудливості, сів на трон його.

У восьмому моєму поході, після того як Шузубу збунтувався, вавилоняни, злісні демони, ворота міста замкнули, вирішилося серце їх на звершення битви. Шузубу, нікчемний чоловічок, позбавлений чоловічої сили, раб, що дивиться в обличчя наміснику Лахірі, Арам пропащий і побіжний, кровопивця, грабіжник – до нього-то вони збиралися, в болота спустилися, влаштували бунт. Я оточив його з усіх боків і душу його стис. Перед лицем страху і голоду він втік в Елам. Оскільки договір і злочин на ньому були, з Еламу він поспішив і прибув до Вавилону. вавилоняни, на лихо, на трон його помістили, вручили йому владу над Шумером і Аккад. Вони відкрили скарбницю Есагілі золото і срібло бога Бела і богині Царпанит, добро їх храмів вони винесли й Умманменану, царю Еламу, який не має ні розуму, ні розсудливості, принесли підношення: "Збери своє військо, склич свій табір, поспішає до Вавилону, встань поруч з нами, надія наша – воістину ти!" Він же, Елам, що не згадав у своєму серці про те, що в колишньому моєму поході на Елам я взяв і звернув на руїни його міста. Підношення він прийняв, зібрав своє військо, свій табір, колісниці, візки зібрав, коней і мулів запряг в упряж. (Перерахування багатьох країн і народів.) Союз великий склали з ним, у більшості своїй в Аккад вони рушили, до Вавилону прийшли, з'єдналися з Шузубу-халдеем, царем Вавилону, і об'єднали свої війська.

Як зграя численної сарани на початку року, усі разом для битви піднялися вони на мене. Пил від ніг їх, немов грозова хмара взимку, закриває великі небеса. Переді мною в місті Халуле (вавилонське місто), що на березі Тигра, збудували вони ряди, перегородили мені водопій і нагострили свою зброю. Я ж благав до Ашшура, Сину, Шамашу, Белу, Набу, Нергалу, Іштар ніневійської, Іштар Арбельської – богам, помічникам моїм, – про подолання ворогів могутніх, і молитву мою негайно вони почули і прийшли до мене на допомогу.

Завдання до документа

1. Надайте характеристику міжнародного позиціонування Ассирії у регіоні, з покликаннями на текст документа «Аннали Синаххериба».
2. Презентуйте структуру внутрішньо-політичних відносин у середині держави, з покликаннями на текст документа «Аннали Синаххериба».
3. Визначте характер міжнародних відносин зазначеного періоду.

Каллієв мир¹⁴

(Діодор, «Історична бібліотека», XII, 4, 4-6)

Поразка в дельті Нілу поклала межу експансії Афінського морського союзу на Сході. Подвійна перемога при кіпрському Саламіні показала, однак, що сили греків ще великі. Перська деспотія, зайнята придушенням повстання всередині країни, не могла більше сподіватися на повернення втрачених грецьких колоній на малоазійському узбережжі. Після свого звільнення від влади персів вони міцно увійшли до складу Афінського морського союзу. Ситуація сприяла офіційному припинення тривалих 50 років спочатку визвольних, а потім наступальних воєн греків з персами.

Цар Артаксеркс, дізнавшись про поразку свого війська на острові Кіпрі, став радитися зі своїми наближеними про війну і вирішив, що для нього буде корисно укласти мир з еллінами. Він написав своїм воєначальникам і сатрапам¹⁵ на о. Кіпрі, щоб вони примирилися з еллінами на яких тільки зможуть умовах. Тому від Артабаза і Мегабіза¹⁶ були відп-

¹⁴ Переклад: Хрестоматия по истории международных отношений. Сост. Д.В. Кузнецов. Книга 1. Древний мир. Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. С. 191–192.

¹⁵ Сатрап – намісник сатрапії, адміністративного округу, на які були розділені завойовані Дарієм країни

¹⁶ Артабаз і Мегабіза – сатрапи, які в цей час вели війну з греками.

равлені в Афіни послали для переговорів про умови миру. Афіняни прийняли пропозиції послів, і самі спорядили повноважне посольство на чолі з Калленом, сином Гіппоніка. Угода про мир між афінянами і їх союзниками, з одного боку, і персами, з іншого боку, було укладено на наступних умовах. Всі грецькі міста на узбережжі Малої Азії повинні бути автономні; сатрапи ж перського царя не повинні відпливати по морю (від берегів Малої Азії) далі ніж на відстань триденного шляху, і між Фасілідой¹⁷ і Кіанеями¹⁸ не повинні плавати великі військові судна; якщо цар і стратеги афінські візьмуть ці умови, то афіняни не повинні будуть вступати зі зброєю в країни, якими керує цар Артаксеркс. Уклавши мир на таких умовах, афіняни відвели свої війська з о. Кіпру, прославившись і блискучою перемогою, і укладенням вигідного миру.

Завдання до документа

1. Зробіть графічне значення позитивних та негативних наслідків підписання Миру для двох країн.
2. Надайте перспективне бачення закріплення сфери впливу афінян на грецькі міста, які знаходились на узбережжі Малої Азії.
3. Чому Каллієв мир став перемогою перської дипломатії?

Перетворення Афінського морського союзу на державу¹⁹ (Фуکید, «Історія Пелопоннеської війни», I, 97-99)

Маючи гегемонію над союзниками, які спочатку були автономні та радилися на загальних зборах, ось що зробили афіняни у своєму внутрішньому управлінні і у війнах, у проміжок часу між Перської і Пелопоннеської війнами, у ставленні до варварів, до повсталих та своїх союзників і до тих пелопоннесців, з якими їм доводилося мати справу в кожному окремому випадку ... Перш за все афіняни, під начальством сина Мільтіада Кимона, після облоги взяли зайнятий персами Еїон що на Стрімоне²⁰, і жителів його перетворили на рабство. Потім вони звернули в рабство жителів Скіроса, острова на Егейському морі, заселеного долопами, і заселили його самі. Афіняни вели війну проти карістян без участі інших еубейців і, через деякий час, вступили з ними в мирну уго-

¹⁷ Фасіліда – грецька колонія на південному березі Малої Азії в Памфілії.

¹⁸ Кіанейські острови – два маленьких скелястих острова на Чорному морі біля входу в Босфор Фракийський.

¹⁹ Переклад: Хрестоматія по истории международных отношений. Сост. Д.В. Кузнецов. Книга 1. Древний мир. Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. С. 192.

²⁰ Стрімон – річка у Фракії, що впадає в Егейське море.

ду. Потім вони воювали з наксосцями і облогою примусили їх до капітуляції. Це перший союзний город, підкорений усупереч усталеним відносинам до союзників; згодом те саме сталося і з рядом інших міст.

Крім інших причин відкладення союзників, найважливішими були: недоїмки в сплаті фороса²¹, відмови в доставці кораблів і війська, якщо якесь місто було до того зобов'язано. Дійсно, афіняни стягували безперечно те, що належало отримувати з союзників, і застосовували примусові заходи до них, які не звикли до цього або не бажав зносити ці строгості. І в інших відносинах верховенство афінян було далеко не до смаку союзникам у такій мірі, і спочатку, і в спільних військових підприємствах рівності між афінянами і союзниками не було, і афіняни з великою легкістю приводили повсталі до покори. Винні в цьому виявилися самі союзники: унаслідок неприхильності до військової служби, з небажання віддалятися з батьківщини більшість союзників обклали себе грошовою даниною, замість доставки кораблів, з тим, щоб вносити на їх частку витрати. Отже, флот афінян збільшувався за кошти, унесених союзниками, а останні, у разі повстання, йшли на війну непідготовлені і без необхідного досвіду.

Завдання до документа

1. Утворіть методологію поширення впливу афінян на навколишні грецькі території.
2. Обґрунтуйте функційну та правову зверхність афінян в Афінському морському союзі.
3. Визначте геополітичні наслідки функціонування Афінського морського союзу для регіону.

²¹ Розміри фороса (данини) були обчислені Аристидом. Данина спочатку вносилася переважно натурою. Союзники поставляли воїнів, зброя і кораблі для продовження війни з персами.

Розділ 2

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

2.1. Особливості міжнародних відносин Середньовіччя. Міжнародні відносини часів Великого переселення народів

Історія середніх віків починається з 476 року, коли коаліція пле-мінних союзів германців, що були на службі в Римі, на чолі з Одоакром скинули останнього імператора Західної Римської імперії. Це був концептуально новий період у розвитку світової цивілізації. Його характерними ознаками можна виділити наступні *тенденції*:

- поява «нових» народів слов'ян і германців у Європі, арабів в Азії та Африці, які претендували на міжнародне визнання;
- раніше Середземне море було осередком цивілізації, тепер ма-па світу розширювалась;
- нові народи стояли на рівні вжитку первісної культури, тому не змогли засвоїти та поширити досягнення античного спадку;
- натуралізація господарства як результат політико-економічної дійсності, поширення феодальних відносин;
- занепад міського способу життя, який існував у більшості завдяки міжнародним економічним зв'язкам, ремісницькому виробництву та торгівлі;
- заміна уніфікованої системи міжнародних відносин античного періоду на розмаїття, яке презентували нові державні утворення;
- ізолюваність та асинхронність розвитку систем міжнародних відносин на ранніх етапах середньовіччя;
- участь у міжнародних відносинах не лише державних утворень, а й народів, які перебували на потестарній стадії;
- поява християнства й ісламу, які стають уніфікованими релігі-ями народів частини Азії та Африки, Європи, формуючи середньовічну культуру;
- утвердження рівності голів держав та теологічне обґрунтування їх влади;
- різні рівні інституалізації конфесійного верховенства в систе-мах внутрішніх та зовнішніх відносин;

- глибинний антагонізм, який притаманний протилежним конфесійним доктринам, розташованим на території колись єдиної держави.

Методи міжнародних відносин Середньовіччя:

- військові дії, «війна всіх проти всіх» традиційно була першою в інструментарії переконань;
- укладання міждержавних договорів та угод;
- фіксування договірних відносин між державами за рахунок укладання міждинастійних шлюбів, «шлюбна» дипломатія;
- християнізація та ісламізація як спосіб формування міжнародних військово-політичних блоків.

Історію середньовічної Європи можна поділити на *періоди* відповідно до *знакових подій*:

- перша чверть V – середина XI ст., етап зародження та формування комунікативно-правових інституцій;
- середина XI – кінець XV ст., «золоті часи» період панування середньовічної моделі існування світу;
- XVI – середина XVII ст., період занепаду та розпаду феодальних відносин як економічної платформи середньовіччя.

Міжнародні відносини в межах кожного періоду мали свою хронологію та еволюційну швидкість.

На ранніх етапах розвитку міжнародних відносин функціонував *антично-варварський правовий симбіоз*. Міжнародні правові норми, які були напрацьовані в античну епоху частково запозичувались та перероблялись на потреби нового формату відносин. Германці під впливом римських традицій втратили усі вільні інституції при збереженні приватноправових відносин. Варварська дипломатія мала тісний зв'язок із потестарним світоглядом її носіїв.

Територію Римської імперії з кінця IV ст. поступово освоювали переважно *германські племена*. Давньоримській історик Тацит у своїй праці поділяв їх на дві *групи*:

- західні – фризи, лангобарди, англосакси, франки;
- східні – скандинави, датчани, шведи, норвежці, ферули.

Ці дві великі групи мали ще й внутрішній розподіл на гілки. Поява *варварів* була зумовлена комплексом внутрішніх та зовнішніх чинників. Криза політико-економічної моделі управління імперією демонструвала неефективність рабської праці та з часом неможливість ефективного захисту зовнішніх кордонів. Функціонування в середовищі германських племен авторитетної інституції вождево-королівського управління, яка запозичувала римські традиції, організована військова інституція та

особливості господарчо-демографічних практик, вимагали від них розширення території проживання.

Територія імперії опинилась у загальносвітових процесах – **Великому переселенню народів**. На її безмежні території почали претендувати прикордонні племінні союзи. Умовно їх можна поділити на рух германських племен:

- маркоманські війни (166 – 180 рр.);
- готський період (III ст.);
- гунський період (IV ст.).

Історії взаємовідносин між імперією та племінними союзами германців мала динамічний характер. Перші спроби відносин мали **військово-агресивний** характер, кожна із сторін отримала власні перемоги. З часом, контакти змінюються на **договірні**. Захоплені військовополонені германці переводились на земельні роботи та називались *колони*. Колони отримували земельну ділянку необхідну для проживання та сплати орендної плати, були покріпаченими. Але були й інші форми відносин. Так, *батави*,²² зберігаючи внутрішнє самоуправління, повинні надавати Риму військо. Коли боротьба із германцями ускладнювалась їм пропонували оселитись на території імперії на правах *летов*²³. Поступово римське військо охоплено процесом **варваризації** (привілейоване положення варварських військових).

Римські імператори змушені йти на договірні відносини. Намагаючись установити дружні відносини із гунами, візантійські імператори подарували їхньому королю Роні або Ругілі титул римського патриція та зобов'язувались сплачувати 350 фунтів золотом данини. У 433 р. східний імператор Феодосій II укладає із гунами договір. За умов договору гунам видавались усі перебіжчики та сплачувалась щорічна винагорода в 6000 фунтів (далі – ф.) золотом разової контрибуції та 2000 ф. щорічно, викупу полонених за 12 ф. Договір був підтверджений клятвою сторін. Слабкість імператорів провокувала Аттілу в 448 р. вимагати з усіх територій обох берегів Дунаю.

Руйнація організованої державної інституції на території колишньої Західної Римської імперії призвели до появи нових форм державності. На території областей імперії утворюється двовладдя: при збереженні римської цивільної адміністрації зростає вплив військових, якими керує король.

²² Батави – германське плем'я, ареал проживання гірло Рейну.

²³ Лети – соціально залежні, військово-зобов'язані селяни, які проживали на імператорських територіях.

2.2. Варварські держави. Дипломатія Карла Великого

Першою впливовою формацією на території Західної імперії стає **держава франків**. У третьому столітті вони об'єднали навколо себе дрібні германські племена. Територію нижньої течії Рейну обрано франками для проживання. Перевагами такого розташування є той факт, що ця територія належала до кордону Римської імперії та була далека від контролю центральних органів влади. Королі перших франківської династії сприяли тісним зв'язкам із представниками галло-римської аристократії. У місті Реймс Хлодвіг та 3000 його дружинників прийняли християнство (496 р.), що стало початком **християнізації франків** і додатковим інструментарієм позиціонування держави на зовнішній та внутрішній аренах. Франки перші германські племена, які прийняли християнство за католицьким обрядом.

Каролінги проводили активну зовнішню політику імперського спрямування. Презентацією їх досягнень може стати територія держави при Піпіні Коротким: франківське королівство Нейстрія, Бургундія, Австрія, Аквітанія, Прованс, Септиманія. Сакси, алемани, бавари підпали у сферу впливу франків із сплатою данини. За правління **Карла Великого** (768 – 814 рр.) територія імперії охопила майже всю територію колишньої Західної Римської імперії.

Міжнародні відносини цього періоду базувались переважно на використанні сили примусу до опонентів у вигляді військових компаній. Імперія Карла була постійно в **стані війни** із своїми сусідами. Запеклий опір встановленню влади франків здійснювали сакси, розташовані між річками Емсом і Нижнім Рейном на заході, Ельбою на сході і Ейдером на півночі. Тут відбулись виснажливі війни (722 – 802 рр.). Карлу вдалось переманити на свій бік частину еделінгів, обдарував їх щедрими земельними наділами. Він використовував й жорсткі заходи: при Везере в 782 р. він страчує 4500 саксонських заручників. У виданому «Капітулярії у справах Саксонії» визначено основні контури лояльності підкорених народів. Їм було заборонено виступати проти короля та церкви, вводився обов'язковий податок на користь церкви – десятина. По завершенню активних бойових дій проти саксів Карл використовував їх масове переселення до внутрішніх територій королівства. Вільні після переселення землі були заселені франками та іншими дружніми племенами. Іншим способом міжнародних відносин було укладання **союзних договорів**. Зокрема, був укладений союз франків з південними слов'янами за участі князя Войномира, що дало можливість у 796 р.

зруйнувати головну фортецю аварів.

У ранній період середньовіччя **конфесійний чинник** поступово стає інструментарієм міжнародних відносин. Виступаючи захисником порушених прав релігій, папського престолу королі прикривають власні завойовницькі амбіції. Отримавши протекторат від Карла Великого (військовий похід до Рима), папа Лев III у 800 році провів обряд його коронації. Це дало можливість ідеологічно обґрунтувати спадкоємність імперії франків з Римською імперією. У 812 р. імператорський титул Карла визнано імператором Візантії. Він намагався об'єднати східну та західну частину імперії фактично відтворити Римську імперію. Карл намагався це зробити шляхом укладання династійного шлюбу з візантійською імператрицею Іриною. Невдача цього проєкту на декілька років порушила дипломатичні зв'язки двох імперій. У рік коронації Карл Великий отримав від ієрусалимського патріарха ключі від «гробу господнього» та міста Єрусалиму.

У столицю імперії Карла Великого постійно прибували послы та посольства з різних країн у пошуках союзницьких відносин. Посольства обмінювались цінними подарунками. Карл Великий отримав від багдадського халіфа Харун аль-Рашида слона.

Успіхи в зовнішній політиці мали децентралізовані наслідки. Кордони імперії об'єднані в єдиний державний простір великої кількості етнічних об'єднань: бургунди, аквітанці, сакси, фризи, бавари, аламани, тюрінги, лангобарди, бретонці, романське населення Галлії й Італії, баски й жителі Наварри, частково хорутани й авари, кельти (нащадки бриттів) та ін. Відсутність державно-політичної єдності територій, різних форм етнічних світоглядів та інших факторів призводило до заміни природніх консолідованих практик системою адміністративного та військового примусу.

У 814 році Карл Великий помирає в Ахені. Кінець правління характеризується початком **розпаду великої імперії**. Спадкоємцем Карла стає його син Людовик Благочестивий. Уже при його житті сини розпочали війну проти нього за перерозподіл спадку. Карл II Лисий та Людовик II Німецький 842 року в Страсбурзі укладають договір (**Страсбурзька клятва**) проти свого брата Лотаря. Це міждержавний договір укладений французькою мовою. Наступний період міжусобиць призвів до підписання **Верденського договору** (843 р.). За умовами договору територія імперії франків розділялась між синами Людовика Благочестивого. Старший з братів отримував імператорську корону та територію майбутніх Італії та Франції. Людовик Німецький закріпив свою владу над територію майбутньої Німеччини, Карл Лисий – західну частину

майбутньої Франції та частину майбутньої Іспанії. Титул імператора ставав номінальним. На кінець 80-х рр. імперська корона належала Карлу Лисому, потім сину Людовика Німецького Карлу Толстому. В X ст. титул імператора зникає.

Світ колишніх варварів з прискоренням набував ознак феодального суспільства руйнуючи геополітичну систему античного світу. Верденський договір закладає нову систему міжнародних відносин – систему європеїзації. Він слугував початком нового геополітичного устрою світу.

2.3. Роль конфесійного чинника в системі міжнародних відносин Середньовіччя

Перші спроби поширення християнства серед германців віднесено до III ст. Військові конфлікти із Римською імперією стали наслідком появи полонених християнського віросповідання, які поширювали релігію серед германських племен. Про це свідчить факт присутності готського єпископа Феофіла на Нікейському соборі (325 р.).

З середини VIII ст. починається хрещення східних германських народів. Північні германські народи (фризи, сакси, датчани, скандинави та ін.) до початку IX ст. залишались язичниками. Язичницький стан зумовлений:

- розташуванням далеко від джерел християнства (Рима та Константинополя);
- народи не брали участь у хвилях переселення народів;
- високий рівень язичництва зумовлений територіальними умовами життя.

Інституціонально християнська церква розпалась на **Римокатолицьку** церкву та **Східне християнство** (православ'я) у 1054 р. (**Велика схизма**). Розкол лише зафіксував самостійність двох ментально різних церковних напрямів. Організаційно Східна церква мала поділ на патріархати: єрусалимський, олександрійський, антиохський, константинопольський. Домінуючу позицію Західної церкви зайняв Рим та римський єпископ-папа.

Західна церква пройшла великий шлях інституціонального становлення. У X-XI ст. серія реформ докорінно оновила позиції церкви. **Клюнійська реформа** – розглядалась як реформування чернецького життя, але стала каталізатором більш глобальних процесів. У 1059 р. – монах Гільдебрант (майбутній Папа Римський Григорій VII) домогся визнання

процесу обрання Пап незалежним від світської влади. Уже в XIII ст. Папи обирались *конклавом*²⁴. Іншими вагомими досягненнями *реформ Григорій VII* стає:

- скасування втручання світського римського населення та європейських правителів у призначення на церковні посади;
- представники церкви повинні були повернутись до релігійного аскетизму;
- посада Папи отримують верховенство у вирішенні світських та релігійних справ.

Така самостійницька діяльність Папи не сподобалась германському королю Генріху IV. Негативними наслідками взаємної конфронтації стає вигнання Григорій VII з Риму та накладення на Генріха IV анафеми. Однією із форм впливу церкви на світську владу, а так й, формою міжнародних відносин стає відокремлення від церкви (*анафема*). Покарання у вигляді анафеми отримали наступні європейські монархи:

- Роберт Благочестивий (король Франції) (998 р.);
- Генріх IV (Імператор Священної Римської імперії) (1076 р.);
- Філіпп I (король Франції) (1094 р.);
- Фрідріх II (Імператор Священної Римської імперії) (1227 р.).

В умовах феодалної роздробленості, яка утворилась у Європі по смерті Карла Великого та його сина, церква намагалась захистити майнові права та запобігти негативних тенденцій децентралізації своєї інституції. Більш того церква намагалась об'єднати європейські країни під своїм управлінням. Відсутність чітко визначених державних кордонів та національних особливостей держав підштовхувало політику пап та імперій до «вселенського» характеру влади.

Методи здійснення міжнародних відносин в арсеналі дипломатії пап заслуговують окремої уваги. Користуючись жорстокістю, насиллям, обманом, фальсифікаціями Папи ввели у європейській обіг міжнародних відносин негативний інструментарій римських імперських традицій. Папа Григорій VII благословляв християн учасників іспанської Реконквісти, але у той же час казав мусульманам, що «ми та ви віруємо в одного бога, але по різному».

З V ст. Західна церква вступає в тісні відносини з Константинополем. При візантійському дворі були постійно присутні *анокрісарії*²⁵. Вони мали право вести переговори з імператором та спостерігати за тенденціями внутрішньої та зовнішньої політики. *Розширенню папського*

²⁴ *Конклав* – вибори, на яких кардинали-виборці обирають Папу Римського.

²⁵ Представник Папи Римського при константинопольському дворі а згодом при дворі Карла Великого.

впливу в Європі сприяла християнізація варварів-язичників. Григорій VII майбутній Папа Римський у 1059 р. схилиє на бік Рима графа Ричарда та Роберта Гюїскара (герцог Апулії) ватажків, норманських завойовників Південної Італії. Вони присягались папськими васалами із сплатою щорічної данини та надання військової допомоги.

Претензія Західної церкви та папської влади на світове панування презентована в «*Диктатус Папе*» (містить 27 пунктів), документа із текстом програми понтифікату Григорій VII (1075 р.). «Римський Папа може скидати імператорів», «він може звільняти підданих від присяги неправедним господарям», «жодна інстанція чи людина не може судити Папу», «тільки Римська церква заснована самим Господом», «З відлученими Папою від церкви особами заборонено навіть перебувати в одному будинку» – так виглядає інструментарій здійснення світового панування влади Пап.

Усесильність Пап та міжнародної політики церкви стали результатом феодалної роздробленості європейського політичного життя. Протиріччя між учасниками міжнародних відносин, загострення внутрішньодержавних криз, строкатість та умовність адміністративно-географічних кордонів, монолітність церковної інституції, динамічні зміни в геополітиці при великому дипломатичному професіоналізмі Пап, дали можливість стати Західній церкві на визначні позиції світової політики.

Уявити собі систему міжнародних відносин середньовіччя без аналізу ролі в ній країн, населення яких сповідувало іслам неможливо. **Іслам** стає потужним геополітичним чинником формування середньовічної державності та постійним викликом для існування західної цивілізації.

Араби-бедуїни є тим середовищем, де зародився іслам. Конфлікти між племенами, локальні та глобальні міжусобиці були постійним атрибутом життя кочовиків. Ситуацію знижувала відсутність практик релігійної та етнографічної єдності різних племен.

Ісламу вдалось об'єднати мовну спільність, витоки спільного походження та особливості язичницького уявлення в консолідуючий фактор для з'єднаної племінної спільноти. У такий спосіб з'являється **держава арабів** починаючи з 30-х років VII ст. Іслам перевів релігійні уявлення арабів з політеїзму до монотеїзму. Видатною постаттю цього руху був **пророк Мухамед**. Його спадкоємці – халіфи, почали **завойовницьку політику**. У період розквіту кордони держави сягали від Піренейського півострова до Західної Індії та кордонів Китаю, від Кавказу та Середньої Азії до Ємену та африканських пустель. Столицею Омейядів обра-

но місто Дамаск. Араби в 711 р. завойовують Іспанію (до 1492 р.), розбивши військо вестготів. У 732 р. дійшли до Франції, де були спинені франками. Зроблені спроби захоплення Візантії, але греки спиняли їх грецьким вогнем.

Міжнародні відносини халіфатів базувались на персидсько-візантійській традиції. У структурі державного управління важливу роль грав «диван арасайль» (міністерство державної кореспонденції), до його компетенції відносилась управління міжнародної діяльності держави. Міждержавні зв'язки базувались на функціонуванні системи посольських відносин. Такі посольства завжди мали декілька стратегічних завдань: суто дипломатичні та військово-стратегічні.

Великі територіальні захоплення, удосконалення науково-творчих практик, період відносного миру призвів до поступової втрати войовничості характерної потестарному суспільству. До обслуговування своїх військових потреб араби закликали войовничі племена з Туркестану. Ці племена організовують на землях халіфів незалежні інституції, чим повторюють перебіг європейської історії. Найсильнішим серед цих племен стає плем'я *турків-сельджуків*. Вони організовують свою державу в Малій Азії, завойовують Сирію, Єрусалим. Останнє захоплення на тлі ворожого ставлення до християн-паломників на фоні загального побоювання глобальної експансії до Європи, спричинило чергову хвилю мілітаризації системи світових міжнародних відносин.

Піднесення двох потужних цивілізаційних суспільств на конкретній території та часі мали негативні наслідки. Ісламський та християнський світи мали діаметрально-протилежні погляди на більшість концептуальних понять світосприйняття. Підсилювало цю *конфронтацію* боротьба за ресурсно-ідеологічний базис. Проведені Григорій VII реформи значно підняли авторитет церкви та спричинили підйом релігійного духу, сформував підґрунтя до можливого використання релігії як політичного важеля на суспільство. Промова на соборі в Клермоні (1095 р.) папи Урбана II відкрила нову сторінку світової історії – *хрестові походи*. Для церкви вони відкрили можливість утручатись у внутрішні справи європейських країн та способом розширення сфер свого впливу. Не останнім в цьому переліку можна поставити один із способів збагачення.

18 травня 1291 р. – узяття мусульманами Акри, усі здобутки хрестоносців зійшли нанівець.

Наслідки хрестових походів:

- мета не була досягнута, Свята Земля залишилась під турецьким контролем;
- посилення турецького впливу та втрата Візантійської імперії;

- слугували чинником консолідації ісламу, коли суніти та шиїти об'єднувались навколо ідеї боротьби із «невірними»;
- послаблення релігійного піднесенню із звільнення від релігійних забобон у Європі;
- посилення королівської влади: підрив влади церкви, послаблення влади феодалів; відтік рицарів до Сходу;
- трансформація феодальних відносин за рахунок підсилення міських громад та появою системою пільг у селян;
- видатні феодальні родини збанкрутілі тим самим впливали на децентралізацію влади та послаблення феодальних відносин;
- згуртували суспільство Західної Європи;
- розвиток світових торгівельних відносин;
- прискорений розвиток мореплавства;
- науково-культурний обмін між Заходом та Сходом, який став предтечею епохи Відродження;
- утворення західноєвропейського культурного простору;
- припиняються феодальні війни в Європі, реформується військова структура.

29 травня 1453 року Константинополь було завойовано турками. Ця подія змінила середньовічний світ та систему міжнародних відносин. Впала Візантійська імперія, яка виконувала функцію торгівельного посередника між країнами заходу та сходу. Блокування цих торгівельних відносин поставило Європу перед дилемою пошуку нових. Турки-османи змогли об'єднати свої балканські та азіатські володіння, перетворившись у потужного гравця світової політики.

Остаточні втрати завоювань хрестових походів та Константинополя призвели до руйнації доктрини імперського універсалізму. Доктрини існування середньовічної системи міжнародних відносин. Догмат релігії в західній культурі перестає відігравати ідею християнського домінування над світом та поступово деформується до повсякденності сприйняття. Відбувається поступова гуманізація суспільних відносин. Розширюються кордони розуміння світу географічно, економічно, культурно-цивілізаційно.

Епоха Середньовіччя сформувала підґрунтя майбутніх систем міжнародних відносин, спричинила появу абсолютизму, зачатків капіталізму, релігійної реформації, гуманізму та великих географічних відкриттів.

Таблиця 2.1

Хрестові походи

Походи	Причини	Події	Наслідки
Перший похід 1096 – 1099 рр.	Заклик папи Урбана II до звільнення Єрусалиму	Під проводом Петра Ам'єнського та Вальтера незаможного селянина без належної військової підготовки були відразу розбиті Похід лицарів серед яких були граф Раймонд Тулузький, граф Роберт Фландрський, єпископ Адемар, граф Готфрід Бульйонський та його брати Болдуїн і Євстафій, граф Гуго Вермандуаський, граф Боемунд Тарентський	Знищення учасників народного походу Захоплення Єрусалима (1099 р.) та утворення Єрусалимського королівства, князівства Антіохії, графства Едеси та Триполі
Другий похід 1147 – 1149 рр.	Взяття мусульманами Едеси у 1144 р.	Хрестоносці під проводом французького короля Людовика VII та германського імператора Конрад III намагались відвоювати Едесу. Похід продемонстрував неорганізованість та відсутність єдності серед християн	Поразка хрестоносців
Третій похід 1189 – 1192 рр.	Захоплення султаном Салах ад Діном Єрусалиму (1187р.) та держав хрестоносців	Король Франції Філіп II Август, король Німеччини Фрідріх I Барбаросса і король Англії Річард I Левине Серце	У результаті внутрішніх конфліктів в об'єднаному війську Єрусалим не відвоювано

Четвертий похід 1202 – 1204 рр.	Заклик папи Інокентія III захопити Єгипет; конкуренція між Венеціанською республікою та Константинополем	Мета нанесення удару по Єгипту, який загрожував державам хрестоносців. Відсутність фінансування спрямувала хрестоносців до військово-фінансових компаній у Візантії	Взяття у 1204 р. Константинополя із його пограбуванням. Заснування у кордонах Візантії власні володіння «Латинська імперія»
Похід дітей 1212 р.	Ідея визволення дітьми Святої землі	Діти з Франції та Німеччині в кількості 30000 – 50000 осіб відправились до Палестини	Частина дітей загинула під час подорожі, частину перепродали до рабства. З тих, хто повернувся Папа Римський зняв обітницю за умов її дотримання у майбутньому. Похід був невдалим
П'ятий похід 1217 – 1221 рр.	Заклик Папи Інокентія III	Похід до Єгипту та Каїру	Змушені піти з Єгипту
Шостий похід 1228 – 1229 рр.	Звернення Папи Гонорія III та Григорія IX до германського імператора Фрідріха II	Хрестоносці вступили в союз із правителем Дамаску	Договір про десятирічне перемир'я
Сьомий похід 1248 – 1250 рр.	Завершення десятирічного перемир'я	Війна у Сирії	Поразка французьких хрестоносців. Втрата Єрусалима
Восьмий похід 1270 р.	Захоплення єгипетським султаном територій у Палестині	Запланований похід на Єгипет	Спалах чуми у хрестовому війську призвів до укладання перемир'я

Історичні документи та питання для самоконтролю

Аттіла – вождь гунів²⁶

(Йордан, «Про походження і діяння гетів», XXXV)

Аттіла – вождь гунів з 434 по 453 рр., який об'єднав під своєю владою варварські племена від Рейну до Північного Причорномор'я. Пам'ять про вождя гунів зберігалася протягом століть в усному німецькому епосі і перейшла в скандинавські саги. У ранніх переказах германців, складених в епоху Великого переселення народів. Аттіла в списку великих варварських правителів ставився на перше місце попереду легендарних німецьких королів. Відомості про Аттілу можна зустріти також у Йордана.

Цей Аттіла був народжений Мундзуком, двоюрідні брати якого, Октар і Роас, як розповідають, царювали до нього в землі гунів, хоча не в тому обсязі, як сам Аттіла. Він успадкував її після їх смерті, разом з двоюрідним братом Бледом; готуючись до походу, який він замишляв, Аттіла вирішив збільшити свої сили братовбивством і прагнув разом з тим погубити всіх своїх родичів. Бледа, що царював на більшій частині землі гунів, був підступно вбитий. Поєднавши під своєю владою всіх гунів і зібравши разом всі народи, підлеглими, Аттіла задумав підкорити собі дві найвпливовіші нації у світі – римлян і вестготів. Його військо доходило до 500 тисяч. Ця людина народилася у світ для потрясіння народів і навіювання страху всьому світу; не знаю, яким чином одне його ім'я наводило жах на всіх. Він виступав гордо, озираючись навколо, щоб здаватися страшним у самих рухах випрямленого тіла. Люблячи війну, Аттіла був поміркований у справі, твердий у раді, поблажливий до прохань і прихильний до тих, кого одного разу прийняв під своє заступництво. Він був невеликого зросту, груди широкі і велика голова, очі вузькі, рідка борода з сивиною, плоский ніс і тіло смаглявого кольору вказувало на його походження. Природньо він був налаштований до великих задумів, але знайдений меч Марса, який усі королі скіфів уважали священним, збільшив самовпевненість Аттіли. Згідно з розповіддю історика Пріска, меч знайдений за наступною нагодою. «Пастух, – каже він, – помітивши, що одна телиця в його стаді кульгає, і не розуміючи, що могло її поранити, пішов слідами крові і нарешті знайшов меч, на який телиця, щіплем траву, ступила по необережності; вирив

²⁶ Переклад : Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. [Электронный ресурс] Книга 2. Средние Века. Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. С. 14–15

меч із землі, пастух негайно відніс його до Аттіли. Аттіла був вельми втішений таким його жертвою та, як людина честолобна, вважав, що меч Марса вручає йому долю битв і зробить його володарем усього світу».

Завдання до документа

1. Що стало чинником формування лідерських якостей в Аттілі.
2. Чому міфологічний складник став одним з чинників формування світобачення гунів.
3. Визначте критерії успішності гунської держави під керівництвом Аттіли.

Карл Великий і його зовнішня політика²⁷ **(Ноткер Заїка, «Діяння Карла Великого», II)**

Ноткер Заїка (840-912 рр.) – остання велика постать так званого «каролінгського відродження». Він був поетом, композитором, богословом, істориком та у всіх цих жанрах вмів виділятися з однакової маси монастирської літератури свого часу.

Друга книга.

У передмові (яка не зберіглась) до цієї незначної праці, я обіцяв слідувати у своїй розповіді авторитету тільки трьох чоловіків, які заслуговують на довіру. Але вісім днів тому, кращий з них, Верінберт помер. Сьогодні, саме 30 травня, ми, осиротілі діти і учні, поминаємо його, а тому я і пісумовую свою книгу (тобто першу), яку я писав зі слів цього пастиря, кажучи про благочестя государя Карла та його піклування про церкви. Наступну ж книгу (тобто другу) про військові діяння лайливолюбного Карла я викладу за розповідями Адальберта, батька того Верінберта, який разом зі своїм паном Керольдом здійснив похід проти гунів, саксів і слов'ян, і який у своїх похилих літах виховав мене, тоді ще хлопчика, незважаючи на мою огиду до науки, і нарешті, коли я зробив спроби до втечі, примусив силою навчатися.

1. Так як мені доводиться тепер писати за показаннями людини світської та мало що обертається в письмову справу, то мені здається незайвим, на мої обов'язки письменника, навести на пам'ять щось про давні часи. Після того, як богоненавидник Юліан (тобто апостат) загинув божим визначенням у перській війні, і від римської імперії відпали не тільки заморські провінції (Азія і Африка), але і найближча, Паннонія, Норік, Ретія або Німеччина, і франки, і галли, і коли королі галлів або

²⁷ Переклад: Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. [Электронный ресурс] Книга 2. Средние Века. Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. С. 22.

франків, унаслідок умертвіння св. Дезидерія, єпископа в'єннську, і вигнання святих Колумбана і Галла, почали занепадати, у той час вторгся народ гунів (тобто аварів, яких брали за прямих нащадків гунів часів Аттіли). Спочатку гуни виробляли грабунки у франків і Аквітанії, у Галлії та Іспанії, а потім з'єднавши свої сили, рознесли, подібно до вибуху, далеко свої спустошення, а що встигало врятуватися, то несли з собою у свій неприступний притон. Ось які були їх укріплення, за словами вищезгаданого Адальберта: «Земля гунів, говорив він мені, була оперезана дев'ятьма колами». А оскільки я під колами розумів звичайні тини з верболозу, то і запитав його: «Чому ж тут, мій учитель, дивуватися?» – він повторив: «Вона була укріплена дев'ятьма парканами». Але я під парканом домислював собі те, чим огороджуються засіяні поля, і знову поставив питання; тоді він мені відповідав: «Кожне коло було таким великим, тобто, обіймало такий простір, як від Цюриха до Констанца; стіна була збудована з дуба, бука та сосни такої товщини, що від одного краю до іншого була шириною у 20 футів і стільки ж у висоту; внутрішня пустота була наповнена камінням і в'язкою глиною, а поверхня вала покладена товстим дерном. По краях насаджений дрібний чагарник; його можна часто бачити, підрубували і розстеляли по землі, і він давав нові паростки. Усередині такої огорожі розташовані містечка і села на відстані людського голосу. Проти кожного села були пророблені в тій неприступній стіні вузькі ворота, через які могли б виходити на грабунок не тільки жили по краях, але і всередині країни. Далі, між другим колом, збудованим на подібну першого, і третім лежав простір у 10 німецьких миль, рівних 40 італійським, і так до дев'ятого кола; але кожен наступний був Від однієї стіни до іншої йшли зміцнення і житла на такій відстані одне від одного, що з кожного можна було почути сигнальний ріжок. Ці зміцнення стягували протягом 200 років, і навіть більше, усе багатства заходу, і так як при цьому готи і вандали порушували взагалі спокій, то західний світ весь звернувся в руїни. Не зважаючи на те, переможний Карл приборкав їх протягом восьми років до того, що від них не залишилося й найменших слідів. На Булгарії його рука не поширилася тому, що здавалося неймовірним, що б вони, по руйнуванню гуннського царства, могли завдати шкоди франкам. Видобуток, знайдений у Паннонії, Карл щедро розділив між єпископами та монастирями.

У 2, 3 і 4 розділах автор повідомляє, два-три незначних випадки з війни Карла В. з саксами, і за тим переходить до дипломатичних його відносин зі східними країнами.

5. При таких військових заняттях, великодушний Карл не випускав з виду відправляти то того, то того з листами та подарунками до відда-

лених госуларів, які всюди надавали йому знаки поваги. Зокрема, з самого театру саксонської війни він відправив посла до Константинопольського короля, і цей питав: «Спокійна держава його сина, Карла, або вона піддається, нападам сусідніх народів?». Коли старший з посольства відповідав, що вона взагалі насолоджується миром, і тільки один народ, сакси, турбують кордони франків частими грабунками; тоді імператор, що вгруз у неробстві і нездатний до війни, відповідав; «О, до чого мій син так багато трудиться для боротьби з незначним ворогом, без імені і сили?! Я дарую тобі цей народ з усім, що йому належить». Посланник, після повернення додому, розповів усе войовничому Карлу, і він, посміхнувшись, зауважив: «Король надав би тобі кращу послугу, якби він тобі подарував хоча б, полотняні штани на таку далеку дорогу».

б. Я не повинен скрити про розум того ж самого посланника, провчивши якогось мудреця Греції. Сталося йому на шляху до Греції заїхати разом із своїми супутниками в королівське місто; всі вони були розміщені по окремих квартирах, а він поставлений, був до одного єпископа, який терзав себе постом і молитвою, і змучив посланника майже постійним голодом; нарешті, весною, коли погода стала м'якше, він представився королеві (тобто імператору). Цей запитав його, чим він користувався у єпископа. Посланник, зітхнувши з глибини душі, відповідав: «Аж надто святий ваш єпископ, до того, що може обійтися і без Бога». Король заперечив з подивом: «Але як же можна бути святим без Бога?» На це відповів той: «У Писанні сказано: Бог є любов, а цього-то і немає у єпископа». Король запросив його за тим до столу і помістив між князями. Ці останні постановили законом, щоб ніхто, іноземець або тубілець, не смів за королівським столом, перевернуть, шматка м'яса або його частину на іншу сторону, але буде їсти зверху, як йому було подано. Посланнику подали на тарілці річкову рибу, облиту фаршированим соусом; коли гість, що не знаючи звичаїв країни, повернув рибу на іншу сторону, з помсти оголосив королю: «Государ, ви осоромлені так, як ...». Король зітхнув і сказав посланнику: «Я не можу захистити тебе, щоб урятувати від неминучої смерті. Але проси в мене чого хочеш іншого, і я тобі ні в чому не відмовлю. Той анітрохи думавши сказав так голосно, що всі почули: «Я заклинаю вас, пане імператор, погодитися на одне моє невелике прохання, як то ви мені і обіцяли». Король відповідав: «Вимагай, чого бажаєш, і отримаєш, але я не можу порушити грецьких законів і подарувати тобі життя». Тоді посланник оголосив: «Оскільки я повинен померти, то прошу тебе про одне: нехай виколять очі того, хто бачив, що я перевертав рибу». Переляканий таким вимогам, король став клястись Христом, що він сам не бачив того, але чув за словами інших.

За ним почала виправдовуватися і королева: «Клянуся усяких радощів Богородицею, св. Марією, я також не помітила того». Їй наслідували й інші князі, один перед одним, щоб позбутися від небезпеки; один клявся небесним ключеносцем, той учителем, той ангельськими силами і всім сонмом святих, аби тільки страшними заклинаннями виправдати себе від звинувачення. Так провів той розумний франк марнославну Елладу в її власному будинку, і повернувся до себе з урочистостями живий і здоровий ...

У висновку цієї глави і в наступних розділах 6-12, автор розповідає історію посольства візантійського, перського і африканського, домішується туди розповідь про Лудовіге Німецькому і про змові Піпіна проти Карла, і нарешті повертається до головного предмету.

13. Близько того часу, коли імператор підняв в останній раз руку на гунів і примусив інші народи до підпорядкування своєї влади, уторгнення норманів заподіяло найбільшу тривогу між галлами і франками. Непереможний Карл вже думав, після свого повернення з походу, напасти на їх батьківщину з сухого шляху, хоча це коштувало б великої праці й було б досить важко. Але Провидіння не допустило його до того, щоб, як сказано в писанні Ізраїлю, тим випробувати його, чи покарати нас за наші гріхи; Усе його спроби залишилися марними, і щоб пояснити одним прикладом ті лиха, які спіткали все військо, скажу, що при поході одного окремого абата в одну ніч загинуло від виразки 50 пар биків. Таким чином, Карл, наймудріший з усіх людей, щоб не плисти проти течії і не чинити опір забороні писання, відмовився від підприємства. Одного разу йому трапилося довгий час їздити по своїй великій державі; у цей час, Готфрід, король норманів, підбадьорений його відсутністю, напав на межі франків і обрав країну р. Мозеля центром своєї держави. Але в один день, коли на полюванні він хотів вирвати у сокола качку, підбіг до нього його син, матір якого він убив, щоб взяти собі іншу дружину, і заколов його.

Після цієї події, як після смерті Олоферія, ніхто не насмілювався розраховувати ні на свою хоробрість, ні на свою зброю, але шукав порятунку у втечі; отже, земля франків звільнилася без усяких зусиль з свого боку, так що не могла, подібно невдячного Ізраїлю, пишатися перед Богом. Але переможний і непереможний Карл, хоча звичайно і віддавав хвалу Богу за такий праведний суд, але тим не менш гірко скаржився, що внаслідок його відсутності один з норманів пішов з його рук. «О горе! Вигукував він, мені не вдалося бачити, як мій християнський народ обробив ці собачі голови». Одного разу і сталося так, що Карл при своєму об'їзді заявився в якесь місто Нарбоннській Галлії. Коли він сидів

за столом, у гавані з'явилися норманські розвідники, виглядаючи здобич, але ніхто про них не знав. Усі дивились на кораблі, і одні прийняли їх за єврейських, інші за африканських, а треті за британських купців, але премудрий Карл негайно дізнався про їх озброєння і за спритністю руху, що це не купці, а вороги, і сказав своїм: «Ці кораблі набиті не товаром, і несуть на собі найлютіших ворогів». При цих словах усі поспішили до корабля, один випереджаючи іншого; але даремно: ледь нормандці дізналися, що тут знаходиться він, Карл-Молот, як вони його називали, то швидко тікали, уникаючи не тільки зброї, а й погляду переслідувати; вони боялися, що їх мечі оніміють та розлетяться на шматки. Але благочестивий Карл, муж праведний і Богобоязливий, встав з-за столу і підійшов до вікна, яке дивилося на схід. Тут він плакав довгий час, тож жоден не наважувався заговорити з ним, то він тоді сам сказав своїм войовничим вождям, щоб пояснити їм свою поведінку і сльози: «Знаєте, мої улюблені, про що я плакав? Чи не тому, говорив він, що я боюся, щоб ці дурні, ці нікчемні люди, могли бути небезпечні; але мене засмучує те, що вони при моєму житті насмілились торкнутися цих берегів; і я сумую тепер, тому що скільки лиха вони скоять моїм наступникам і їх підданам». Але щоб це надалі не траплялося, да рятує нас від того заступництво Господа нашого Ісуса Христа, і так покарає норманів ваш меч, у їх крові загартований, у єднанні зі зброєю сина вашого брата Карломана; Звісно, цю зброю було заплямовано вашою кров'ю, але тепер вона заіржавіла, не внаслідок боягузтва, але через брак у засобах і тісноті кордонів вашого найвірнішого Арнольда (тобто Арнульфа, побічного сина того Карломана); утім на ваш заклик і за наказом вищої влади, воно може дуже легко бути вигострене і відчищене, як бувало. Ця галузь розквітне тепер поруч з вашим сином, в особі Бенноліна, абсолютно окремо плодоносного короля Лудовіко (тобто Благочестивого), єдиного під верхом вашого покрову. Поки, я вставляю в історію вашого співпліменника дещо про вашому прапрадіда Піпіне (тобто Короткому), чому, божеське провидіння буде милостиво до нас, могли б наслідувати, або маленький Карл або Лудовіко (тобто діти Карла III Толстого).

У 21 главі друга книга переривається на половині фрази; кінець її і вся третя книга залишаються і досі втраченими для нас.

Завдання до документа

1. Зробіть презентацію за проблематикою «Зовнішньо-політичної діяльності Карла Великого». (Презентація повинна містити до 15 слайдів).
2. Визначте взаємозалежність особистих якостей людини та його призначення на посаду посла.

**Верденський договір (11 серпня 843 р)²⁸
(Уривок з «Бертинських анналів»)**

Верденський договір – угоду про розподіл імперії Карла Великого, укладену 11 серпня 843 р. у Вердені між трьома синами імператора Заходу Людовика I Благочестивого – Лотарем I, Карлом II Лисим і Людовиком II Німецьким. Формально визнавалося існування імперії, або, правильніше, зберігався імператорський титул, який дістався старшому – Лотарю. Але землі імперії були розділені на три частини лініями, що йдуть з півночі на південь. Захід – «королівство західних франків» (згодом – Франція), – отримав Карл, схід – «королівство східних франків» (згодом – Німеччина), – отримав Людовик, Лотарю дісталася частина між володіннями Карла і Людовика, велика смуга земель від гирла Рейну до гирла Рони, і Італія. Отже, у результаті розділу утворилося три держави: так зване Серединне королівство (саме недовговічна держава, яка вже після смерті Лотаря в 855 р. розпалося на 3 королівства – Лотарингію, Прованс і Італію), Західно-Франкське королівство (приблизно в цих межах пізніше утворилася Франція) і Східно-Франкське королівство (приблизно в цих межах пізніше утворилася Німеччина).

Розділ був здійснений чисто механічно і дуже невдало. Особливо це відноситься до частини Лотаря, що містила в собі країни багаті родючі і населення, але різномовні, з різними економічними і політичними зв'язками. Ця частина була легкою приманкою для сусідів, і її дуже важко було захищати. За Верденським договором поширилися нові зіткнення і нові договори. Нижче наводиться уривок з так званих Бертинських анналів – літописного зводу Сен-Бертенського монастиря, охоплює історію держави франків з 830 до 882 рр.

Лотар і Людовик утримують самі себе в межах своїх королівств. Карл приходить в Аквитанію. Коли там все було влаштовано, Бретонець Номінойо і Лантберт, які перш за все зібралися через вірність йому, убивають Райнальд, герцога, [а] багатьох беруть до полону. У той же час, безперестанку грабіжники спустошували все без розбору, люди зібрали з багатьох місць усієї Галлії невелику кількість борошна упереміш з землею, щоб з'їсти [її] утворену як хліб, і це було достойно сліз, навіпаки, дуже гідне прокляття злодіяння, коли вози грабіжників бували повні їжею і люди позбавлялися самої суміші землі для хлібця. Норманські пірати, напали на місто, убивши єпископа, багатьох кліриків і ми-

²⁸ Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. [Электронный ресурс] Книга 2. Средние Века. Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. С. 236–237

рян, і шістдесят простолюдинів після розграбування міста пішли розоряти землі нижньої Аквітанії; у кінці кінців, прийшовши на якийсь острів, після того як вони привезли з материка будинку, як якщо б вони залишалися зимувати в постійному таборі. Карл йдучи назустріч на домовленість з братами з'єднується [з ними] у Віродуна; де після розподілу частин, Людовик усе по ту сторону Рейну, на цій же стороні Рейну міста і паги Немет, Ванга і Могунтію отримав²⁹; Лотар між Рейном і впадає в море Скальдой³⁰, і з іншого боку вздовж Камераценсу, Хаїн, Ломенсу, Кастритіям і їх графство, яке примикає до них на цій стороні Мози до самого впадання Арари в Родан і до впадання Родана в море з подібним чином примикають до нього по обидва боки графствами; інше до самої Іспанії дісталось Карлу: і після принесення клятви [держава] у кінці-кінців було розділено з обох сторін. Тим часом, після того як беневентци примирилися один з одним, сарацини з божою допомогою були вигнані від них.

Завдання до документа

1. Напишіть есе на тему «Вплив Верденського договору на міжнародні відносини свого часу».
2. Зробіть таблицю із зазначенням особливостей поділу країни Карла Великого.
3. Чому країна Карла Великого була поділена саме у такий спосіб?

Диктат Папи від 1075 р.³¹

Папа Григорій VII (1073-1085 рр.) Розгорнув програму теократії – верховенства духовної влади над світською. Ці ідеї були викладені ним у що наводиться тут «Диктат Папа».

Папа написав:

1. Що Римська церква була заснована єдино Богом.
2. Що Римський понтифік єдиний має право іменуватися Вселенським.
3. Що він єдиний може знімати і відновлювати єпископів.
4. Що рада його легатів, навіть якщо вони нижчого сану, вище всіх єпископів і може виносити вирок про їх усунення.
5. Що Папа може замінити відсутніх.
6. Що, серед іншого, ми не повинні залишатися в тому ж самому

²⁹ «Кидати жереб», «отримувати за жеребом».

³⁰ Як варіант – впадання Скальди в море. Скальда – Шельда.

³¹ Переклад: Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. [Электронный ресурс] Книга 2. Средние Века. Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. С. 498–499

будинку з тими, хто відлучений ним.

7. Що він єдиний має право відповідно до канону, відповідно велінням часу, давати нові закони, збирати нові громади, засновувати абатства; і, з іншого боку, ділити багаті єпископства і об'єднувати бідні.

8. Що він єдиний може вручати імперські інсигнії.

9. Що єдино Папі принци повинні цілувати ноги.

10. Що єдино його ім'я повинне вимовлятися в церквах.

11. Що це єдине ім'я в світі.

12. Що цим йому дозволено зміщувати імператорів.

13. Що йому дозволено зміщувати єпископів, якщо необхідно.

14. Що він має владу посвячувати в сан кліриків будь-якої церкви, який побажає.

15. Що він може тих, хто їм був присвячений в сан, зробити главою іншої церкви без дотримання правил підпорядкування; і що останні не можуть прийняти більш високий сан від будь-якого єпископа.

16. Що собор не може бути названий Вселенським без його схвалення.

17. Що жодна глава і жодна книга не можуть бути визнані канонічними без його авторитету.

18. Що вирок, винесений їм, не може бути ніким скасований; і що тільки він сам, єдиний з усіх, може його скасувати.

19. Що він сам не може бути ніким засуджений.

20. Що ніхто не повинен вирішуватися засуджувати кого-небудь, хто апелює до Апостольського престолу.

21. Що останні повинні бути передані на розгляд вищих інстанцій кожної церкви.

22. Що Римська церква безгрішна; не гріх вона і в вічності, Писання тому свідок.

23. Що за його розпорядженням і згоди субординаторам мають право виносити вирок.

24. Що він може зміщувати і відновлювати єпископів без скликання собору.

25. Що він тих, хто не в світі з Римською церквою, може не брати до уваги католиками.

26. Що він може звільняти людей від їх обов'язків по відношенню до грішників.

Виступ Папи римського Урбана II на Клермонському соборі³²

Два уривки з документів відтворюють проповідь Урбана II на великому соборі в Клермоні в листопаді 1095 р., у якій Папа римський звернувся до народів Заходу із закликом почати похід для звільнення гробу господнього в Єрусалимі з рук невірних. Вони передають той порив, який охопив різні верстви населення у зв'язку з промовою понтифіка.

(З «Єрусалимської історії» Роберта Реймського)

Уривок взято з «Єрусалимської історії» Роберта Реймського, що складається з восьми книг, у яких розповідається про події з 18 листопада 1095, коли був скликаний Клермонський собор, до 12 серпня 1099, коли відбулася відома битва при Ашкелону, тобто місяць після взяття Єрусалиму. Рукопис «Єрусалимської історії», як повідомляє про це в передмові автор монах Роберт Реймський, була доставлена йому в монастир одним абатом і на його прохання дописана їм і перероблена. Автор доводить оповідання до 1099, бо на цьому закінчується і отриманий ним рукопис. Тільки на закінчення чернець Роберт додає від себе короткий опис Єрусалима.

З передмови ми дізнаємося, що автор не тільки був присутній на Клермонському соборі, а й згодом відвідав Єрусалим. Незважаючи на те, що Роберт писав про промови Урбана II через майже 25 років і, природно, не міг дослівно відтворити їх, він, як очевидець, правильно передав зміст цієї промови.

У рік від воскресіння Господня тисяча дев'яносто п'ятий на межах Галлії тріумфував Великий собор, а саме в Оверні, у місті іменованому Клермон. На ньому був присутній папа Урбан Другий, з єпископами та кардиналами. Був же цей собор знаменитий великим збігом галлів і германців, і єпископів, і князів. Улаштувавши попередньо церковні справи, владика Папа виступив (26 листопада) на широку площу, тому що не було будівлі, стіни якого могли б вмістити в себе всіх присутніх. Звертаючись до всіх з приємною солодкістю риторики, він вимовив: «Народ франків ... До вас звертається моя мова, до вас мчать слова моїх переконань. Я хочу вам розповісти, що привело мене в ваші межі, яка ваша крайність і всіх вірних змусила мене стати перед вами. Від меж Єрусалиму і з міста Константинополя до нас прийшла важлива грамота, і перш часто доходило до нашого слуху, що народ перського царства, народ проклятий, чужоземний, далекий від бога, кодро, серце і розум яко-

³² Переклад: Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. [Электронный ресурс] Книга 2. Средние Века. Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. С 1008–1009

го не вірить ..., напав на землі тих християн, спустошивши їх мечами, грабунком і вогнем, а жителів відвів до себе в полон або умертвив ... церкви ж божі або зрив доценту, або звернув на своє богослужіння. Земля, яку ви населяли, здавлена звідусіль морем і гірськими хребтами, і внаслідок того вона стала тісна при вашій численності: багатствами вона не плодовита, і ледь дає хліб своїм господарям. Звідси походить те, що ви один одного кусаєте і пожираєте, ведете війни і наносите смертельні рани. Тепер же може припинитися ваша ненависть, змовкне вороженча, стихнуть війни і задрімає міжусобиці. Прокладатимете шлях до гробу святого; вивергніть ту землю у нечесного народу і підпорядкуєте її собі. Земля та ... «тече медом і млеком». Єрусалим – найбільш плодоносний перл землі, другий рай утіх ... ». Коли Папа Урбан ... говорив усе це і багато іншого в цьому роді, всі присутні були до того пройняті одною думкою, що в один голос вигукнули: «Так хоче Бог, так хоче Бог!».

Завдання до документа

1. Знайдіть узаємозалежності між доктринами викладеними в Диктаті Папи від 1075 р. та виступі Папи римського Урбана II на Клермонському соборі.
2. Визначте концептуальні чинники формування доктрини Римської церкви.
3. Знайдіть у виступі Папи римського Урбана II на Клермонському соборі методи маніпулювання свідомістю аудиторії.

Взяття Константинополя турками-османами³³ (Саад-ед-Дін, «Хроніка», Витяг)

Придворний історик султанів Саад-ед-Дін (друга половина XVI ст.) написав хроніку династії Османів з 1299 г. При цьому він користувався відомостями з творів попередніх авторів. За своєю спрямованістю його хроніка тенденційна і виконана ідеї вихваляння подвигів турків, проте фактична сторона подій передана правильно.

Коли весна була вже під кінець, султан Мехмед, розуміючи, що все готово і що всі війська вже зібрані, відправився ... у похід, наказавши одночасно везти на особливих возах величезні гармати, які він велів виготовити для того, щоб зруйнувати стіни і вежі [Константинополя]. Перед тим як відправитися в похід, він справив генеральний огляд своєї армії ... Вранці султан прибув на місце, і вся армія наблизилася і зайняла позиції

³³ Переклад: Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. [Электронный ресурс] Книга 2. Средние Века. Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. С. 929–928

перед стінами з боку суші, привівши з дива великого обложених, які прийшли в страх при вигляді цього війська, навіть незважаючи на те, що імператор [візантійський], попереджений про рішення султана, наказав зміцнити всі слабкі місця міста, через які було б легше почати напад, і сам він був виконаний твердої рішучості захищатися до кінця. Перш ніж султан почав облогу, імператор послав йому пропозицію взяти собі всі міста і їх околиці поза Стамбула, але залишити йому, імператору, місто, за що імператор буде платити султанові щорічну данину. Але султан не поважав цих пропозицій, відповів, що шабля і його релігія нерозлучні, і зажадав, щоб імператор здав йому місто. Отримавши відмову, імператор встановив на вежах і стінах артилерію, воїнів, озброєних мушкетами і великими запасами смоли. До кінця першого дня до настання ночі султан наказав установити в потрібних місцях батареї і почав наступ до міста за допомогою яничар, а як тільки гармати були встановлені, він наказав піддати стіни сильному обстрілу, не кажучи вже про безперервне градостріл і каменів, що кидаються металевими машинами, які подібно дощу засипали місто. Обкладені і вироблені безперервними залпами з мушкетів і гармат, заряджених кам'яними ядрами, вони завдавали великі страждання багатьом мусульманам. У цей час прибули два великих корабля, послані на допомогу імператору франками, й висадили значне підкріплення, яке швидко проникло в місто.

Потім, так як мусульмани змушені були піти від стін внаслідок сильних вилазок ворога, обложені стали голосно кричати зі стін і насміхатися над ними найобразливішим чином ... І ось султан, зібравши начальників, сказав, що для того, щоб перешкодити ворогові робити вилазки, потрібно вирити в якості прикриття глибокий рів: це дозволить сховатися від нападів ворога і, по-друге, не дасть можливості ворогові прорватися і піти. Так як місто оточене стінами з трьох сторін, то в облогу його з суші – пропаший час. Доводилося знаходити кошти для атаки його з моря. Це було важке підприємство, тому що гавань між Галатою і Стамбулом була так міцно захищена ланцюгом, що через неї не можна було пройти ні одному судну. Як ні розумні були начальники, вони не могли придумати способи для подолання цієї перешкоди. Тоді султану спало на думку перетягнути галери по землі від нового замку, що позаду Галати, до крайньої частині гавані і таким шляхом напасти на місто з боку моря, піддавши його гарматному обстрілу. Візантійці були впевнені, що це єдине місце, через яке мусульмани не зможуть напасти на них.

Однак підприємство, задумане султаном, удалося завдяки спритності досвідчених інженерів, які при допомозі неймовірних зусиль зуміли перетягнути галери через гори. Коли галери були переправлені, ни-

ми скористалися для того, щоб влаштувати міст, і цей міст став шляхом для нападу з боку гавані і для міцного захвату з цього боку. Імператор був у великій скруті, будучи примушений розділяти свої сили, для того щоб протидіяти натиску з нового боку. Він поставив франків захищати ворота Едрірех, а з боку гавані поставив заслін зі своїх військ, дуже незадоволених, що їм вважали за краще франків. Це внесло сварку між захисниками, а в султана вселило надію на щасливий результат великих зусиль.

Після того як султан переконався в наявності всіх цих розбіжностей, він наказав почати штурм з боку Едрірехських воріт. Опір, який вчинили захвачені, був настільки мужнім, що турки лише до ночі змогли форсувати пролом в стіні. Але замість того, щоб дати відбій, султан наказав прив'язати до кінця пік факели, світло яких замінив би денне освітлення. Він не хотів давати перепочинку обложеним. Наказ було виконано, і бій тривав усю ніч. У момент найжаркішої сутички начальник франків з'явився на висоті стіни, борючись разом з іншими воїнами. Тоді один молодий мусульманин, спритний і холонокровний, кинувся на нього з надзвичайною швидкістю і завдав йому такого лютого удару, що той, уражений на смерть, упав на землю. Франки, побачивши загибель вождя, припинили битву і негайно ж відступили по дорозі до моря, щоб сісти на свої кораблі.

Не звертаючи уваги на стріли, постріли мушкетів, гармат і град каміння, вони кинулися як леви на напад і, увійшовши в проломи, проблені ними з такою відвагою, вони, нарешті, захопили їх і затвердили там свій прапор. У той же час місто було взято, і війська, увійшовши в нього, піддали його крові та розграбуванню. Імператор у цей момент був у своєму палаці на північному кінці Едрірехських воріт, де він залпами з мушкетів і гармат намагався відбитися від нападників його мусульман. Але так як він дізнався, що прапор, до якого був прикріплений Коран, уже майорить у центрі міста, він утратив мужність і приготувався відступити до зовнішнього палацу з загоном своїх людей. По дорозі, зустрівши кілька мусульман, він кинувся на них і переколов їх усіх.

Натрапивши на азапа³⁴, що впав на землю від тяжкої рани, він вважав за свій обов'язок убити його. Азап, незважаючи на слабкість, напружив всі зусилля, щоб уникнути удару і продовжити своє життя, і завдав імператору в водночас удар, яким він кинув його на землю, після чого і вбив його. Це змусило всіх, хто супроводжував імператора, бігти і розсіятися. Нарешті, коли не залишилося жодної людини зі зброєю в руках, жодного, хто міг би чинити опір, відкрили морські ворота, і сул-

³⁴ Азап – рядовий піхотинець, який не мав права одружуватися.

тан в'їхав у них на чолі своєї кавалерії.

Грабіж тривав три дні, і не було жодного воїна, який не став би багатим завдяки захопленим видобутку і рабам. На кінці трьох днів султан Мехмед заборонив під страхом тяжких покарань продовжувати грабіж і різанину, яка все ще не вщухала. Усі корилися його наказам. Коли настав повний спокій, замість безглузлого дзвону пролунав приємний голос муедзина, який сповіщає п'ять разів на день молитву. З церков викинули ідолів, очистили їх від запахів, якими вони були осквернені, і влаштували в них ніші, щоб позначити місце, куди слід спрямовувати погляд, коли твориш молитву. До церков приробили мінарети³⁵; одним словом, не забули нічого, щоб перетворити їх в місця благочестя для мусульман.

Завдання до документа

1. Надайте розгорнуту відповідь на питання: «Чому султан Мехмед не погодився на формати відкupu-данини та взяв Константинополь в облогу?»
2. Визначте зв'язок за яким франки надали допомогу константинопольському імператору?
3. Визначте чому захисники Константинополя не отримали допомоги з боку християнських країн?

³⁵ Мінарет – вежа при мечеті (мусульманському храмі), з якої скликають віруючих на молитву.

Розділ 3

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ ВЕСТФАЛЬСЬКОЇ ТА ВІДЕНСЬКОЇ СИСТЕМ

3.1. Основні події Тридцятилітньої війни

У 1618 – 1648 роках в європейській історії відбувалася *Тридцятилітня війна* – одна з найважливіших подій, що кардинально змінила міжнародні відносини, надавши їм системного вигляду. Війна – це протистояння за верховенство у Священній Римській імперії та Європі, що зневажало інтереси більшості європейських держав. Конфлікт почався як *конфесійне зіткнення* між католиками і протестантами, але незабаром перетворився в *боротьбу з політичною владою Габсбургів* на території Європи. Ця подія є останньою масштабною релігійною війною в Європі, унаслідок якої виникла Вестфальська система міжнародних відносин

Початок війни був покладений Празькою дефенестрацією 23 травня 1618 р. – виступами чехів проти рекатолізації, що проводилася чеським королем з династії Габсбургів. На території Священної Римської імперії, що стала основним театром бойових дій *Тридцятилітня війна* поділяється на чотири *періоди*:

- чесько-пфальцьський;
- датський;
- шведський;
- франко-шведський.

Розстановка сил до початку війни представляла собою два протистоячі табори:

- більшість католицьких німецьких князівств, Габсбурзькі династичні володіння на території Центральної та Східної Європи, Іспанія в складі з Португалією, престол Папи, Річ Посполита;
- політичний і військовий союз проти Габсбургів – Венеція, Франція, Данія, протестантські німецькі князівства, Савойя, Чехія, Трансильванія, Савойя, Республіка Сполучених провінцій, Швеція.

Почалася Тридцятирічна війна через конфлікт між католиками і протестантами навколо свободи віросповідання. І вже незабаром з'ясувалося, що у католицької Франції і протестантської Швеції – на той час

найбільших європейських держав – були політичні підстави втрутитися у війну: обидві країни сподівалися посилити свій вплив у Центральній Європі та обмежити германського імператора, який, у свою чергу, вимушений ураховувати інтереси німецьких удільних князів, які прагнули розширити свою політичну автономію. У ході конфлікту бойові дії вийшли за межі імперії, що додало війні загальноєвропейський характер. Конфлікти за межами Німеччини набули форму локальних воєн: війна Іспанії з Нідерландами, війна за Мантуанський спадок, Московсько-польська війна, Польсько-шведська війна і ін.

Імперія Габсбургів вважається основою європейською реакції та феодальної системи економіки Пізнього середньовіччя. Зі вступом в 1576 р. на престол Рудольфа II у Німеччині почалися гоніння на протестантів. У ході зіткнень католиків з протестантами сформувалися два протидіючих військово-політичних табори:

- Протестантська унія (1608 р.) на чолі з курфюрстом Фрідріхом V пфальцьським;
- Католицька ліга (1609 р.) на чолі з герцогом Максиміліаном Баварським.

Внутрішніми протиріччями в Німеччині скористалися *європейські держави*, які мали наступні *стратегічні цілі*:

- Франція підтримала Протестантську унію, з метою встановлення гегемонії в Європі та недопущення посилення позицій Габсбургів у прикордонних німецьких князівствах;
- Данія, яка володіла німецькими областями Шлезвіг і Гольштейн (Голиптейн), прагнула оволодіти та князівствами Північної Німеччини;
- Швеція прагнула повного контролю над Балтійським морем ;
- Голландія домагалася ослаблення Іспанії та Австрії і панування свого торговельного флоту на старих ганзейських шляхах;
- Англія, виступаючи проти посилення впливу Габсбургів в Північно-Західній Німеччині і в районі Північного моря, не бажала і посилення держав антигабсбургській коаліції. Інтереси Англії в Європі і на Близькому Сході, зокрема в стосунках з Османською імперією, стикалися з інтересами Франції;
- Османська імперія не брала участь у Тридцятилітній війні, але сподівалася використовувати її для зміцнення своїх позицій на Балканах. Поразка Австрії, що вважалася «форпостом християнства», позбавила б Османську імперію її головного противника в Європі;
- Московська держава вела територіальну боротьбу з Річчю Посполитою.

На першому, чеському або чесько-пфальцському періоді Тридцятирічної війни (1618 – 1624) Габсбурги почали наступ на політичні та релігійні права Чехії, що зберігала в складі габсбурзької монархії деяку самостійність. Викликане цим Чеське повстання 1618 – 1620 рр. проти Габсбургів стало вихідним пунктом Тридцятирічної війни. Чеські війська під командуванням графа І. Турна в червні 1619 р. взяли в облогу Відень. Однак вторгнення на територію Чехії імперських військ під командуванням К. Б. Буку і Г. Д. Дамп'єра змусило Турна зняти облогу Відня і повернутися до Чехії.

У серпні 1619 р. чеський сейм обрав королем Чехії главу Протестантської унії Фрідріха Пфальцського. Але Протестантська унія замість розгортання військових дій вступила влітку 1620 р. в переговори з Католицькою лігою. Тим часом Габсбурги уклали союз з Католицькою лігою і на початку вересня 1620 р. направили до Чехії армію графа І. Ц. Тіллі і Буку, які 8 листопада 1620 р. в битві біля Білої Гори розгромили чеські війська. Фрідріх Пфальцський утік із країни, керівники повстання були страчені, а Чехія повністю підпорядкована Габсбургам. У 1621 – 1623 рр. війська Католицької ліги в Іспанії окупували центр Протестантської унії – курфюршество Пфальц.

Зміцнення позицій габсбурзької коаліції викликало тривогу Данії, Голландії та Англії, що почало другий, датський, період Тридцятирічної війни (1625 - 1629). У 1624-25 ці країни за сприяння Франції уклали військовий союз проти Габсбургів. Протестантська Данія, отримавши субсидії від Англії і Голландії, виступила з нарядом цього союзу. Переслідувала вона і власні загарбницькі завдання – відторгнути від Німеччини південне узбережжя Балтійського моря.

Данські війська і протестантська армія на чолі з Е. Мансфельдом вторглися в Північну Німеччину і спочатку мали воєнний успіх. Однак у 1625 р. за допомогою Іспанських Нідерландів імператор Фердинанд II створив власну 40-50-тисячну найману армію на чолі з графом А. Валленштейном.

Восени 1625 р. армія Католицької ліги Тіллі і армія Валленштейна розгорнули наступ у Північній Німеччині. Насамперед в імперії Габсбургів відбувалися Селянська війна 1626 р. (Верхня Австрія) і масові селянські виступи (Чехія та інших землях), армії Валленштейна вдалося в 1626 р. завдати поразки військам Протестантської унії при Дессау (25 квітня 1625 р.), а армії данській Тіллі – у Луттера (27 серпня 1625 р.). Датська армія відступила на Ютландський півострів, а війська Мансфельда – у Трансільванію.

У 1627 – 1628 рр. армія Валленштейна окупувала Північну Німеч-

чину і вторглася на Ютландський півострів. Подальшому її просуванню завадила позиція європейських держав, особливо Франції, яка заявила рішучий протест імператору. Потерпіла поразку Данія пішла 12 травня на Любекський мир 1629 р. на умовах відновлення статус-кво та відмови від втручання в справи Німеччини.

Але мир був нестійким. Найманці Валленштейна і Тіллі грабували населення протестантських князівств і міст. Валленштейн розгорнув у Померанії підготовку флоту до військових дій на морі, головним чином проти Швеції. З 1628 р. військові дії охопили також держави Північної Італії. Тут відбувалася боротьба між Габсбургами та Францією.

У 1629 р. за посередництва Англії, Франції та Голландії між Швецією і Річчю Посполитою було укладено Альтмаркское перемир'я 1629 р., яке призупинило польсько-шведську війну, дозволивши Швеції направити свої війська проти Габсбургів.

У 1630 через розбрат у католицькому таборі замість Валленштейна головнокомандувачем імперської армією став Тіллі. Європа увійшла в третій, шведський, період Тридцятирічної війни (1630- 1635). 26 червня 1630 р. шведська армія Густава II Адольфа висадила в Померанії. З огляду на те, що війська імперської армії і армії Католицької ліги були розкидані, шведи захопили столицю Померанії – Штеттин, а до початку 1631 р. оволоділи майже всією Померанією.

У цих умовах Густав II Адольф вирішив, користуючись дипломатичною і матеріальною підтримкою Франції і Росії, збільшити свою армію і виграти час для зміцнення позицій в Північній Німеччині. В 1631 р. він уклав вигідні для Швеції договори з Бранденбурзьким і Саксонським протестантськими курфюршествами та збільшивши чисельність шведських і протестантських військ розпочав воєнні активні дії. 17 вересня 1631 р. в битві при Брейтенфельде шведські війська, застосувавши вперше в Західній Європі лінійну тактику, завдали нищівної поразки армії Тіллі. Цим успіхам шведської армії сприяли Антигабсбурзької повстання протестантського населення, яке бачило в шведах визволителів.

Однак згодом, переконавшись у намірах шведів підпорядкувати собі Німеччину, селяни піднялися на боротьбу з ними. Це ускладнило дії шведської армії в Південно-Західній Німеччині. Проте шведські війська розгромили армію Тіллі і, зайнявши Аугсбург і Мюнхен, створили безпосередню загрозу австрійським землям Габсбургів.

Фердинанд II, повернувши на пост головнокомандувача імперської армією Валленштейна, надав йому повну самостійність щодо ведення війни. Валленштейн створив нову імперську армію і рушив її до Саксо-

нії, змусивши шведів відступити. 16 листопада 1632 р. у Лютценській битві шведські війська здобули перемогу над армією Валленштейна, але загибель Густава II Адольфа не дала їм можливості реалізувати перемогу. Валленштейн відвів свої війська до Чехії.

У вересні 1632 р. Московське царство оголосило Речі Посполитій війну, що полегшило боротьбу шведів з новою армією Валленштейна. Однак, не отримавши після загибелі шведського короля обіцяної підтримки, Москва пішла на укладення з Річчю Посполитою Поляновського миру 1634 р. Положення антигабсбургській коаліції погіршилося.

На початку четвертого, франко-шведського періоду Тридцятирічної війни (1635 – 1648 рр.) у 1635 р., прагнучи не допустити подальшого посилення Габсбургів, Франція уклала зі Швецією Сен-Жерменський мирний договір відкрито вступила в Тридцятирічну війну. Швеція, уклавши з Річчю Посполитою Штумсдорфській договір 1635 р., зосередила всі свої війська в Німеччині. Незабаром проти Габсбургів виступили Голландія, Мантуя, Савойя, Венеція. Очолила антигабсбургську коаліцію Франція. Її війська здійснювали військові дії в Німеччині, Італії, Іспанських Нідерландах і на Піренеях. Але армії супротивників, не вступаючи в вирішальні битви, прагнули виснажували одне одного позиційними діями з комунікацій і тилах.

Війна набула затяжного характеру. Найбільше від неї страждало мирне населення, що піддавалося грабежам солдатів противника. Особливо в цьому відношенні відрізнялася французька армія. Селяни йшли в ліси, створювали партизанські загони і вступали в боротьбу з загарбниками. І все ж війська Габсбургів терпіли поразки. 2 листопада 1642 р. в битві під Брейтенфельді шведи розбили імперців і зайняли Лейпціг. 19 травня 1643 р. французькі війська принца Конде завдали поразки іспанцям при Рокруа. Незабаром французька армія маршала Тюренна здобула перемогу при Фрейбурзі (1644 р.) і Нердлінгені (1645 р.). Велику перемогу здобули шведи 6-7 березня 1645 р. при Янков (Чехія) і спільно з армією Тюренном в 1648 р. в битві при Цузмарсхаузене.

Після того як війська антигабсбургської коаліції створили безпосередню загрозу Відню, Габсбурги запросили мирні переговори. Франція, стурбована розмахом англійської буржуазної революції, антиабсолютистським рухом (Фронда), також була зацікавлена в мирі.

3.3. Геополітичні результати Тридцятилітньої війни

У 1648 р. найважливіші події європейської історії відбувалися в Мюнстері – переговори з католицькою стороною та Оснабрюці - переговори з протестантською стороною. Вперше європейські держави розглядали континент як єдине ціле і були готові нести за нього спільну відповідальність. Новий європейський порядок визначений у **Вестфальському мирі 1648 р.** гарантували великі держави:

- Об'єднані провінції Північних Нідерландів і Швейцарський союз отримали незалежність;
- Швеція придбала права на володіння Передньої Померанією, Вісмаром, а також архієпископством Бременським і єпископством Верденським;
- курфюрст Бранденбурзький отримав землі, які вже незабаром стали ядром майбутньої Пруссії;
- Франція також домоглася своїх військових завдань, отримавши ельзаські володіння австрійської корони і тим самим вивільнившись з габсбургських лещат.

Вестфальський мир відкрив шлях до **федералізації Німеччини** – обмежував повноваження німецького імператора, але в той же час розширював права німецьких удільних князівств, які отримували такі права:

- право голосу в питаннях війни та миру, розміру податків і законів, що стосувалися Священної Римської імперії німецької нації⁴
- дозвіл на укладання союзів з іноземними державами, якщо при цьому вони не ставили під загрозу інтереси імператора та імперії.

Тим самим німецькі удільні князівства ставали суб'єктами міжнародного права. Тепер, залежно від своїх фактичних можливостей, вони перетворювалися в активних учасників європейської політики.

Гарантами Вестфальського миру стали Швеція і Франція. Жодна стаття Вестфальського миру не могла бути змінена без їх згоди. Збереження статус-кво в центрі Європи відповідало прагненню європейських країн – метою забезпечення безпеки – не допустити посилення німецького імператора. З цього часу німці більше не могли самостійно розпоряджатися своєю політичною долею, а повністю залежали від інтересів своїх сусідів.

3.3. Вестфальська система міжнародних відносин

Вестфальську систему міжнародних відносин встановлено по закінченні Тридцятирічної війни в Європі (1618 – 1648 рр.) між німецькими протестантськими князями з одного боку, й католицькими князями та імператором – з іншого, яка перетворилася з внутрішньогерманської на загальноєвропейську. Проти габсбурзького альянсу (іспанські та австрійські Габсбурги, католицькі князі Німеччини, за сприяння Папи Римського і Польщі) виступила коаліція: німецькі протестантські князі, Франція, Швеція, Данія, підтримувані Голландією, Великою Британією та Росією.

Початок формування Вестфальської системи було покладено *Вестфальським миром*, укладеним 24 жовтня 1648 р. у формі двох договорів, підготовлених на двох конгресах, що відбувались у містах Вестфалії – Мюнстері й Оснабрюці.

Статті *Вестфальського миру* зафіксували *нове співвідношення сил*, яке склалося в Європі. Вестфальський мир фактично санкціонував розпад Священної Римської імперії германської нації на 355 самостійних держав. Відтоді за ґрунтовну форму політичної організації суспільства править «держава-нація», а *домінуювальним принципом міжнародних відносин* стають засади *національного суверенітету*.

Вестфальською системою встановлено *баланс сил* великих держав, передусім Королівств Франції, Великої Британії, Швеції, а також Австрії та Речі Посполитої. Ця система відсунула на другий план Іспанію і Португалію. Після Вестфальського миру змінилося співвідношення сил між європейськими країнами і Османською імперією на користь перших. Ця система не повною мірою враховувала інтереси Царства Російського і виключала Китай.

Основні *характеристики Вестфальської системи міжнародних відносин*:

- національна держава – основна форма політичної організації суспільства;
- національний (державний) суверенітет – головний принцип міжнародних відносин;
- ієрархія держав (слабкіші/могутніші);
- геополітична нерівність та система політичної рівноваги;
- встановлення чітких стабільних кордонів між європейськими державами.
- формування євроцентристського світу.

Вестфальська система спочатку не мала глобального характеру, охоплювала Західну та Центральну Європу. Пізніше вона інтегрувала до сфери своєї дії Східну Європу, Росію, Середземномор'я, Північну Америку. Європейська історія почала перетворюватися на світову;

- головні силові центри Європи розгорнули боротьбу за поділ світу;
- кінець глобальної ізоляваності цивілізацій та культур унаслідок Великих географічних відкриттів;
- розвиток капіталістичних відносин.

Після Французької Революції 1789 – 1794 рр. відбулося остаточне зміцнення системи національних держав, що продовжило і закріпило Вестфальську систему. На тому етапі держава постулювала себе гарантом безпеки своїх громадян і тим часом розвивала націоналізм як чинник-ствердження необхідності збігання єдності національної з політичною. Затверджувалася теорія «політичної легітимності», за якою національна держава має право на існування лише тоді, коли кордони країни збігаються з етнічними її межами.

Поряд з державою-нацією і закріпленням національного суверенітету в міжнародних відносинах закріплюється *система політичної рівноваги – компроміс* між принципами *суверенітету і загального інтересу*. У процесі функціонування Вестфальська система змушувала кожного з її учасників обмежувати свої експансіоністські наміри. Одним з головних засобів підтримки рівноваги були різноманітні види коаліцій.

Із встановленням Вестфальської системи відносини між країнами Заходу вперше отримали систематизацію. З певними модифікаціями вона проіснувала до 1939 р., тобто до початку Другої світової війни. Деякі елементи цієї системи продовжували діяти й у період Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Вестфальську систему міжнародних відносин *поділяють на кілька етапів (або підсистем)*, об'єднаних спільними закономірностями, але відмінних за особливостями, характерними для конкретного періоду відносин між державами. Найчастіше виокремлюють кілька *підсистем Вестфальської системи*, які розглядаються як нібито самостійні:

- систему англо-французького суперництва і боротьби за колонії в XVII – XVIII ст.;
- систему «європейського концерту націй» або Віденського конгресу в XIX ст.; більш глобальну за географічними ознаками Версальсько-Вашингтонську систему між двома світовими війнами, Ялтинсько-Потсдамську систему.

3.4. Особливості Віденської міжнародної системи

Першою стійкою міжнародною системою став **«європейський концерт»**, який сформувався на Віденському конгресі 1815 р. і пішов з історичної сцени фактично тільки після світових війн двадцятого століття. Це найважливіший етап в історії міжнародних відносин, що зробив найсильніший вплив на сучасний світ. **Основними рисами системи**, що сформувалася, виокремлюємо:

1. Розвиток міжнародних відносин залежав від дуже вузького круга – п'яти великих європейських держав. Взаємини Великобританії, Франції, Пруссії (Німеччині), Росії, Австрії (Австро-Угорщині) визначали стан справ на світовій арені. Позаєвропейські держави, як і малі європейські держави перетворилися до цього часу з суб'єктів в об'єкти, безумовно, європоцентричної системи міжнародних відносин.

2. Інтереси всіх великих європейських держав, за винятком Великобританії і Росії, були сконцентровані майже виключно на Європі, хоча в цей час відбувалася інтенсивна колонізація світу.

3. Однією з основ «європейського концерту» став **принцип підтримки балансу сил**. Відповідальність же за підтримку внутрішньоєвропейського балансу покладалася на великі держави.

4. ХІХ століття – століття «європейського концерту» - був часом розквіту класичної дипломатії. «Уряди дев'ятнадцятого століття шукали свій порятунок в дипломатії», оскільки система «Європейського концерту» охоплювала переважно політичну сферу. Дипломатія, за допомогою якої формувалися міжнародні відносини, мала значну долю автономії. Це забезпечувало свободу маневру при ухваленні зовнішньополітичних рішень, жорстко не обумовлену обставинами внутрішньополітичного характеру». Каста європейських дипломатів належала до єдиної культури. Упродовж століття після Віденського конгресу зовнішня політика великих держав формулювалася і здійснювалася дуже обмеженим колом людей. І це коло розділяло етичні і моральні норми єдиної європейської цивілізації.

5. Безперечна заслуга **«європейського концерту»** полягає в тому, що в період існування цієї системи були сформульовані і прийняті усіма цивілізованими країнами нормативні акти про мирне рішення міжнародних суперечок і про закони і звичаї війни, такі як Женевська конвенція 1864 р., Санкт-петербурзька декларація 1868 р., Декларація Брюссельської конференції 1874 р. І саме в період «європейського концерту» до практики міжнародних відносин увійшли переговори про обмеження і

скорочення озброєння.

Рішення конгресу: Відновлення влади Бурбонів у Франції, Іспанії, Неаполітанському королівстві Повернення Франції до її дореволюційних кордонів Створення Швейцарії конфедерації з 19 кантонів Примусове сплачення Францією контрибуцію. Віденський конгрес підтвердив відродження частини колишніх монархічних режимів. Закріпив, перекроївши карту Європи, нове співвідношення сил на континенті. Рішення конгресу на тривалий час зменшили небезпеку виникнення великих війн. Забезпечили умови порівняно мирного розвитку континенту.

Таблиця 3.1

Віденський конгрес

Держави	Вимоги	Ставлення до реформ Наполеона	Доля Священної Римської імперії Німецького народу	Результати Віденського конгресу
Франція	Не допустити розчленування Франції	Реставрація порядків, що існували до 1789 р.	Держави-учасниці ухвалили рішення не відновлювати Священну Римську імперію німецького народу. У її межах була утворена нова конфедерація Німецький союз, який очолив австрійський імператор	Відновлені колишні кордони, накладена контрибуція у 700 млн франків
Росія	Підтвердження приєднання Фінляндії й Бессарабії. Приєднання всіх польських земель, у тому числі і ті, що належали Пруссії. Як компенсацію Пруссії передати королівство Саксонію	Поширення принципу конституційного правління. Царство Польське і Велике герцогство Фінляндське отримали конституції		Росія отримала Велике герцогство Варшавське і права на Фінляндію та Бессарабію
Англія	Виступала проти надмірного посилення Росії, хотіла зберегти захоплені колонії Франції	Поширення принципу конституційного правління		Англія утримала за собою острів Мальту і колишні голландські колонії — острів

				Цейлон поблизу берегів Індії та Капську землю на півдні Африки
Австрія	Прагнула панування в Німеччині. Виступала проти приєднання Саксонії до Пруссії	Відмова від принципів конституційного правління		Колишні володіння в Італії та ряді інших земель. У П'ємонті була відновлена колишня династія, а в невеликих державах Північної Італії запанували австрійські герцоги. Австрія отримала частину герцогства Варшавського
Пруссія	Прагнула послабити австрійський вплив на німецькі держави	Відмова від принципів конституційного правління		Багаті та економічно розвинені провінції — Рейнська область і Вестфалія; західні польські землі

Історичні документи та питання для самоконтролю

З донесення французького дипломата Фанкана про міжнародне становище в Європі (1627 р.)

Габсбурги знайдуть кошти створити та екіпірувати флот, аби тримати в шорах північ, тривожити південь; у них знайдуться сили не лише для того, щоб перешкоджати торгівлі датчан, англійців та французів, а й для того, щоб захопити те, що їм не належить, і повернути те, що вони втратили. Ось чому вони поводяться так уперто і з таким піднесенням атакують усіма своїми силами короля Данії, міста Нижньої Саксонії, більшу частину яких вони вже зайняли.

Трохи не вистачає їм для того, аби стати власниками всього, і вони доб'ються цього, якщо дозволити їм діяти без перешкод і якщо король Данії капітулює. Отже, вся Німеччина, якщо вона буде підпорядкована Габсбургам, допоможе підвестися останнім і стане для них міцним п'єдесталом для того, щоб спорудити на ньому монархію та взяти гору над усім християнським світом.

Завдання до документа

1. Охарактеризуйте взаємовідносини між Німеччиною та Францією на основі поданого документа.
2. Який період Тридцятилітньої війни розкритий у цьому документі?

«Акт про створення Священного союзу» (Париж, 26 вересня 1815 р., витяг)

Імператор Австрійський, король Пруський і Імператор Всеросійський, внаслідок великих подій, що ознаменували в Європі протягом останніх трьох років... виявляють світові непохитну рішучість і в управлінні довіреними їм державами, і в політичних відносинах до всіх інших урядів керуватися заповідями Святої Віри, Любові, Правди й Миру...

Стаття I. ...три монархи, що домовляються, будуть з'єднані узами дійсного і нерозривного братерства, і вони в усякому випадку і в усякому місці надаватимуть один одному підмогу і допомогу...

Стаття II. ...єдиним переважним правилом у відносинах має стати принесення один одному послуг, взаємна доброзичливість і любов, почуття всіх себе членами Єдиного народу християнського, бо ж три союзні государя шанують себе, яко поставленими від Провидіння для зміцнення трьох держав Австрії, Пруссії та Росії...

Стаття III. Всі держави, що прагнуть урочисто прийняти викладені в цьому Акті священні правила... можуть бути прийняті в цей Священний Союз.

Завдання до документа

1. Визначте мету створення Священного Союзу.
2. Які принципи міжнародних відносин стали основою створення Священного Союзу?
3. Охарактеризуйте мету кожного учасника Священного Союзу на міжнародній арені.
4. На основі статті III «Акту про створення Священного союзу» дайте визначення характеру документа.

Розділ 4

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

4.1. Розташування сил та інтереси країн-учасниць напередодні Першої світової війни

Перша світова війна позначила ключові проблеми межі XIX – XX століть: соціальні розбіжності, геополітичні протиріччя, ідеологічне та економічне протистояння. Історичний період напередодні Першої світової війни характеризувався загостренням кризи системи міжнародних відносин, що ускладнювалося чисельними конфліктами та протиріччями – міждержавними, соціальними та економічними.

Основними учасниками Першої світової війни були країни Антанти – Російська імперія, Французька республіка, Великобританія та Центральні держави – Німеччина, Австро-Угорщина, Османська імперія та Болгарія. Наприкінці XIX – на початку XX ст. зростає напруга у відносинах між цими державами, кожна із яких переслідувала власну мету в системі міжнародних відносин.

Німеччина. Геополітичне становище Німеччини не відповідало її економічній першості, зростанням потужності монополій та загальному амбіціям держави-лідера. Німецькі колоніальні володіння поступалися іншим індустриальним державам. Із усіх сукупних колоній світу Німеччина володіла тільки 3,5% територій.

На початку XX ст. посилюється **експансія Німеччини**:

- на Близькому Сході у зв'язку з будівництвом Багдадської залізниці;
- у Китаї – анексія порту Цзячжоу (1897 р.) та встановлення протекторату над Шаньдунським півостровом;
- установа протекторату над Самоа, Каролінськими та Маріанськими островами в Тихому океані, здобуття колоній Того та Камерун у Східній Африці.

Усе це загострювало протиріччя між Німеччиною з одного боку та Великобританією, Францією та Росією з іншого. Додатково німецько-французькі відносини ускладнювалися проблемою Ельзасу, Лотарингії та Рура, германо-російські – втручанням Німеччини на Балканах та її підтримкою там політики Австро-Угорщини та Османської імперії. По-

чаток ХХ ст. позначений погіршенням відносин Німеччини із США щодо експорту продукції машинобудівельної галузі в Південній Америці, Південно-Східній Азії та Близькому Сході (експорт Німеччини в ці регіони складав 29,1 %, а США – 26,8 %).

Франція. У 1871 р. в Дзеркальній залі Версальського палацу відбулося урочисте об'єднання Німеччини, яка за політичним устроєм стала імперією. Проголошення об'єднання відбувалося на фоні франко-пруської війни, в якій Франція отримала катастрофічну поразку, наслідком якої стали повна дестабілізація економіки та політики, що спричинили Паризьку комуну – чергову революцію у Франції ХІХ ст.

Поразка Франції у франко-пруській війні оформлена у **Франкфуртському договорі 1871 р.**, відповідно до якого:

- Ельзас та Лотарингія відчужувалися на користь Німеччини;
- Франція зобов'язана виплатити Німеччині контрибуцію в розмірі 5 млрд. франків.

Виплати за контрибуцією пішли на розвиток німецької економіки, що сприяло її піднесенню у 1890-ті роки. Поразка у війні та полон імператора Наполеона ІІІ були сприйняті французами як національна ганьба. Саме тоді виникають ідеї реваншу, повернення Ельзасу та Лотарингії, що консолідували громадян Третьої французької республіки, незалежно від їх політичних переконань. Інтереси Франції виходили за межі Європи, зокрема, вона у будь-який спосіб прагнула зберегти свої колоніальні володіння у Північній Африці.

Великобританія. На початку 1890-х років Німеччина посіла перше місце в Європі за об'ємами ВВП, посунувши так Великобританію на друге. Великобританію не влаштовувало економічне домінування Німеччини, особливо зважаючи на те, що довгий час саме Великобританія мала статус «майстерня світу», що засвідчував її економічні переваги. Зміни в економіці позначилися на характері політичних відносин між державами. У цьому протистоянні для Англії вирішувалося питання збереження свого домінування в системі світогосподарських зв'язків, підтримки своєї імперії. Лондон турбували економічна потужність Німеччини, найсильніша армія та програма будівництва військово-морського флоту, що здатні були стати інструментом установаження німецького переважання в Європі та підтверджували слова імператора Вільгельма ІІ про перетворення Німеччини в «світову державу». Реалізація Берліном планів морського будівництва в перспективі могла поставити під загрозу британський контроль над системою морських комунікацій та міжнародною торгівлею, що підвищувала її вразливість як метрополії та імперії. Великобританія негативно сприймала спроби Ні-

меччини встановити контроль над Східною та Південно-Західною Африкою. Усвідомлення всіх цих загроз стало причиною зближення Великобританії з франко-російським союзом, утвореним на протипагу австро-німецькій коаліції.

Росія. Для Росії ключовим стало питання щодо слов'янських народів на Балканах. Ідеї панславізму спричинили російсько-турецьку війну 1871 – 1872 рр. і наприкінці XIX – на початку XX ст. ці ідеї не втратили своєї актуальності. Росія підтримувала на Балканах сербів та болгар, що були налаштовані проти Османської імперії та Австро-Угорщини. Основною метою стало повернення Константинополя як православного центру. Контроль над Константинополем допомагав також вирішити проблеми з чорноморськими проливами. Саме тут зосереджувалися головні геополітичні задачі Росії напередодні Першої світової війни. Також російська влада прагнула відтіснити німців та австрійців із Балкан.

Таблиця 4.1

Розстановка сил напередодні Першої світової війни

Воєнно-політичний блок	Держави	Плани держав напередодні Першої світової війни
Антанта	Великобританія	Позбавлення Німеччини економічної та політичної першості в Європі. Обмеження впливу Німеччини у Східній та Південно-Західній Африці. Боротьба з німецькою конкуренцією на світових ринках, повернення економічної першості у Європі.
	Франція	Повернення Ельзасу та Лотарингії. Збереження колоній у Північній Африці. Боротьба з німецькою конкуренцією на світових ринках.
	Росія	Вільний вихід флоту до Середземного моря. Послаблення режиму контролю над Дарданеллами. Розподіл сфер впливу в Азії. Протидія австрійському та німецькому впливу на Балканах. Протекторат над усіма слов'янськими народами.

Троїстий союз	Німеччина	Досягнення воєнного, політичного та економічного лідерства. Боротьба за колонії та нові ринки.
	Австро-Угорщина	Утримання Боснії та Герцеговини. Протидія Росії на Балканах.
	Італія	Контроль на Середземному морі та Півдні Європи

Австро-Угорщина велика багатонаціональна імперія прагнула зберегти свій вплив у світовій політиці та утримати окуповані нею в 1908 р. Боснію та Герцеговину. Також Австро-Угорщина прагнула контролювати Балкани та рух суден в Адріатичному морі. *Османська імперія* прагнула зберегти свій вплив на Балканах, захопити Крим та Іран, останній Туреччина прагнула використовувати як сировинну базу. До стратегічних завдань *Італії* належали переважання на Середземному морі та Півдні Європи.

Сербія як новостворена держава (отримала повну незалежність у 1878 р.) прагнула утвердитися на Балканах як регіональний лідер слов'янських народів та планувала утворити Югославію, включивши до її складу всіх слов'ян півдня Австро-Угорської імперії. Сербська влада неофіційно підтримувала націоналістичні організації, які боролися проти Австро-Угорщини і Туреччини.

4.2. Формування блокової системи наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Утворенню військово-політичних блоків держав-учасниць першої світової війни передували міжнародні суперечності в Європі, що формувалися протягом тривалого часу. Зокрема, ще на *Паризькому мирному конгресі 1856 р.* за участю Франції, Росії, Англії, Австрії, Туреччини, Сардинії та Пруссії відбулося відокремлення Франції, Росії та Австрії від Англії, а *Берлінський конгрес 1878 р.* обмежив прохід російських кораблів через Чорноморські проливи.

Троїстий союз є воєнно-політичним блоком *Німеччини, Австро-Угорщини та Італії*. Утворення Троїстого союзу стало початком поділу європейських держав на два ворогуючих табори та відбувалося поетапно протягом 1879 – 1882 років. Центром Троїстого союзу стала Німеччина, яка у 1879 році підписала військовий союз із Австро-Угорщиною, до якого у 1882 р. приєдналася Італія.

Ключовими *умовами створення Троїстого союзу*, стали такі положення таємного договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією, підписаного **20 травня 1882 року**:

- зобов'язання сторін протягом 5 років консультуватися з політичних та економічних питань, надавати взаємну підтримку та не брати участь у жодних союзах та угодах, що можуть бути спрямовані проти будь-якого учасника Троїстого союзу;

- Німеччина та Австро-Угорщина зобов'язалися надавати Італії допомогу, якщо «без прямого виклику з її боку Італія зазнає нападу Франції». Італія зі свого боку обіцяла аналогічні дії на випадок неспровокованого нападу на Німеччину або Францію;

- Австро-Угорщина отримала роль резерву щодо вступу у війну;
- сторони зобов'язалися на випадок спільної участі у війні не укладати сепаратного миру та тримати договір про Троїстий союз у цілковитій таємниці;

- прийняття відмови Італії надавати воєнну допомогу союзникам у випадку їх війни з Великобританією;

- право участі Італії у вирішенні питань, пов'язаних із Балканами, Турецькими берегами, островами в адриатичному та Егейському морях;

- підтримка Італії у її претензіях у Північній Африці відносно Кіренаїки, Триполі та Тунісу.

Троїстий союз поклав початок утворенню великих військових блоків у Європі, що тільки посилювало напруженість між провідними державами та загрози війни.

Відповіддю на утворення Троїстого союзу було укладання франко-російського договору (1891 – 1893 рр.) та створення після цього *Антанти* (франц. Entente) – воєнного блоку *Великобританії, Франції та Росії*. Цей блок був оформлений у 1904 – 1907 рр. і об'єднав у роки Першої світової війни більше 20 держав.

Загострення англо-німецьких протиріч на початку ХХ ст. стало вирішальним чинником міжнародних відносин та відсунуло на задній план зіткнення Англії з Францією і Росією на ґрунті колоніального суперництва. Це змусило Англію відмовитися від політики «блискучої ізоляції», що передбачала гру на розбіжностях між Францією і Росією, та позаблокового статусу. У 1904 р. було підписано англо-французький, а у 1907 р. російсько-англійський договори. Саме ці угоди оформили створення Антанти.

У системі Антанти Росія і Франція були союзниками, пов'язаними взаємними зобов'язаннями, визначеними військовою конвенцією 1892 р.

і рішеннями генштабів обох держав. Англійський уряд, незважаючи на контакти між англійським і французьким генштабами і військово-морським командуванням, чітких військових зобов'язань на себе не взяв.

Утворення Антанти послабило розбіжності між її учасниками, але не усунуло їх, наприклад, протиріччя між Англією і Росією в Ірані та між усіма учасниками союзу на Балканах і в Туреччині. Усе це використовувала Німеччина, намагаючись відірвати Росію від Антанти. Зокрема, у серпні 1911 р. між Німеччиною та Росією було укладено *Потсдамську угоду*, згідно з якою:

- **Росія** зобов'язалася не перешкоджати будівництву Багдадської залізниці, а також отримати від Ірану концесію на будівництво залізниці Тегеран – Ханекін (на турецько-іранському кордоні);

- **Німеччина** визнала наявність «спеціальних інтересів» Росії в Північному Ірані, зобов'язувалася не відкривати там концесій та запевнила, що не будуватиме відгалуження Багдадської залізної дороги.

Проте стратегічні розрахунки, фінансова залежність російського уряду від Франції і експансіоністські плани німецького уряду прирєкли спроби Німеччини розвалити Антанту до Першої світової війни на провал.

Країни Антанти, готуючись до війни з Німеччиною і її союзниками, робили кроки щодо виведення Італії і Австро-Угорщини із Троїстого союзу, що у підсумку спричинило перехід Італії на сторону Антанти в травні 1915 р.

Протягом Першої світової війни склад Антанти зазнав змін. У вересні 1914 р. у Лондоні між Англією, Францією та Російською імперією було підписано угоду про неукладення сепаратного миру, а вже у жовтні 1915 р. до цієї угоди приєдналася Японія, яка ще в серпні 1914 р. оголосила війну Німеччині. До кінця війни до складу Антанти (не рахуючи Росії, що вийшла з війни після Жовтневого перевороту більшовиків 1917 р.) входили Англія, Бельгія, Болівія, Бразилія, Гаїті, Гватемала, Гондурас, Греція, Італія, Китай, Куба, Ліберія, Нікарагуа, Панама, Перу, Португалія, Румунія, Сан-Домінго, Сан-Марино, Сербія, Сіам, США, Франція, Уругвай, Чорногорія, Хіджаз, Еквадор і Японія. Через це термін «Антанта» уживається як загальне визначення держав, що воювали в Першій світовій війні проти Німеччини і її союзників.

Створені наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. союзи служили інструментом взаємного стримування лише в короткостроковому плані. Формування нового типу економіки в умовах загострення боротьби провідних країн за колонії сприяли руйнуванню існуючої на той час Ві-

денської міжнародної системи. Локальні конфлікти сприймалися в межах блокового протистояння, ослаблення союзника загрожувало порушенням балансу сил. Наприкінці така система не запобігла світовій війні, а скоріше сприяла її виникненню. Утворення Троїстого союзу та Антанти посилили конфліктність на різних рівнях міжнародної системи і створили механізм для ескалації регіонального протистояння до рівня світової війни.

Посилення конфліктності міжнародної системи зумовили загальні **причини Першої світової війни:**

- загострення протиріч між провідними державами світу;
- створення двох протидіючих блоків Антанти і Троїстого союзу;
- слабкість пацифістських сил у світовому політикумі;
- прагнення провідних світових держав до нового поділу світу.

4.3. Дипломатія періоду Першої світової війни

Напередодні Першої світової війни становище держав Антанти і Троїстого союзу відрізнялося. **Центральні держави**, очолювані Німеччиною, досягли, піку своєї потужності та зберігали військово-економічну перевагу над Антантою. Усвідомлюючи сильні сторони Троїстого союзу, уряди Франції та Росії були готові на поступки Берліну в таких регіонах, як Близький Схід та Марокко, але інші претензії Німеччини ці держави не визнавали.

Німецькі та австро-угорські панівні кола усвідомлювали те, що їх економічна перевага може бути тимчасовою і, у разі загострення ситуації, на думку рейхсканцлера Німеччини Теобальда Бетмана-Гольвега, війні краще розпочатися негайно, ніж через рік або два, коли Антанта стане сильнішою.

Безпосереднім **приводом** для початку військових дій стало вбивство сербським націоналістом, членом націонал-терористичної організації «Чорна рука» студентом Гаврилом Принципом спадкоємця австрійського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда і його дружини в Сараєво 28 червня 1914 р.

На початку ХХ ст. Сербія була незалежною державою, а Боснія - частиною Австро-Угорської імперії (окупована в 1878 р.), що населена переважно сербами. Спадкоємець австрійського престолу Франц Фердинанд мав помірковану політичну позицію та був прихильником боснійської автономії у складі Австро-Угорщини. Дана обставина дратувала екстремістів з «Молодої Боснії», що боролися за утворення незалеж-

ної Великої Сербії, яка повинна була приєднувати не тільки Королівство Сербії, але і ряд інших югославських земель. Відомо, що «Молода Боснія» користувалася підтримкою високопоставлених офіцерів сербської військової розвідки і, навіть сербський прем'єр-міністр Пашич був проінформований про цю змову. Це засвідчує, що австро-угорська політика на Балканах безпосередньо стикалася з сербським спротивом на всіх рівнях тому що ця політика загрожувала незалежності Королівства Сербії.

Вбивство в Сараєво викликало значний *міжнародний скандал*, в якому опинилися замішаними та були зацікавлені всі основні учасники конфлікту. Після вбивства у Сараєво Австро-Угорщина і Німеччина отримали зачіпку для розгрому Сербії і зміцнення на Балканах. Головною проблемою була позиція Росії, яка підтримувала Сербію та здійснювала реорганізацію армії. У Берліні та Відні сподівалися, що росіяни не ризикнуть долучитися до конфлікту. Проте Німеччина і Австро-Угорщина ще майже місяць обговорювали план дій тільки 23 липня 1914 Австро-Угорщина вручила Сербії ультиматум з вимогами, що зводилися до повного припинення всіх антиавстрійських дій, включаючи пропаганду. Після секретних переговорів з Росією Сербія погодилася з усіма умовами, крім того, що секретні служби Австро-Угорщини почнуть здійснювати арешти і вивозити в Австро-Угорщину терористів і підозрілих осіб без повідомлення сербської сторони.

Незважаючи на поступки Сербії, 25 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила війну Сербії та розпочала *мобілізаційні заходи*. На цьому історичному етапі визначальний вплив на міжнародні відносини відігравали не політичні чинники, а темпи та масштаби мобілізації провідних держав світу, пропускна спроможність залізниць, військові плани генеральних штабів.

У відповідь на дії Австро-Угорщини Російська імперія заявляє про початок мобілізації, на що Німеччина висловлює протест і вимагає зупинити мобілізацію, в іншому випадку німецька сторона залишала за собою право почати власну мобілізацію. 31 липня в Російській імперії була оголошена загальна мобілізація, а вже 1 серпня 1914 року Німеччина оголосила війну Росії.

Напередодні німецькі дипломати повідомили про цей намір Францію, наполягаючи на дотриманні нею нейтралітету. Однак французи, пов'язані з Росією договором, також заявили о мобілізації, на що 3 серпня 1914 р. Німеччина оголосила війну Франції і Бельгії.

Наступного дня, 4 серпня 1918 р., Англія, яка в перші дні війни сумнівалася щодо своєї участі, оголосила війну Німеччині. Отже, майже усі ключові учасники світової політики були втягнуті у воєнні дії, що

означало початок Першої світової війни. Жодна держава, оголошуючи мобілізацію, не заявляла про свої експансіоністські інтереси, а навпаки, говорила про захист високих ідеалів. Наприклад, допомога братнім слов'янським та німецькому народам або своїм союзникам по коаліції. Для всіх країн війна мала загарбницький характер, і тільки для Сербії – справедливий, тому що ця країна відстоювала свою незалежність.

Відповідно до стратегічних переваг на фронтах Перша світова війна поділяється на три *періоди*:

1. Протягом *першого періоду (1914 – 1916 рр.)* Центральні держави мали воєнну та стратегічну перевагу на суші, але Антанта панувала на морі. Суперники проводили переговори щодо можливих умов примирення, але безрезультатно, тому що кожна зі сторін все ще сподівалася на перемогу.

2. Для *другого періоду (1917 р.)* характерним є формування дисбалансу сил, що був спричинений такими подіями:

- вступ у війну США на боці Антанти;
- революція в Росії, яка викликала її вихід з війни.

3. *Третій період (1918 р.)* почався масштабним наступом Центральних держав на Заході. Але ці дії виявилися невдалими і крім зовнішніх негативних наслідків спричинили внутрішньополітичні кризи в Австро-Угорщині та Німеччині, революційні події та капітуляцію Центральних держав.

Німеччина вела війну відповідно до *плану Шліффена*. Граф Альфред фон Шліффен – пруський генерал-фельдмаршал, начальник германського генерального штабу 1891-1906 рр., відданий військовій справі професіонал, учасник прусько-австрійської війни 1866 р. та франко-пруської війни 1870-1871 рр.

План Шліффена представляв собою стратегічний план *блискавичної війни* на двох фронтах – нанесення швидких ударів, що приголомшують, вносять хаос та паніку у ворожих військах. План Шліффена полягав у тому, щоб під час війни із Францією сконцентрувати максимум сил германської армії на кордоні із Бельгією, обійти через бельгійську територію прикордонні укріплення Франції, знищити сили французів на півночі країни, вийти до Парижу та через наступ із заходу розбити французьку армію біля Вердена, а далі планувалося переключитися на російський фронт. Вільгельм II був впевнений, що Німеччина встигне розбити Францію до закінчення загальної мобілізації в Росії. Після цього Німеччина планувала перекинути основний контингент своїх військ на Схід, тобто в Пруссію та організувати наступальну операцію на Російську імперію. Саме це мав на увазі Вільгельм II, заявляючи, що снідати

він буде в Парижі, а вечеряти – у Петербурзі.

Перші дні війни продемонстрували неможливість реалізації плану Шліффена. Німецькі війська занадто повільно просувалися територією нейтральної Бельгії, з боку якої прийшовся основний удар по Франції. Німеччина грубо порушила міжнародні домовленості і знехтувала поняттям нейтралітету. По закінченні Першої світової війни цей факт буде відображено у Версальському мирному договорі поряд із такими злочинами, як вивезення культурних цінностей з бельгійських міст, що розцінено світовою спільнотою не інакше як «німецьким варварством і дикістю».

Війна на Заході набула позиційного характеру, розрахунок Німеччини на блискавичний розгром та виведення із війни Франції виявився неспроможним. З метою призупинити наступ Німеччини Франція звернулася з проханням до Російської імперії щодо початку контрнаступу в Східній Пруссії, що мало б відтягнути частину військ із Західного фронту на Східний. Росія успішно здійснила цю операцію, частково запобігло від окупації Парижу. Результатами перемог Росії у 1914 році на Східному фронті стала окупація Галичини та Буковини, створення там Галицько-Буковинського генерал-губернаторства та вихід Росії до Карпат. Але вже з 1915 р. стратегічна ініціатива на Східному фронті опиняється в руках Австро-Угорщини та Німеччини. Російській армії катастрофічно не вистачало боєприпасів та інших ресурсів, і протягом 1915 р. вона втрачає Польщу, Галичину, Вільно, Західну Білорусь.

Протягом перших років війни відбувалися зміни конфігурації протидієвих блоків. Зокрема, **Японія** вступила у війну в серпні 1914 р. оголосивши війну Німеччині. А у жовтні 1914 р. на стороні блоку Центральних держав у війну вступила **Османська імперія**. **Італія**, член Троїстого союзу, з початком війни оголосила про свій нейтралітет на тій підставі, що Німеччина та Австро-Угорщина не зазнали нападу. Результатом секретних переговорів держав Антанти та **Італії** в Лондоні в березні-травні 1915 року стала гарантія щодо задоволення територіальних претензій Італії після війни на умовах її виступу на боці Антанти проти Троїстого союзу. Уже 23 травня 1915 р. Італія оголосила війну Австро-Угорщині.

У жовтні 1915 р. **Болгарія** оголосила війну Сербії, після чого Центральні держави разом з новим балканським союзником перейшли кордони Сербії, Чорногорії і Албанії. Захопивши Румунію і прикривши балканський фланг, вони розвернулися проти Італії.

Контроль над морськими комунікаціями надавав можливість Великобританії вільно переміщати війська та техніку до Франції. Німецькі

колонії були захоплені, а морська торгівля Німеччини припинена. Загалом німецький флот, крім підводного, був блокований у своїх портах, і лише час від часу невеликі флотилії виходили для нанесення ударів по британським приморським містам та нападів на торгові судна союзників. За всю війну відбулася одна значна морська битва між Німеччиною та Великобританією у Північному морі біля данського узбережжя Ютландії.

Зайнявши панівне становище на морі, союзники поступово відрізали Центральні держави від заморських джерел сировини та продовольства. Відповідно до норм міжнародного права нейтральні країни мали право продавати товари, що не вважалися військовою контрабандою, іншим нейтральним країнам, з території яких товари могли доставлятися і до Німеччини. До нейтральних держав належали досить сильні економічно держави – США, Нідерланди, Данія.

Країни-учасниці Першої світової війни зазвичай не пов'язували себе дотриманням норм міжнародного права. Зокрема Великобританія настільки розширила список вантажів, які вважалися контрабандними, що фактично нічого не пропускала через Північне море. **Морська блокада** змусила Німеччину вдатися до рішучих заходів. Єдиним її ефективним засобом на море залишався **підводний флот**, здатний безперешкодно обходити надводні заслони і топити торгові кораблі нейтральних країн, що постачали союзників. У відповідь на ці дії країни Антанти звинувачували німців в порушенні міжнародного права, яке зобов'язувало рятувати команди та пасажирів кораблів, що зазнавали торпедних атак.

18 лютого 1915 р. уряд Німеччини оголосив води навколо Британських островів військовою зоною і попередив про небезпеку заходу в них судів нейтральних країн, а 7 травня 1915 р. німецький підводний човен торпедував і потопив американський трансатлантичний **лайнера** «**Лузітанія**», що здійснював регулярні рейси по лінії Нью-Йорк – Ліверпуль. Після катастрофи Президент США Вудро Вільсон виступив з протестом. США та Німеччина обмінялися різкими дипломатичними нотами, а 12 грудня 1916 р. Центральні держави звернулися до США з проханням передати союзникам ноту з пропозицією про початок мирних переговорів. Антанта відкинула цю пропозицію, підозрюючи, що вона є спробою розвалу коаліції. Крім того, вона не бажала говорити про мир без сплати репарацій і визнання права націй на самовизначення.

Президент США Вільсон вирішив ініціювати мирні переговори і 18 грудня 1916 р. звернувся до воєнних країн з проханням визначити взаємоприйнятні умови миру. Німеччина ще 12 грудня 1916 р. запропо-

нувала скликати мирну конференцію. Цивільна влада цієї країни явно прагнули до миру, але їм протистояв генералітет, що був упевнений у перемозі Німеччини.

Союзники висунули свої *умови*:

- відновлення незалежності Бельгії, Сербії і Чорногорії;
- виведення військ з Франції, Росії та Румунії;
- вирішення питання виплати репарацій;
- повернення Франції Ельзасу та Лотарингії;
- звільнення підвладних народів, зокрема поляків і чехів;
- усунення турецької присутності в Європі.

Однак союзники не довіряли Німеччині, тому не сприймали серйозно ідею мирних переговорів. Німеччина мала намір взяти участь у мирній конференції в грудні 1916 р., сподіваючись на свою воєнну перевагу. Справа закінчилася тим, що держави Антанти підписали секретні угоди, розраховані на поразку Центральних держав. Умови цих угод стали відображенням *територіальних претензій* країн, які воюють:

- Великобританія претендувала на німецькі колонії і частину Персії;
- Франція повинна була отримати Ельзас і Лотарингію, а також встановити контроль на лівому березі Рейну;
- Росія мала отримати Константинополь;
- до Італії планували приєднати Трієст, австрійський Тіроль і значну частину Албанії;
- територіальні володіння Туреччини підлягали розподілу між союзниками.

22 січня 1917 року президент В. Вільсон виклав у Сенаті прийнятні для США умови миру. Головною була вимога *«миру без перемоги»*, тобто без анексій і контрибуцій. Решта включали принципи рівності народів, право націй на самовизначення і представництво, свободу морів і торгівлі, скорочення озброєння та відмова від системи міждержавних протидієвих альянсів. «Якщо укласти мир на основі цих принципів, – стверджував Вільсон, – то можна створити всесвітню організацію держав, що гарантує безпеку для всіх народів».

У відповідь на такі ініціативи Антанти та її союзників 31 січня 1917 р. уряд Німеччини оголосив про відновлення необмеженої *підводної війни* з метою порушення комунікацій противника. Підводні човни блокували лінії постачання Антанти чим поставили її у вкрай скрутне становище.

Серед американців наростала ворожість до Німеччини, оскільки

блокада Європи негативно впливала і на США. У разі перемоги Німеччина могла б встановити контроль над усім Атлантичним океаном. Військові замовлення американській промисловості від держав Антанти збагачували США, що сприяло зближенню її схильностей з інтересами Антанти в Першій світовій війні. Зростанням анти німецьким настроям сприяла публікація у березні 1917 р. секретної депеші, перехопленої британською розвідкою і переданої Вільсону. У ній міністр закордонних справ Німеччини А. Циммерман пропонував Мексиці штати: Техас, Нью-Мексико і Арізони, якщо вона підтримає дії Німеччини у відповідь на вступ США у війну на боці Антанти. На початок квітня негативне ставлення до Німеччини в США досягло такого рівня, що **6 квітня 1917 р.** Конгрес проголосував за **оголошення США війни Німеччині**.

Тим часом у лютому 1917 року в Росії відбулася революція, у результаті якої Микола II зрікся від престолу. Тимчасовий уряд, що перебував при владі з березня по листопад 1917 року, уже не міг забезпечити підтримку активних воєнних дій на фронтах, оскільки держава була дуже виснажена війною. Більшовики, що прийшли до влади у листопаді 1917 р. уклали у Брест-Литовську мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною і Османською імперією. Головними **умовами Брест-Литовського договору** був вихід Росії із Першої світової війни та територіальні питання:

- від території Росії відторгалися Польща, Прибалтика і частина Білорусії;
- на користь Туреччини відходили кавказькі території – Карс, Ардаган і Батум;
- радянський уряд зобов'язувалося повністю демобілізувати армію, вивести свої війська із України, Прибалтики та Фінляндії;
- російський флот виводився зі своїх баз у Фінляндії та Естонії;
- Росія виплачувала Німеччині 3 млрд. крб. (6 млрд. марок) репарацій;
- радянський уряд зобов'язувалося припинити революційну пропаганду в центральноевропейських країнах.

У битві під Амьеном 8 серпня 1918 р. німецькі війська зазнали тяжкої поразки, і це підірвало їх моральний стан. На початку серпня 1918 р атаки на ключові німецькі позиції посилювалися. Німецький фронт був розірваний: у полон майже без бою здавалися цілі дивізії.

Ці поразки мали катастрофічні **наслідки для Німеччини** та її союзників:

- 29 вересня 1918 р. перемир'я з Антантою підписала Болгарія
- у жовтні 1918 р. капітулювала Туреччина;

- 3 листопада 1918 р. свою поразку визнала Австро-Угорщина.

Протягом 1918 року керівництво Німеччини визнає очевидною **необхідність пошуку компромісу** з країнами Антанти з найменшими втратами для Німеччини. Саме з цією метою був здійснений контрнаступ на Західному фронті навесні-влітку 1918 року. Для переговорів про мир в Німеччині було сформовано поміркований уряд, який 5 жовтня 1918 р. запропонував президенту Вільсону розпочати переговори.

У Німеччині 9 листопада 1918 р. почалася революція, організаторами якої були матроси в Кілі, що підняли повстання, відмовляючись виконувати наказ командування. Зовнішня та внутрішня криза змусила Німеччину 11 листопада 1918 року підписати **Комп'єнське перемир'я** з країнами Антанти. При підписанні перемир'я в Комп'єні, французька сторона наполягла на проведенні церемонії у вагоні маршала Фоша. Це було важливо для певної моральної сатисфакції за поразку у Франко-пруській війні 1870 – 1871 рр. Зауважимо, що вагон Фоша буде фігурувати в міжнародних договірних процедурах – у 1940 році Гітлер прийняв в ньому капітуляцію Франції.

Умовами Комп'єнського перемир'я були наступні пункти:

- Німеччина припиняє будь-які воєнні дії;
- денонсація Брестського мирного договору;
- Німеччина зобов'язана вивести свої війська з території Бельгії;
- Німеччина має повернути Франції Ельзас та Лотарингію;
- війська Антанти займають територію лівого берегу Рейну;
- з метою остаточного врегулювання конфлікту скликається конференція за участі провідних держав світу.

4.4. Скликання Паризької мирної конференції

Основна мета держав Антанти – перемога над Німеччиною і її союзниками була досягнута. Кінець Першої світової війни ставив нову мету – **фіксація нового балансу сил** у світі через міждержавні домовленості. Крах Німеччини, Австро-Угорщини, Османської та Російської імперій, утворення нових держав мало визначити їх місце в принципово новій міжнародній системі

Міждержавні відносини ускладнювалися революційними, національно-визвольними рухами та різними підходами країн-переможниць до шляхів мирного врегулювання та післявоєнного устрою світу. Присутність на мирній конференції американської делегації на чолі з президентом Вудро Вільсоном, трактувалася європейською громадськістю, як

сприятливий чинник примирення на основі ліберальних ідей, що містилися в його «14 пунктах». Вільсон сподівався, що США нав'яжуть своє лідерство країнам Європи, особливо зважаючи на те, що за роки війни США не тільки погасили свої фінансові борги європейським країнам, а й зосередили у себе більшу частину їх золотого запасу і надали їм в борг близько 10 млрд. дол. Військова заборгованість європейських країн розглядалася Сполученими Штатами, як важливий важіль тиску при підготовці мирного договору з Німеччиною.

Але статус Вільсона на міжнародній арені принижувася внутрішньополітичними проблемами американської влади. Результатом проміжних виборів до Конгресу в листопаді 1918 р. стало формування в законодавчому органі республіканської більшості. Дебати в Конгресі щодо умов перемир'я і майбутнього устрою світу продемонстрували, що не всі депутати обох палат поділяють ідею Вільсона щодо створення надурядової організації, яка повинна була захищати національні інтереси та не допустити виникнення нової світової війни. Президента звинувачували в ідеалізмі, моралізмі та передвіщали провал.

Нові післявоєнні умови спричинили *зміну позицій європейських держав*. **Франція** наполягала на встановленні кордонів Німеччини по Рейну та її повної демілітаризації. Французька влада сподівалася на розчленування Німеччини і створення на її території декількох держав, в тому числі Рейнської республіки. Крім того, французька делегація вимагала значних репарацій, які суттєво перевищували розмір контрибуцій Франції, сплачених Німеччині після франко-Пруської війни 1870-1871 рр. До сфери французьких інтересів входило також роззброєння Німеччини.

Великобританія не поділяла більшість пропозицій Франції щодо таких кардинальних обмежень Німеччини. Британський прем'єр-міністр ліберал Д. Ллойд-Джордж був переконаний, що це посилить реваншистські настрої. Він вважав також, що Німеччина, як морська держава, припинила загрожувати англійським позиціям. Великобританія захопила німецькі колонії, ввела свої війська в Чорноморські протоки і взяла під свій контроль колишні турецькі васальні володіння в Африці, на Близькому та Середньому Сході. Значне зміцнення позицій Франції в Європі, особливо у новостворених державах, теж не влаштувало Великобританію, але використання Німеччини в якості ринку збуту англійських товарів та в боротьбі проти Росії відповідало інтересам Великобританії та США і вимагало від них поміркованої політики щодо утвореної в Німеччині Веймарської республіки.

На конференцію в Парижі зі своїми пропозиціями прибули майже

всі держави, що воювали на боці Антанти. Німеччина і Австро-Угорщина не були запрошені до участі в узгодженні позицій і були викликані на конференцію для отримання вже готового договору.

Паризька мирна конференція відкрилася **18 січня 1919 р.** у ній брали участь, і країни, що безпосередньо воювали з Німеччиною (США, Великобританія, Франція, Італія), і ті, що приєдналися до них та мали інтереси приватного характеру: британські домініони і колонії, держави Центральної і Південної Америки, Європи. Крім цього, виділялася категорія держав, які оголосили війну Німеччині, але не брали в ній участь, зокрема, Китай та Японія.

Робочі органи Паризької мирної конференції становили:

- **«Рада десяти»:** президент Вільсон і державний секретар США Р. Лансінг, прем'єр Великобританії Ллойд-Джордж і міністр закордонних справ А. Бальфур, від Франції прем'єр-міністр Ж. Клемансо і міністр закордонних справ Пишон, від Італії прем'єр Орландо і міністр справ Сонніно, від Японії барон Макіно і віконт Шіндо;

- **«Рада п'яти»** мала складатися з голів урядів і збиратися для вирішення найбільш гострих питань, але оскільки Японія заявила про свою незацікавленість у справах Європи, Рада скоротилася до чотирьох, а після виходу із обговорення Італії всі питання вирішували Вільсон, Клемансо і Ллойд-Джордж. Дана обставина тільки підкреслила провідні позиції Великобританії, Франції та США в післявоєнному світі.

4.5. Створення Ліги Націй. Мандатна система

Перша світова війна з її катастрофічними наслідками посилила загальне **прагнення до створення універсальної міжнародної організації**, яка буде регулювати міждержавні відносини та не допускати між ними воєнних конфліктів. Під час війни в різних країнах світу було розроблено велику кількість проєктів такої організації, авторами виступали окремі особи і громадські організації. Найавторитетнішим автором пропозиції щодо принципів діяльності міжнародної спільноти у сфері врегулювання конфліктів через створення міжнародної інституції абсолютно нового типу, яка буде протистояти державам, що порушують домовленості договір та відмовляються від будь-якого іншого методу врегулювання, крім війни виступив Президент США Вудро Вільсон – найавторитетніший на той час теоретик та практик політики та конституційного права.

Основні ідеї щодо утворення міжнародної організації викладені в

промові американського Президента **8 січня 1918 р.**, відомій як **«14 пунктів» Вільсона**. Промова містила пропозицію заснування міжнародної організації з вирішення спірних питань і в загальних рисах визначила ставлення Вільсона щодо шляхів вирішення проблем повоєнного світу.

Проект Вільсона мав на меті перетворення США в світового арбітра та застосування ідеї «доктрини Монро» до поствоєнних міжнародних відносин. Ліга Націй представлялася Вільсоном як міжнародний політико-економічний механізм, через який США зможуть впливати на весь світ. Статус кредитора держав Європи, набутий США після Першої світової війни, сприяв реалізації цих завдань. Вільсон уявляв Лігу націй як міжнародний трибунал, де будуть вирішуватися спори, змінюватися кордони за допомогою загально визнаних принципів міжнародного права.

Відповідно до підтриманого Великобританією французького проекту, Ліга Націй повинна стати системним військово-політичним механізмом, заснованим на договорах між державами. Цей проєкт наділяв створювану універсальну організацію правом застосування санкцій до порушників міжнародного порядку – дипломатичних, юридичних, економічних і військових.

Таким чином, однією із найважливіших проблем Паризької мирної конференції стали **розбіжності між США та Великобританією і Францією** з приводу утворення Ліги націй. Вільсон наполягав на включенні Статуту Ліги націй до тексту мирного договору. Великобританія і Франція пропонували відкласти або взагалі не обговорювати це питання. Загроза зриву конференції змусила її учасників до компромісу – учасники створили спеціальну комісію на чолі з В. Вільсоном, яка вивчила і узагальнила існуючі на той час проекти та розробила проєкт Статуту Ліги Націй.

Опоненти Вільсона в Конгресі США поставили під сумнів законність членства в глобальній організації, оскільки це суперечить «доктрині Монро». висунутої президентом США Д. Монро ще в 1823 році. Відповідно до цієї концепції європейські держави не повинні втручатися в справи американського континенту, а США – у справи за межами свого континенту. Але, оголосивши війну Німеччині в квітні 1917 року, Сенат сам визнав необхідність участі США у вирішенні світових проблем. Результатом переговорів та компромісів стало включення пункту про включення «доктрини Монро» до Статуту Ліги Націй.

Створення Ліги Націй

1919 рік - Створення Ліги Націй	Цілі	Основні органи
	Розвиток співробітництва між народами і захист свободи та безпеки Відмова від війни як засобу вирішення протиріч Застосування економічних і політичних санкцій проти агресорів	Асамблея – збори представників країн-членів; Рада – чотири постійних члена – Великобританія, Франція, Італія, Японія, чотири непостійних члена – змінювалися щороку. Секретаріат

Статут Ліги Націй був прийнятий **14 лютого 1919**. Для США це було спробою через Лігу Націй отримати світове лідерство. Англія і Франція, приймаючи Статут, переслідували власну мету: Англія прагнула використати Лігу націй для збереження своєї колоніальної імперії, а Франція – для майбутньої гегемонії в Європі.

Статут Ліги Націй закріплював принцип мирного врегулювання міжнародних відносин виключно за допомогою застосування принципів міжнародного права. Преамбула Статуту затверджувала прагнення до встановлення відкритих, справедливих і гідних відносин між країнами та забезпечення ретельного дотримання міжнародних договорів.

Держави-члени Ліги Націй були поділені на три **групи**:

- держави Антанти і її союзниці – засновники Ліги Націй;
- запрошені та нейтральні держави;
- Німеччина і її союзниці.

За наполяганням Франції, Німеччині як головній винуватиці Першої світової війни було відмовлено в членстві в Лізі Націй до 1926 року.

Вищим органом Ліги Націй стала щорічна **Асамблея**, а в період між сесіями Асамблеї – **Рада Ліги Націй**. Асамблея у складі представників усіх держав-членів скликала на сесію у вересні кожного року в Женеві. Усі держави-члени мали на сесії один голос. Рада Ліги Націй мав збиратися для обговорення політичних питань і шляхів роззброєння. Спочатку Рада складався з представників «основних» союзників (Великобританії, Італії, Франції та Японії), що були постійними членами, і чотирьох «інших», що обираються Асамблеєю, за згодою Ради, на трирічний термін. Рада мала право розглядати будь-яке питання, що входить до компетенції Ліги Націй.

Ліга Націй наділялася **правом застосовувати санкції** до порушників миру за умови визнання «акту агресії проти всіх інших членів Ліги». Але, оскільки не існувало узгодженого думки про те, що слід розуміти під агресією, це право не могло бути здійснено, і Ліга Націй змушена була обмежуватися тільки спробами домовитися із порушниками.

Французька делегація на Паризькій мирній конференції пропонувала створити військовий орган при Раді Ліги Націй і сформувати збройні сили, але інші держави на це не погодилися, боячись посилення впливу однієї з них. Головним виконавчим органом Ліги Націй був Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем, який призначається Радою за згодою Асамблеї. Штат секретаріату підбирався Генеральним секретарем за згодою Ради. Першим Генеральним секретарем Ліги Націй був призначений англієць Ерік Друммонда.

Фундаментальними **цілями Ліги Націй** проголошувалися:

- затвердження нової, відкритої і мирної дипломатії;
- забезпечення колективної безпеки;
- спільне запобігання війнам і приборкання агресорів.

У ст. 8 Статуту Ліги Націй містилася вимога **скорочення національних збройних сил** до найнижчого рівня, необхідного для забезпечення національної безпеки держав та участі в спільних акціях щодо виконання міжнародних зобов'язань. Рада Ліги Націй мала скласти, з урахуванням географічної ситуації та обставин кожної держави, плани такого скорочення і представити їх на загальний розгляд. Такі плани повинні були переглядатися і коригуватися кожні десять років. Була створена Постійна комісія для контролю над збройними силами.

Статут Ліги Націй (ст. 10 і 11) зобов'язував держави-члени поважати та зберігати територіальну цілісність і політичну незалежність один одного. У разі агресії, загрози або небезпеки агресії Рада мала приймати рішення щодо засобів та методів виконання даного зобов'язання. При виникненні воєнної загрози будь-яка держава, незалежно від належності до Ліги Націй мала право звертатися до цієї Організації з метою обрання найефективнішого способу вирішення конфлікту. Сторони конфлікту зобов'язувалися передавати всі спірні питання для арбітражного та судового розслідування до Ліги Націй, не вдаватися до військових дій протягом трьох місяців після винесення рішення цими інстанціями. У випадку незаконного застосування державою військових дій ст. 16 Статуту Ліги Націй визначає ці дії оголошенням війни проти всіх інших членів Ліги, які мають розірвати політичні, соціально-економічні відносини з державою-агресором, незалежно від її належності до Ліги Націй.

У 1920 р. заснована **мандатна система Ліги Націй**. Мандати на управління «нецивілізованими народами» колишніх Німецької та Османської імперій з метою підготовки їх до самоврядування були передані Англії, Франції, Бельгії та іншим країнам. Були встановлені три категорії мандатів, переданих країнам переможцям, залежно від географічного розташування територій, а також рівня політичного і економічного розвитку народів, що там проживають:

- **категорія А** – мандати на колоніальні володіння колишньої Османської імперії – Ірак, Сирію, Ліван і Палестину. Ці країни вважалися досить підготовленими для самостійності, але якийсь час потребували контролю будь-якої великої держави. Відповідно Ірак і Палестина (куди входили Йорданія і Ізраїль) були передані під управління Великобританії, а Сирія і Ліван – під управління Франції. Все підмандатні території цієї групи повинні були отримати повну незалежність до 1949 року;

- до **категорії В** включено мандати на німецькі колонії в Африці (Танганьїка, частини Того, Камеруну і Руанда-Урунді). Держави-мандатарії здійснювали тут всю владу і управління, взявши на себе зобов'язання поважати права корінних народів. Танганьїка передавалася Великобританії, велика частина Камеруну і Того – Франції, а Руанда і Урунди (нині – Бурунді) – Бельгії.

- **мандати категорії С** надавали право власникам управляти підмандатними територіями як частинами своїх власних держав. До таких територій належали острова Тихого океану і Південно-Західна Африка (Намібія), які перебували до Першої світової війни під контролем Німеччини. Південно-Західна Африка переходила до Південно-Африканського Союзу, Нова Гвінея – до Австралії, острови Західні Самоа – до Нової Зеландії, острови на північ від екватора в західній частині Тихого океану – до Японії, і острова Науру – під спільний мандат Австралії, Англії та Нової Зеландії.

Мандатарії зобов'язані були періодично звітувати перед Лігою Націй про виконання ними своїх обов'язків. Однак Постійна мандатна комісія Ліги не мала юридичних повноважень контролювати поведінку держав-мандатаріїв.

Поступово стала складатися система органів Ліги Націй: Міжнародна організація праці, Постійна палата Міжнародного Суду, Рада з опіки, Міжнародна організація охорони здоров'я, Організація з питань біженців, Комісія з роззброєння і ін. Отже, створення Ліги Націй засвідчувало важливу спробу об'єднання зусиль народів світу для колективного вирішення світових проблем.

4.6. Версальський договір

Уже під час Першої світової війни вирішувалося питання про те, яким буде післявоєнний світ. У період війни це питання було предметом обговорення і серед державних діячів, і в інтелектуальних колах великих держав. У дискусіях розглядалися два можливих *шляхи еволюції міжнародної системи*, як взаємодії провідних держав світу:

- розвиток міжнародних відносин як системи суперництва і воєн;
- перехід у більш мирну стадію, яка розглядалася через встановлення гегемонії у світі.

Поширеним було переконання, що в повоєнному світі *продовжиться міжнародне економічне та політичне суперництво*. Подібна теза підтверджувалася цілями Німеччини у Першій світовій війні, які припускали домінування цієї держави в Європі. Як засіб вирішення цього завдання розглядалися прямі анексії, накладення контрибуцій, а також торгових та воєнних обмежень на потенційних конкурентів, створення під егідою Берліна митного союзу. Країни Антанти прагнули запобігти перетворенню Німеччини в європейського та світового гегемона, що знайшло відображення у головному результаті роботи Паризької мирної конференції Версальському мирному договору. Відповідальність за розв'язання війни була покладена на Німеччину. Країни Антанти та їх союзники вели попередні переговори в Парижі без участі німців та зійшлися на тому, що договір має висвітлювати *три аспекти*:

- покарання агресора;
- питання репарацій (контрибуцій);
- умови запобігання повторенню світової війни.

Німеччину запросили на Паризьку мирну конференцію тільки на церемонію підписання Версальського договору, який німецька делегація спочатку відмовилася підписувати. На переконання німців, Версальський договір мав ультимативний характер і вони запропонували внести до документа певні зміни, які держави Антанти відкинули за винятком незначних пунктів, на зразок проведення референдуму у Верхній Сілезії. Відповіддю Антанти на відмову німців підписати договір стала погроза окупації Німеччини. Реальність цієї погрози підкріплювалась тим, що Рейнська область вже була зайнята військами Антанти, незважаючи на закінчення війни, тривала британська морська блокада, що загостило продуктову кризу. У цій ситуації Веймарські національні збори після гострих дебатів прийняли ультиматум Антанти – 22 червня 1919 року парламент проголосував за ратифікацію Версальського договору. Отже, Паризька конференція завершилася підписанням Версальського мирно-

го договору між Німеччиною і країнами-переможницями 28 червня 1919 року.

Версальський договір підписали близько трьох десятків держав, серед яких не було Росії. Російської імперії, що воювала на боці Антанти, вже не існувало, а більшовики, які прийшли до влади у 1917 р. уклали сепаратний мир з кайзерівською Німеччиною у 1918 р. і тому до переможців у Першій світовій війні їх зарахувати не можна було. Версальський договір диктував важкі **умови Німеччині**:

- Німеччина зобов'язана скасувати обов'язкову військову службу та скоротити армію до 100000 осіб;
- скорочення військово-морського флоту Німеччини до 24 суден, заборона підводних човнів;
- обмеження чисельності військово-морського персоналу 15000 особами;
- обов'язкова ліквідація військової і військово-морської авіації Німеччини до 1 жовтня 1919 року;
- створення демілітаризованої зони вздовж Рейну на 50 км;
- припинення Німеччиною імпорту та експорту, заборона на виробництво військової продукції;
- Німеччина зобов'язана була виплатити країнам-переможницям величезні репарації, у тому числі військовими судами, поїздами, домашньою худобою та цінними природними копалинами;
- територія Німеччини скорочувалася на 71 000 кв. км: Ельзас і Лотарингія поверталися Франції, Шлезвіг – Данії, Саарська область переходила під управління Ліги Націй терміном в 15 років, після чого плебісцит населення області повинен був визначити державну належність цих земель;
- Німеччина не погоджувалася з тим, що повалений імператор Вільгельм Другий повинен постати перед міжнародним судом за звинуваченням в « злочинах проти міжнародної моралі ».

Версальський договір мав **катастрофічні наслідки** для Німеччини. Німці відчували приниження його умовами, що спричинило підйом націоналістичних реваншистських сил. Протягом 14 років існування Веймарської республіки (1919-1933 рр.) абсолютно всі політичні сили ставила собі за мету перегляд Версальського договору. Німці не визнавали східні кордони, які перетворили їхній розділений народ – частина залишалася в Німеччині, частина – у Чехословаччині (Судетская область), частина – у Польщі. Політичними гаслами націонал-соціалістів, соціал-демократів, помірних консерваторів та інших сил стали заклики до возз'єднання великого німецького народу. Оцінка ситуації і перспек-

тив майбутнього місця Німеччини в системі міжнародних відносин серед держав-переможниць свідчила про їхні сумніви в тому, що перемога дозволить досить довго утримувати Берлін в ролі сателіта. Державні діячі та дипломати країн Антанти були впевнені в тому, що Німеччина залишиться сильним гравцем у європейській політиці.

4.7. Умови мирних договорів Антанти та союзників Німеччини

Після укладення Версальського миру основну роль в підписанні мирних договорів з союзниками Німеччини відіграла так звана Рада послів, що засідала в Парижі та розглядала всі питання, пов'язані з мирними договорами з Австрією, Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. Результатом роботи Ради послів стало доповнення Версальського мирного договору низкою інших угод, що облаштовували повоєнний мир:

1. Сен-Жерменський мирний договір 1919 р. підписаний з *Австрією* в паризькому передмісті Сен-Жермен:

- Австрія втрачала Південний Тіроль, Істрію, що відходили до Італії та значні території на користь трьох нових держав: Чехословаччини, Польщі та Югославії. Землі, що відходили до Чехословаччини, переважно населені австрійцями. Таким чином, на території Чехословаччини, особливо в Судетській області, опинилося понад 3 млн. німецькомовного населення;

- Австрії заборонені будь-які об'єднання з Німеччиною;
- обмеження чисельності австрійської армії 30 тис. осіб.

Після Першої світової війни Австрія представляла собою невелику державу з населенням 6 млн. 420 тис. осіб, третина яких проживала в столиці – Відні.

2. Нейський мирний договір 1919 р. укладений між державами *Антанти і Болгарією* в передмісті Парижа Нейї-сюр-Сен:

- Болгарія втрачала частину території, яка передавалася Греції, Югославії та Румунії;
- сума накладеної на країну контрибуції склала 2,25 млрд. франків золотом (407 млн. долларів), що дорівнювало 1/4 національного доходу;
- чисельність сухопутних збройних сил була обмежена до 33 тис. чоловік, включаючи поліцейські підрозділи.

3. Тріанонський мирний договір 1920 р. було підписано між державами *Антанти і Угорщиною*:

- 2/3 угорської території передавалися Чехословаччині, Югославії та Румунії. Унаслідок територіальних втрат населення Угорщини

скоротилося з 18 млн. до 7 млн 990 тис. 200 осіб;

- чисельність угорської армії обмежувалася 35 тис. осіб;
- армія повинна була бути найманою.

4. Севрський мирний договір 1920 р. урегулював відносини з *Туреччиною*:

- Туреччина втрачала всі свої територіальні володіння в Європі на користь Греції;
- на Середньому Сході території Туреччини поділені між державами-переможницями: Франція отримала опіку над Сирією, а Британія встановила контроль над Палестиною, Йорданією і Іраком;
- Туреччина зобов'язалася сплатити значні репарації;
- Туреччина відмовлялася від претензій на Аравійський півострів та країни Північної Африки;
- Туреччина визнавала англійський протекторат над Єгиптом і англійську анексію Кіпру;
- Туреччина передавала Італії Додеканські острови.

Турецькі націоналісти на чолі з Мустафою Кемалем відмовилися визнати Севрський мирний договір та збройними силами вигнали греків з Туреччини. До 18 вересня 1922 р країна була звільнена від завойовників, що було зафіксовано в Лозаннському договорі 1923 р., яким визнавалися нові кордони Туреччини. Турецька Республіка була проголошена 29 жовтня 1923 року, Мустафа Кемаль, який прийняв згодом прізвисько Ататюрк («батько турків»), став її першим президентом.

5. Лозаннський договір 1923 р. між *Туреччиною* з одного боку і *Великобританією, Францією, Італією, Японією, Грецією, Румунією і Югославією* – з іншого:

- установив сучасні кордони Туреччини;
- скасував режим капітуляцій, економічні і політичні привілеї іноземців;
- усунув міжнародний фінансовий контроль над Туреччиною.

Таким чином, в повоєнній Європі була сформована *Версальська система мирних договорів*, яка означала створення дев'яти нових держав: Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Австрії, Королівства Сербів, Хорватів і Словенців, Фінляндії, Естонії, Латвії та Литви. Виникли багатонаціональні держави (Польща, Чехословаччина, Румунія, Королівства Сербів, Хорватів і Словенців) у яких виявилися штучно з'єднаними різні народи, які були незадоволені своїм становищем і вимагали перегляду кордонів. Це породило численні конфлікти і протиріччя в міжвоєнній Європі.

4.8. Вашингтонська конференція (1921 – 1922 рр.)

Вашингтонська конференція стала переломним моментом в історії взаємин між провідними державами світу – виявила протиріччя між державами, які фактично перебували у союзних відносинах та визначила напрямки формування нових дипломатичних коаліцій.

Версальська система регулювала відносини між європейськими державами і, незважаючи на свою слабкість, усе-таки частково відновила рівновагу у Європі. Після Паризької мирної конференції світова спільнота була занепокоєна ситуацією на Далекому Сході та басейні Тихого океану, де стали різко загострюватися відносини між державами.

США, як тихоокеанська держава, почали проявляти інтерес до британських домініонів, Японії та Китаю. Суперництво США, Великобританії і Японії розпочалося ще з 1916 р, коли президент Вільсон створив Пароплавне управління – державний орган США, який займався будівництвом судів. Під час Першої світової війни США, перетворилися в велику морську державу, що змагалася з Англією, флот якої в роки війни скоротився, але все ще залишався найпотужнішим у світі.

На Далекому Сході в роки війни динамічно розвивався конкурент США – Японія, яка зміцнила свої позиції в Китаї і в басейні Тихого океану. Наприкінці Першої світової війни **Японія** посіла третє місце в світовому суднобудуванні, на Паризькій мирній конференції за нею були закріплені захоплені колишні німецькі володіння в Тихому океані: Маршаллові, Маріанські і Каролінські острова в Тихому океані, півострів Шаньдун з портом Циндао в Китаї. Японію і Великобританію з 1902 р. пов'язував двосторонній союз. Усе це представляло загрозу американським інтересам в тихоокеанському регіоні. Міжнародна криза посилювалася національно-визвольними рухами у більшості країн Далекого Сходу, що послаблювало позиції великих держав в цьому регіоні.

Улітку 1921 року державний секретар США Чарльз Еванс Г'юз виступив з пропозицією скликати міжнародну конференцію, що буде присвячена проблемам тихоокеанського та далекосхідного регіону та скорочення озброєнь. Ідея скорочення озброєнь була пов'язана з крайньої зацікавленістю США в тому, щоб змусити країни Європи сплачувати свої військові борги, а не відновлювати гонку озброєнь.

Питання щодо **проблем Далекого Сходу** містило дві пов'язані між собою проблеми:

- розірвання японсько-англійського союзу;
- розділ басейну Тихого Океану.

Обговорення **проблем роззброєння** на Вашингтонській конференції

ції включали наступні напрямки:

- питання про великі військові судна – особливий інтерес до цієї проблеми мали США;
- питання про підводний флот більшою мірою цікавили Англію, Францію та Італію.

Конференція відкрилася у Вашингтоні 12 листопада 1921 р. Виступаючи на ній, глава американської делегації Чарльз Еванс Г'юз закликав країни Європи припинити будівництво надпотужних суден, вилучити деякі застарілі судна та встановити розмір тоннажу для лінійних кораблів США і Англії – 500 тис. тонн, а для Японії – 300 тис. тонн. Г'юз також запропонував встановити тоннаж легких суден і підводних човнів.

Пропозиції Г'юза викликали опір інших учасників конференції. Особливо заперечували Великобританія, якій пропонувалося вилучити 19 лінійних кораблів, залишивши 22, і Японія, яка повинна була відмовитися від будівництва 8 лінкорів та знищити 7 нових лінкорів.

Але після аналізу пропозиції американської сторони **Великобританія** вирішила погодитися на значне скорочення свого флоту. За час війни англійський флот збільшився, хоч і зазнав великі втрати, а після воєнних витрат британської держави, зокрема і щодо виплати боргів, настільки виросли, що заміна застарілих лінкорів технічно більш удосконаленими крейсерами здавалася для Англії цілком прийнятною.

Японія теж визнала американські пропозиції, так як мала обмежені можливості для будівництва флоту, але вважала встановлене співвідношення тоннажу великого флоту 5 – 5 – 3 для Англії, США і Японії недостатнім для себе і вимагала збільшення цього співвідношення до 10 – 10 – 7. На підставі підписаного 6 лютого 1922 р. «**Трактату п'яти держав**»:

- тоннаж лінійних судів не повинен був перевищувати 525 тис. тонн для США і Великобританії, 315 тис. т. для Японії, 175 тис. т. для Франції та Італії;
- тоннаж одного лінкора не повинен перевищувати 35 тис. т (на цьому наполягли США, так як офіційно відкритий у травні 1921 р Панамський канал мав пропускну здатність в 35 тис. т);
- устанавлювався калібр снарядів на кораблях.

Це був перший в історії договір, який означав відмову Англії від дводержавного стандарту і визнання рівності свого флоту та флоту іншої держави (в даному випадку США). По жодному іншому поставленому конференцією питанню – скорочення армії, тоннаж підводних човнів – домовитися не вийшло.

Японія виявилася незадоволена цим договором та неодноразово вимагала збільшення свого військово-морського флоту, хоча за цим договором вона виграла більше всіх. Зобов'язання Англії і США не будувати свої морські бази на відстані 4 тис. км при технічних можливостях флоту, коли він міг ефективно діяти в радіусі 2 тис. км надійно захищало Японію від нападу. Крім того, англійський флот був розкиданий по всьому світу, а американський розташований у двох океанах. Японія ж концентрувала свій флот тільки на Далекому Сході та мала можливість контролювати більшу частину басейну Тихого океану.

Важливим трактатом, підписаним на Вашингтонській конференції, став *«Договір чотирьох держав»*, підписаний 13 грудня 1921 р. між США, Великобританією, Францією і Японією:

- замість наявного з 1902 р. японсько-англійського союзу, США, Великобританією, Францією і Японією зобов'язалися поважати права одне одного в Тихому океані та зберігати там статус-кво.

Підсумковим трактатом Вашингтонської конференції став *«Договір дев'яти держав»*, який підписаний усіма державами, присутніми на конференції, окрім Китаю:

- вперше визнавався принцип «відкритих дверей» та рівних можливостей усіх держав в Китаї;
- договір не містив механізм скасування «сфер впливу», ліквідації нерівноправних договорів і повернення провінції Шаньдун.

Таблиця 4.3

Договори Вашингтонської мирної конференції

Вашингтонська конференція 12 листопада 1921 – 6 лютого 1922 рр.	Метою США було вирішення питання щодо морських озброєнь і закріплення нового співвідношення сил у Китаї та басейні Тихого океану.	
«Договір чотирьох» 13 грудня 1921 р.	США, Англія, Франція, Японія	Зобов'язання країн поважати права одне одного щодо протиріч у Тихому океані і спільно захищати свої інтереси у випадку нападу іншої держави
«Договір п'яти» 6 лютого 1922 р.	США, Англія, Франція, Італія, Японія	Установлення тоннажу лінійних кораблів і авіаносців для США, Великобританії, Японії, Франції та Італії в співвідношенні 5:5: 1,75: 1,75. Заборона будувати лінкори

		водотоннажністю понад 35 тис. тонн. Скасування дводержавного стандарту Британії щодо чисельності воєнно-морського флоту. Зобов'язання не будувати морські бази на відстані ближче 5 тис. км від Японії.
«Договір дев'яти» 6 лютого 1922 рік	США, Англія, Франція, Італія, Японія, Голландія, Бельгія, Португалія, Китай	Визнання суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності Китаю. Принципи «відкритих дверей» і «рівних можливостей» держав у Китаї. Зобов'язання Японії повернути Китаю колишні німецькі концесії в Шаньдуні і вивести війська.

Великі держави формально зобов'язалися поважати суверенітет Китаю, його незалежність і територіальну цілісність. Оскільки такий договір не відповідав інтересам Китаю, його делегація не підписала цей договір, так само як і всі інші угоди: про скорочення збройних сил, встановлення міжнародного контролю над його телефонними і телеграфними лініями, над залізницями в тому числі і над Китайсько-Східної залізницею, побудованої Росією на підставі спеціального китайсько-російської угоди 1896 р.

Рішення Вашингтонської конференції розглядаються, як доповнення до системі мирних договорів, які були укладені на Паризькій мирній конференції. За результатами цих конференцій встановлюється новий світовий порядок – Версальсько-Вашингтонська міжнародна система, що проіснувала короткий час до Другої світової війни.

4.9. Геополітичні підсумки Першої світової війни

Вступ у Першу світову війну США та вихід революційної Росії мали визначальний вплив на її *геополітичні результати*:

- крах євроцентризму. Під час Першої світової війни Віденська система міжнародних відносин («європейський концерт») фактично була знищена її ж учасниками. Тільки Англія і Франція після війни могли претендувати на становище великих європейських держав. Австро-Угорщина розпалася; Німеччина переможена і втратила статус великої держави. Нова політична еліта Росії після Жовтневого перевороту більшовиків 1917 р. відкинула основи старого буржуазного суспільства та почала створювати нову пролетарську цивілізацію;
- припинили існування чотири держави: Російська імперія, Австро-Угорська імперія, Османська імперія, Германська імперія;
- виникнення нових держав на місці старих імперій: Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Королівство сербів, хорватів та словенців. Збереження розбіжностей та територіальних претензій між державами;
- збереження розбіжностей і територіальних претензій між державами. Перша світова війна створила нові політичні проблеми та поглибила вже наявні. У країнах Європи виникають ідеї власної величі, що сформувало міфи про національну виключність, які отримали політичне оформлення в міжвоєнний період. Зокрема, Болгарія незадоволена новими кордонами, які, на її думку мали б включати майже усі території до Константинополя. У Польщі поширюються ідеї Великої Польщі – від моря до моря. Чехословаччина була виключенням – серед східноєвропейських держав єдина, яка була задоволена результатами війни.
- утвердження нового претендента на світову гегемонію – Сполучених Штатів Америки. Очевидним є той факт, що перемога Англії і Франції без вступу США у війну була б неможливою. Отже, після війни формується абсолютно нова тенденція міжнародних відносин ХХ ст. – зростання економічної залежності Західної Європи від США, які вийшли із війни, збагативши свою економіку на тлі розорення та спустошення країн Європи. Подібно до залежності Антанти в роки війни від американського втручання, післявоєнне відновлення Європи залежало від американських капіталів та технологій.

Історичні документи та питання для самоконтролю

Комп'єнське перемир'я між Союзниками та Німеччиною (уривки)

Стаття 1. Припинення воєнних дій на суходолі та в повітрі протягом 6 годин після підписання перемир'я.

Стаття 2. Негайна евакуація із зайнятих країн: Бельгії, Франції, Люксембургу, також і Ельзасу-Лотарингії – за таким розрахунком, щоб вона була здійснена протягом 15 днів...

Стаття 4. Компроміс німецькою армією такого військового майна: 5 тисяч гармат, 25 тисяч кулеметів, 3 тисячі мінометів та 1700 аеропланів.

Стаття 5. Евакуація німецьких армій з місцевостей на лівому березі Рейну. Місцевостями на лівому березі Рейну управлятиме місцева влада, але під контролем окупаційних військ союзників і Сполучених Штатів...

Стаття 12. Усі німецькі війська, що тепер перебувають на територіях, які становили до війни частину Австро-Угорщини, Румунії і Туреччини, повинні негайно повернутися до Німеччини. Усі німецькі війська, що тепер перебувають на територіях, з яких складалася до війни Росія, так само повинні повернутися до Німеччини..., тільки-но союзники визнають, що для цього настав момент, узявши до уваги внутрішнє становище цих територій...

Стаття 29. Евакуація Німеччиною усіх портів Чорного моря й передання союзникам і Сполученим Штатам усіх російських військових суден, захоплених німцями в Чорному морі...

Завдання до документа

1. Проаналізуйте основні умови Комп'єнського перемир'я щодо територіальних змін у Європі.

2. Чому перемир'я передбачало залишення німецьких військ на територіях колишньої Російської імперії?

3. На основі умов перемир'я поясність особливості геополітичних змін у Європі після Першої світової війни.

**Версальський договір
(Париж, 28 червня 1919 р., уривки)**

Стаття 42. Німеччині забороняється утримувати або споруджувати оборонні споруди на лівому та правому берегах Рейну...

Стаття 43. Забороняється в зоні, визначеній статтею 42, зосередження збройних сил і постійне, і тимчасове, і будь-які військові маневри та збереження будь-яких матеріальних засобів для мобілізації.

Стаття 44. Порухення Німеччиною положень статей 42 і 43 розглядаються, як ворожий акт щодо держав, які підписали цей Договір, та як прагнення порушити загальний мир.

Стаття 45. Як компенсації за руйнування вугільних копалень на півночі Франції і в рахунок суми репарацій за воєнні збитки, Німеччина поступається Франції повною і необмеженою власністю...з винятковим правом експлуатації, вугільні копальні, розташовані в Саарському басейні.

Стаття 80. Німеччина визнає і буде поважати незалежність Австрії в межах, які будуть встановлені Договором, укладеним між цією державою і Головними Союзними державами; вона визнає, що ця незалежність не може бути порушена без згоди Ради Ліги націй.

Стаття 81. Німеччина визнає, як це визнають Союзні і об'єднані держави, повну незалежність Чехословацької держави, яка включить в себе автономну територію Русин на південь від Карпат. Вона погоджується на кордони цієї держави, у конфігурації встановленою Головними Союзними і об'єднаними державами та іншими зацікавленими державами.

Стаття 82. Кордон між Німеччиною і Чехословацькою державою буде визначатися колишньої кордоном між Австро-Угорщиною та Німецькою імперією, як він існував до 3 серпня 1914 року.

Стаття 87. Німеччина визнає, як це вже зробили Союзні і об'єднані держави, повну незалежність Польщі і відмовляється на користь Польщі від будь-яких прав на території, обмежені Балтійським морем, східним кордоном Німеччини ...

Стаття 102. Головні Союзні і об'єднані держави зобов'язуються утворити з міста Данциг...Вільне місто. Воно буде знаходитися під захистом Ліги націй.

Стаття 119. Німеччина відмовляється на користь Головних союзних і об'єднаних держав від усіх своїх прав на свої заморські володіння.

Стаття 160. Найпізніше, з 31 березня 1920 року німецька армія не повинна буде налічувати понад семи дивізій піхоти і трьох дивізій кавалерії.

З цього моменту загальний чисельний склад армії Німеччини не повинен перевищувати ста тисяч осіб, уключаючи офіцерів і нестройових, армія виключно призначена для підтримки на території держави порядку та виконує функції прикордонної поліції. Загальний чисельний склад офіцерів, уключаючи персонал штабів, не повинен буде перевищувати чотирьох тисяч осіб.

Німецький Генеральний штаб та інші подібні формування повинні бути розформовані та не можуть бути відновлені в жодній формі.

Завдання до документа

1. На основі тексту договору оцініть масштаби компенсації за військові дії, покладені на Німеччину Антантою.
2. Проаналізуйте необхідність скорочення озброєння для Німеччини.
3. Розкрийте особливості статусу Данцига як вільного міста.
4. Назвіть заморські володіння Німеччини, які були втрачені нею після Першої світової війни.
5. Проаналізуйте економічне значення Саарського басейну в Європі.

Статут Ліги Націй (витяг)

Стаття 11. Ліга Націй не може залишатися бездіяльною у разі воєнних дій або загрози війни, спрямованих проти одного з членів організації.

Стаття 16. ...Якщо один із членів Ліги вдасться до війни всупереч усім взятим на себе зобов'язанням, то він *ipso facto* вважається агресором стосовно решти членів Ліги. Члени Ліги зобов'язані негайно перервати з ним усі торговельні й фінансові відносини, заборонити громадянам своїх держав вступати в контакти з громадянами держави, що порушила договір...

Отже, Рада вважає своїм обов'язком рекомендувати урядам зацікавлених країн використовувати військові сили, морські й повітряні, завдяки яким члени Ліги можуть допомогти тим збройним силам, які примусять поважати зобов'язання, узяті на себе Лігою. Член Ліги, який буде винним у порушенні одного із зобов'язань договору, може бути виключеним з організації. Рішення про виключення ухвалюється голосуванням усіх членів Ліги, репрезентованих у Раді.

Завдання до документа

1. Проаналізуйте механізм забезпечення миру за Статутом Ліги Націй.
2. Розкрийте слабкі сторони механізму врегулювання конфліктів у системі Ліги Націй.

Співучасники про Першу світову війну

Вудро Вільсон, Президент США: «Усі шукають і не знаходять причину початку війни. Ці пошуки марні, причину не знайти. Війна почалася не за якоюсь однією причиною, війна почалася за усіма причинами».

Бернард Шоу, британський драматург, спостерігаючи за ходом Паризької мирної конференції, надав такий саркастичний коментар: «П'ять місяців переговорів надзвичайно подібні до історії про «десять маленьких індіанців», які в результаті різних пригод зникають один за іншим до останнього. Спочатку ми спостерігали як засідала Рада десяти, потім Рада п'яти, Рада чотирьох і нарешті – Рада трьох, тих самих, кому аплодує зараз натовп. Вони і є будівельниками нової Європи»³⁶.

Завдання до документа

1. Поясніть вислів Вудро Вільсона про відсутність конкретної причини Першої світової війни.
2. Позначте головні конфлікти у міжнародних відносинах, що призвели до Першої світової війни.
3. Які держави за визначенням Бернарда Шоу є будівельниками нової Європи?
4. Проаналізуйте причини скорочення складу акторів, що впливали на світову політику після закінчення першої світової війни.
5. У чому полягала конфліктність Версальсько-Вашингтонської системи?

³⁶ Табуи Женевьева. Двадцать лет дипломатической борьбы. М., 1960. С. 37-39

Розділ 5 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ МІЖ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

5.1. Загальна характеристика післявоєнного світу

Міжнародні домовленості після Першої світової війни фактично затвердили *багатополярність* у світі, що традиційно асоціювалося з уявленнями про мир і рівновагу в міждержавних відносинах. Багатополярність міжвоєнного періоду репрезентувала дуже нестійку, конфліктну структуру, що складалася зі значної кількості різних за рівнем розвитку та стратегічними завданнями держав, які прагнули до розширення своєї території та впливу.

У таких умовах для забезпечення надійного миру потрібно включати всі нові держави в зону *колективної військово-політичної відповідальності* великих держав і Ліги націй. Однак Ліга Націй, незважаючи на свій універсальний характер, не включала такі впливові держави, як Німеччина та *США*. А з трьох великих держав-членів Ліги Націй тільки *Франція* проявляла готовність брати на себе зобов'язання з гарантії європейської безпеки. Великобританія, як і раніше, не хотіла пов'язувати себе військовими зобов'язаннями з континентальними державами, а Італія, незадоволена версальськими територіальними домовленостями не виявляла активності щодо збереження миру та стабільності. *Німеччина* і *СРСР* узагалі вважали європейське територіальне врегулювання несправедливим і неостаточним.

Особливе місце в міжнародних відносинах того часу посідав СРСР. Західні держави з недовірою ставилися до більшовицького експерименту та спроб радянського керівництва втручатися у внутрішні справи інших країн через підтримку лівих рухів. У цій ситуації радянський уряд прагнув різними способами подолати міжнародну ізоляцію. Навесні *1926 р.* *СРСР* підписав з *Німеччиною договір про нейтралітет*. Наступного року радянський уряд вніс на засідання підготовчої міжнародної комісії з роззброєння пропозиції про загальне і повне роззброєння. У *1928 р.* був підписаний *пакт Бріана – Келлога* – договір про заборону війни як засобу національної політики і СРСР запросили приєднатися до нього, на що радянський уряд поголився і першим ратифікував пакт.

Незважаючи на існування протиріч між державами, 20-ті рр. ХХ ст. характеризуються відносною стабільністю міжнародних відносин, що дало підставу сучасникам стверджувати про «*еру пацифізму*».

У міжнародних відносинах пацифізм виражався в спробах знайти вихід із конфліктних ситуацій мирними засобами. Країни Європи і США намагалися виконувати умови Версальсько-Вашингтонського миру. До таких спроб належать:

- «*план Дауеса*» – послаблення режиму репараційних виплат Німеччиною, що полягає у приведенні у відповідність з її економічними можливостями і надання іноземних позик;
- «*План Юнга*» – зниження щорічних виплат Німеччиною і дострокове виведення окупаційних войчк з її території;
- «*План Бріана-Келлога*» – угода, підписана з ініціативи французького та американського представників (звідси назва), про відмову війни як способу вирішення конфліктів;
- діяльність *Ліги Націй*.

1.2. Проблеми репарацій Німеччини в міжнародних відносинах

Розбіжності між провідними державами світу яскраво виявилися у їх ставленні до долі *Німеччини*. Особливо помітно відрізнялися позиції Великобританії і Франції. Перша була зацікавлена у встановленні рівноваги сил у Європі, побоювалася надмірного посилення Франції. Британські політики виступали за те, щоб надати допомогу Німеччині для швидкого відновлення економіки, стабілізації політичного життя, подолання наслідків війни і революції. Франція наполягала на суворому дотриманні всіх положень Версальського договору щодо Німеччини, а також єдності дій європейських держав проти можливого відродження німецької економічної і військової могутності.

Версальським мирним договором була зафіксована відповідальність Німеччини та її союзників за збитки, понесені цивільним населенням країн Антанти внаслідок Першої світової війни. Німеччина, зруйнована і послаблена економічною кризою і Великою депресією 1920-х рр., виявилася нездатною виплачувати репарації в розмірі 269 млрд. золотих марок згідно з договором і була змушена брати кредити у інших держав з метою погашення репараційної заборгованості.

У березні 1921 р. на *Лондонській конференції* були прийняті *економічні санкції* з метою *тиску на Німеччину*, у результаті чого була зайнята Рейнська область і застосовані заходи фінансового впливу. Згі-

дно з квітневим меморандумом 1921 р. репараційна комісія скоротила суму платежів до 132 млрд. золотих марок, але такий захід не полегшив життя німецького народу, який зазнавав суттєвих обмежень через виплати репарацій.

Гострі міждержавні суперечки виникли у 1923-1925 рр. з приводу стягнення репарацій з Німеччини та гарантій її західних кордонів. Німеччина, відчуваючи підтримку Великобританії, стала затримувати виплату репарацій. У відповідь Франція і Бельгія у січні 1923 р. окупували центр вуглевидобування Німеччини – Рурський район, що завдало сильного удару по німецькій промисловості.

Врегулювання *репараційної проблеми* було важливою умовою виходу з економічного занепаду. Рурська криза продемонструвала, що проблема репараційних виплат залежала не стільки від політики німецького уряду, скільки від низької платоспроможності держави. Нові репараційні вимоги могло не тільки остаточно зруйнувати німецьку економіку, а й спричинити загальноєвропейську кризу.

У липні 1924 р. відбулася Лондонська міжнародна конференція, де була врегульована Рурська криза, прийняттям рішення про виведення французьких та бельгійських військ із Рура. Вирішальну роль у вирішенні конфлікту відіграли Великобританія і США. Розв'язання територіальних проблем в Європі було продовжено підписанням у грудні 1925 р. *Локарнських угод*. Головною із них був *Рейнський гарантійний пакт*, згідно з яким Франція, Бельгія і Німеччина зобов'язалися зберігати недоторканність німецько-французького та німецько-бельгійського кордонів. Таким чином забезпечувалася стабільність західних кордонів Німеччини, але залишалося відкритим питання про її східні кордони.

На *Лондонській конференції 1924 р.* був прийнятий *план фінансово-економічної реабілітації Німеччини*, запропонований комісією експертів на чолі з американським банкіром *Чарльзом Дауесом*.

План Дауеса передбачав:

- зниження на 4 роки репараційних ануїтетів при збереженні загальної суми репарацій;
- надалі здійснення щорічних репараційних платежів повинно було визначатися, виходячи з платоспроможності німецького уряду;
- Англія і США надавали Німеччині фінансову допомогу у вигляді кредитів. На думку Дауеса, ця грошова сума повинна була сприяти підйому німецької економіки.

Німеччина розглядалася Великобританією як серйозний економічний і політичний чинник стабільності європейських відносин. У **вересні 1926 р. Німеччина** повернула собі статус великої держави і отримала,

завдяки протекції Великобританії, *місце постійного члена в Раді Ліги Націй*. У цьому ж році була скасована Міжсоюзницька контрольна комісія, що надавало реальну можливість прискореної мілітаризації німецької економіки і участі Німеччини в європейській гонці озброєнь.

У вересні 1928 р. Комітет експертів на чолі з американцем Оуеном Юнгом запропонував переглянути план Дауеса з метою послаблення фінансового та економічного контролю з боку союзних держав за ситуацією в Німеччині. Оприлюднення проєкту за часом збіглося з формуванням лейбористського кабінету у Великобританії. Лейбористський уряд вважав, що Німеччині слід відновити свій політичний статус великої держави і економічний потенціал за допомогою перегляду статей Версальського мирного договору. На той час нове репараційне врегулювання вважалося закономірним проявом курсу ліквідації наслідків Першої світової війни, який був офіційно висунутий лейбористами в якості основи зовнішньополітичної доктрини Великобританії.

План комітету експертів на чолі з *О. Юнгом* було винесено на обговорення Першої сесії *Гаазької конференції* (6 - 31 серпня 1929 р.), де були розглянуті питання заміни плану Дауеса новою репараційною угодою та можливості дострокового виведення іноземних військ з Рейнської області Німеччини. Німеччина наполягала на зменшенні розмірів та зміні термінів репараційних платежів. Однак Великобританія виступила проти деяких положень плану, зокрема щодо збільшення раніше встановлених часткою щорічних платежів з репарацій Франції та Італії за рахунок Великобританії. Англійський міністр фінансів Сноуден вимагав від Німеччини виплати Великобританії щорічно 457 млн. рейхсмарок замість запланованих до сплати 409 млн. Вимоги Сноудена поширювалися і на додаткову виплату Німеччиною на користь Великобританії 120 млн. рейхсмарок з суми німецьких репараційних платежів, що не підлягають відстроченню. Зусилля представників США і делегації Франції на конференції похитнути позицію Сноудена та не принесли бажаного результату.

За *планом Юнга* Німеччина отримувала відчутні поступки з боку союзних держав за наступними напрямками:

- розмір платежів;
- зв'язок виплат з Міжсоюзницькими боргами;
- врегулювання питань про трансфер репарацій;
- скасування системи контролю над Німеччиною.

Ці поступки були одночасно і принциповими відмінностями нового плану від діючого плану Дауеса. План Юнга встановлював термін платежів 58 років, щорічні виплати в близько 2 млрд. марок і загальну

вартість німецьких платежів в 36,5 млрд. марок. Через 37 років розмір щорічних платежів зменшувався до суми, необхідної для покриття міжсоюзницьких боргів.

Компромісний характер плану Юнга проявився в питанні про трансфер. Німеччина втратила головну перевагу плану Дауеса – можливість призупинення дії трансферу у випадку знецінення німецької марки. За планом Юнга таке застереження було скасоване. План Юнга усував різноманітні системи контролю, що діяли на той час, але вводив новий інститут регулювання трансферних операцій німецьких платежів. Однак Великобританія вміло затягувала переговори з питання створення Банку міжнародних розрахунків, розцінюючи створення банку з широкими фінансовими повноваженнями загрозою статусу Лондона як світового фінансового центру. У протистоянні із США і Францією щодо Банку міжнародних розрахунків Великобританії вдалося лише відтермінувати вирішення цього питання, але не досягти бажаного результату.

У період між Першою і Другою сесіями Гаазької конференції (серпень 1929 – січень 1930 р.) англійський уряд висловлював занепокоєння у зв'язку з неприйняттям плану Юнга і опором з боку німецьких націоналістичних кіл. Напруженість в англо-німецьких відносинах восени 1929 р. не відповідала інтересам МЗС Великобританії. Лейбористське керівництво було незадоволеним перспективами зміни репараційних сум, які зобов'язана була виплачувати Німеччина. Однак завдяки зусиллям британського посольства в Берліні рівень напруженості у міжнародних відносинах вдалося зменшити.

Британський уряд був добре поінформований про внутрішньополітичні труднощі кабінету Г. Мюллера в Німеччині, пов'язаних з різким збільшенням числа безробітних, збільшенням активності націоналістів і відкритими вимогами ревізії та ліквідації плану Юнга. Німецький канцлер вимагав від провідних світових держав серйозних поступок і натякав на мораторій за платежами, передбаченими планом Юнга, однак Великобританія не пішла на поступки. У меморандумі міністра закордонних справ Великобританії від 2 грудня 1930 р. було заявлено, що «економічні труднощі, від яких разом з іншими країнами страждає Німеччина, не настільки значні, щоб вимагати будь-якого припинення виплат або поновлення досягнутої в Гаазі угоди». Жорстка британська позиція була сприйнята німецьким керівництвом як демарш Великобританії.

Правлячі кола Німеччини сподівалися на те, що в результаті суперництва з Францією і США позиція Великобританії наблизиться до німецьких зовнішньополітичних цілей. В умовах посилення міжнародної фінансово-економічної кризи Німеччина розраховувала отримати виго-

ду з протиріч континентальних держав, відводячи в своїх планах Великобританії роль своєрідного тарана для зміни політики Франції. На початку 1931 р. непорушність прийнятих в Гаазі репараційних угод розцінювалася англійським урядом як найважливіша мета зовнішньої політики. Правлячі кола Великобританії сподівалися на те, що очікування значної фінансової допомоги з боку США, Франції в умовах неухильно зростаючого рівня безробіття, вичерпання запасів валюти і золота провідних німецьких банків та інших ознак гострої економічної кризи змусять Німеччину трохи вгамувати ревізійні вимоги.

Ставлення Німеччини до Англії характеризувалося швидко зростаючими недовірою і підозрою. Дипломатія Німеччини розцінювала позицію британського уряду як прагнення усіма способами зміцнити англо-французький альянс. Позиція, зайнята Великобританією в питанні про ревізію Версальських санкцій щодо воєнного резерву і сухопутного роззброєння розглядалася як ознака поліпшення відносин між Великобританією та Францією. Наростання європейської фінансової кризи у 1931 р. ще більше віддаляло перспективи англо-німецького зближення.

Таблиця 2.1

Плани допомоги Німеччині

План Дауеса 1924 рік	План Юнга 1929 рік
<ul style="list-style-type: none"> – Прийнятий на Лондонській конференції комісією експертів під керівництвом американського банкіра Ч. Дауеса. – Визначено розміри щорічних виплат Німеччини. – Встановлення контролю над залізницями і Державним банком Німеччини, що служив гарантом її репараційних виплат. – Надання США позики Німеччині (близько 800 млн. марок). 	<ul style="list-style-type: none"> – План названий на честь голови комітету експертів з репараційної проблеми Ліги Націй американця О. Юнга. – Зменшення загального розміру німецьких репарацій (майже 114 млрд. Марок) – Щорічна сплата Німеччиною близько 2 млрд. марок протягом 37 років. – Сплата репарацій за рахунок надходжень до бюджету Німеччини і прибутків залізниці. – Скасування відрахувань від прибутків промисловості. – Скасування фінансового контролю та контролю над економікою Німеччини.

1.3. Діяльність Ліги Націй у міжвоєнний період.

Формально діяльність *Ліги Націй* почалася **16 січня 1920 р.** Незважаючи на плани перетворення Ліги Націй на дієвий міжнародний інститут із врегулювання конфліктів, практичні результати діяльності Ліги виявилися незначними. Однією із причин цього було ставлення до організації американського політикуму. Конгрес критикував Вільсона за X статтю Статуту Ліги Націй, яка передбачала зобов'язання держав-членів колективно захищати безпеку у світі та виступати спільно проти можливого агресора. Таким чином, ратифікація Статуту Ліги Націй у Конгресі була провальною: США не визнали легітимності глобальної організації з підтримки миру і відмовилися стати її членом, а Ліга Націй по суті перетворилася в інструмент досягнення інтересів Франції та Великобританії. Покинули Лігу з різних причин шістнадцять держав, у тому числі Коста-Ріка (1927), Бразилія (1928), Німеччина та Японія (1935), Італія (1939) та Іспанія (1941). Жодна з проголошених у Статуті Ліги Націй цілей не була досягнута. Дипломатія мала переважно секретний характер, Рада Ліги Націй майже не працювала, а спірні питання світової політики обговорювалися на конференціях і нарадах послів держав - членів Ліги Націй в Женеві, висновки яких передавалися Раді або Асамблеї лише для формального затвердження. Робота Комісії з роззброєння також виявилася абсолютно безплідною. Ліга Націй не змогла не тільки призупинити, але навіть уповільнити темпи мілітаризації Європи і світу.

2 жовтня 1920 р. до Статуту Ліги був доданий Протокол під назвою *«Про мирне врегулювання міжнародних суперечок»*. Держави, які його підписали зобов'язалися:

- не вдаватися до війни як до способу вирішення спірних питань, за винятком випадків застосування необхідних дій щодо агресора або на виконання рішень Ради і Асамблеї Ліги Націй;
- не здійснювати дій, здатних привести до міжнародних конфліктів, передавати всі спірні питання до Ради Ліги Націй;
- вирішувати спірні питання через міжнародний арбітраж;
- протокол містив рекомендацію щодо створення на кордонах між державами демілітаризованих зон з метою запобігання випадкових конфліктів між сусідніми державами;
- будь-яка держава, яка, порушуючи Статут Ліги Націй і Протокол, вдасться до війни, оголошувалася агресором;
- після розгляду акту агресії, Рада отримала повноваження одно-

голосним рішенням оголосити про санкції щодо держави-агресора;

- держави зобов'язувалися надавати допомогу жертві агресії, зокрема і військову.

Жодне з перелічених зобов'язань не було виконано. У 1920-1930-х рр. у світі виникало безліч міждержавних територіальних конфліктів, відбувалися агресивні акти одних країн проти інших, анексії, безкарно створювалися осередки напруженості, що у підсумку призвело Другої світової війни, а Ліга Націй виявилася неспроможною попередити наймасштабніший конфлікт в історії людства.

У 1920 р., порушивши угоду між *Польщею і Литвою*, Польща захопила столицю Литви місто Вільно з областю, на території якої проживали білоруси, литовці та поляки. Литва, як член Ліги Націй до Ради звернулася до цієї організації з проханням про підтримку. Після тривалих обговорень Ліга Націй визнала захоплену територію польською. У 1920-х рр. мав місце конфлікт між Литвою та Німеччиною з приводу портового міста Мемель (Клайпеда) і всього Мемельського краю. Німеччина вважала їх частиною Східної Пруссії, після Першої світової війни Мемель був зайнятий союзницькими силами. У Версальських угодах питання про Мемель остаточно не було вирішено. Цей край переходив під тимчасове управління Ліги Націй, яка мала намір пізніше передати його Литві. У 1924 р. між державами Антанти і Литвою було підписано угоду, згідно з якою Мемель ставав автономною частиною Литви. Після приходу Гітлера до влади Німеччина стала оскаржувати статус Мемеля, а 23 березня 1939 року Литва підписала з фашистською Німеччиною договір, за яким відмовлялася від Мемельського краю з містом Мемелем на користь Німеччини. У той же день в Мемель увійшли німецькі війська. Ліга Націй була абсолютно відсторонена від цих процесів..

У 1921 р. між *Швецією і Фінляндією* почалися суперечки через Аландські острови, мешканці яких говорять шведською мовою. У ході плебісциту з питання про державну приналежність спірної території абсолютна більшість населення островів висловилися за приєднання до більш розвиненої на той час Швеції. Однак Ліга Націй вирішила передати острова Фінляндії з наступними умовами: вони повинні мати внутрішнє самоврядування (власна місцева рада, що обирається на основі загального виборчого права та виконавче бюро) та Фінляндія буде обмежена в праві будувати на Аландських островах укріплення і використовувати їх у військових цілях.

Загін італійських чорносорочечників, порушуючи міжнародне право, захопив Фіуме (область і місто в Хорватії, що були населені сербами, хорватами та італійцями) та утримував їх протягом п'ятнадцяти

місяців, утворивши тут в 1924 р. автономію у складі Італії. У 1923 р фашистська **Італія окупувала грецький острів Корфу**. Ліга Націй, до якої звернулася Греція, довго обговорювала конфлікт і нарешті змирилася з актом агресії та не вжила заходів щодо захисту Греції. У 1925 р. почалися гострі прикордонні суперечки між Грецією і Болгарією, але Ліга Націй знову не вплинула на їх вирішення.

У 1932 р. **Японія** здійснила акт агресії щодо **Китаю**, окупувавши Маньчжурію і оголосивши про створення там маріонеткової держави Маньчжоу-го. Ліга Націй, постійним членом Ради якій була Японія, на прохання Китаю розглянула цей конфлікт і у жовтні 1932 року вона прийняла рекомендацію про необхідність виведення японських сил з Маньчжурії та відновлення над провінцією суверенітету Китаю, але з наданням провінції більшої автономії. Ліга Націй закликала всі держави відмовити у визнанні Маньчжоу-го. У відповідь Японія заявила про вихід з Ліги Націй і продовжила свою агресію проти Китаю. Але жодна із держав-членів Ліги Націй не відмовилася від політичних та економічних відносин з Японією з цього приводу. У 1937 р. війська Японії з Маньчжурії рушили на Пекін, Шанхай, Нанкін і до Внутрішньої Монголії, звідки вона почала погрожувати Радянському Союзу. Ліга Націй спостерігала за актами агресії, але була абсолютно безсилою протистояти.

У 1935 р. Італія спровокувала конфлікт між підконтрольною їй **Сомалі і Ефіопією** – незалежною державою, членом Ліги Націй. Ефіопія запропонувала вирішити конфлікт шляхом міжнародного арбітражу, однак Муссоліні відхилив цю пропозицію, здійснивши інтервенцію в суверенну країну. Міністр закордонних справ Великобританії Семюель Гор і його французький колега П'єр Лаваль розробили в грудні 1935 року компромісний варіант вирішення проблеми:

- Італія мала отримати родючі рівнини Абіссинії, а негус Ефіопії Хайле Селассіє залишав гірські райони країни, що були історичною територією його королівства;
- Великобританія брала на себе зобов'язання допомогти реалізувати цей компроміс, надавши Абіссинії вихід до моря через Британське Сомалі.

Ця угода викликала незадоволення англійської громадськості, Гор змушений був подати у відставку, а новий міністр закордонних справ Ентоні Іден відмовився підтримати ідею угоди. Єдиною спробою зупинити агресію Італії було направлення флоту Франції в Середземне море. Не було навіть встановлено ембарго на поставки нафти в Італію, без чого її війська і флот виявилися б малорухомими. Використовуючи масивні бомбардування і отруйні гази, італійські війська окупували 9 квітня

1936 р. столицю Ефіопії Аддіс-Абебу, а король Італії Віктор Еммануель III був проголошений імператором Ефіопії. Спроби Хайле-Селассіє знайти підтримки у Ліги Націй виявилися безуспішними, хоча Ліга Націй формально засудила агресію Італії і Рада Ліги проголосувала за накладення економічних санкцій на агресора, але вони виявилися неефективними через небажання Англії і Франції псувати відносини з Муссоліні. А вже 15 липня 1936 р. всі міжнародні санкції щодо Італії були зняті Лігою Націй.

Німеччина уважно стежила за реакцією Ліги Націй на події, що відбувалися в Європі і в світі. Скориставшись непорозуміннями серед переможців у Першій світовій війні, викликаними захопленням Італією Ефіопії, 7 березня 1936 р. Гітлер надав наказ про введення німецьких військ до демілітаризованої Рейнської області. Згідно з Версальським договором, збройні сили Німеччини не мали права перебувати в Рейнській області, таким чином, гарантія безпеки Франції була провалена. Одночасно, через загравання Польщі з Гітлером виявилася під загрозою і система Альянсу Франції та східно-європейських країн («Мала Антанта»). Великобританія доклала всіх зусиль, щоб до Німеччини не було застосовано жодних санкцій, незважаючи на договірні норми прийняті в Лізі Націй.

Ліга Націй не змогла запобігти і війні між *Болівією і Парагваєм* у 1932 – 1935 рр. Класичні прикладами неефективності Ліги Націй є Аншлюс Австрії та окупація суверенної Чехословаччини Німеччиною. Єдиною країною, щодо якої Ліга проявила одностайність, був СРСР, який на запрошення Ліги Націй став її членом в 1934 р., зайнявши місце Німеччині, що вийшла із складу організації. На думку співробітника секретаріату Ліги Націй Артура Світцера, характер діяльності організації частково був зумовлений особистостями тих, хто планував новий світовий порядок. Одні з них тільки прийшли в велику політику і не звертали уваги на миротворчі зусилля, що виявилися провальними, інших війна перетворила в циніків. Але всі світові лідери прагнули зробити все заново, без врахування уроків минулого, що і було причиною провалів.

Архітектори нового світового порядку погодилися на добровільне об'єднання суверенних держав, але без відповідних конституційних перетворень та формування принципово нових владних відносин. Одним із показників бездіяльності Ліги Націй стала фактична підтримка Францією і Великобританією прихід фашистів до влади в *Іспанії*. 19 липня 1936 р. *генерал Франко* підняв заколот проти іспанської республіки, що стало початком громадянської війни. Муссоліні і Гітлер підтримали Франко и відразу надали йому реальну воєнну допомогу. Світова спіль-

нота очікувала, що антифашистський уряд Народного фронту Франції допоможе Іспанії. Але голова французького уряду Л. Блюм, за підтримки Великобританії, заявив про обрання Францією політики невтручання. Добровольці з різних країн світу прийшли на допомогу Іспанській республіці, але цього виявилось недостатньо – в 1939 р. громадянська війна завершилася встановленням диктатури Франко в Іспанії, яка тривала близько 40 років. Громадянська війна в Іспанії, яка розглядалася як загроза миру в усьому світі через пряме та непряме втручання багатьох державах, змусила Лігу Націй підтвердити принцип невтручання у внутрішні справи інших держав, вимагати виведення всіх іноземних комбатантів і засудити бомбардування цивільних об'єктів. Однак ці резолюції Ліги, як і багато попередніх, виявилися малоефективними.

5.4. Пакт Бріана-Келлога

Друга половина 20-х - початок 30-х рр. ХХ ст. позначилися в міжнародних відносинах політичними змінами:

- перехід після Першої світової війни до мирного будівництва і відносної стабільності в міждержавних відносинах;
- початок 30-х рр. визначався зниженням рівня стабільності та зростанням невизначеності через кризові явища у світової економіці та спроб багатьох держав вийти із кризи через посилення мобілізаційних методів управління.

Становище *Франції* на міжнародній арені після провалу «рейнської авантюри» було вкрай несприятливим. Франція частково потерпала від дипломатичної ізоляції. Незважаючи на активність французької дипломатії в 20-х роках, її надійними союзниками для Парижа були переважно не впливові країни Східної Європи, але жодна з великих держав не підтримувала Францію в достатній мірі. Великобританія солідаризувалася більше з Німеччиною, у Римі вважали Париж головним суперником Італії на Балканах. З Німеччиною Францію розділяли непримиренні розбіжності з питань обмеження озброєнь. У радянсько-французьких відносинах не було подолано відчуження часів Бреста, інтервенції і громадянської війни. Крім того, всі союзники Франції в Східній Європі об'єктивно були ворожі до СРСР.

У таких умовах *американський вектор* здавався французькій дипломатії найбільш перспективним з точки зору придбання нового надійного союзника. 6 квітня 1927 р., у десяту річницю вступу США у Першу світову війну, міністр закордонних справ Франції Арістід Бріан у

зверненні до американського народу запропонував укласти двосторонній франко-американський договір «про вічну дружбу, що забороняє звернення до війни як до засобу національної політики». Ідея договору була надана Бріану професором Колумбійського університету, активістом антивоєнного руху США Дж. Т. Шотвеллом, головним редактором 150-томної «Економічної і соціальної історії Першої світової війни», який мав тверде переконання, що війна між двома промислово розвиненими країнами має тенденцію переростання в багатосторонній конфлікт. Звідси впливав висновок про неможливість обмежених воєн в індустріальну епоху.

Між *Францією і США* не було розбіжностей, які могли б навіть теоретично спричинити війну. Тому розрахунок Бріана полягав не в гарантіях ненападу з боку Сполучених Штатів, а в отриманні політичної підтримки від Вашингтона. В Європі вірили, що жодна країна світу не посміє почати велику війну, не заручившись, принаймні, нейтралітетом США. Таким чином, французький уряд вважав, що в разі наміру напасти на Францію Німеччині доведеться рахуватися з позицією Вашингтона. Французькі офіційні кола сподівалися також, що зближення з США допоможе їм вирішити проблему зовнішніх боргів.

Американська сторона прийняла французькі пропозиції, але визнавала їх надмірними. Президент США Келвін Кулідж та державний секретар Френк Келлог запропонували Франції контрпроект: замість договору про «вічну дружбу» – двосторонню арбітражну угоду, яка була підписана 6 лютого 1928р. Преамбула договору містила формулювання, що засуджувало війну як засіб вирішення міжнародних суперечок.

Ідея принципової відмови від війни зустріла широку підтримку американської громадськості. З огляду на настрої виборців, адміністрація США виступила з ідеєю підписання відкритого багатостороннього договору про незастосування сили в міжнародних відносинах взагалі. 13 квітня 1928 р Келлог офіційно представив проєкт відповідного документа, який він був досить поміркованим за змістом. У тексті містилося декларативне засудження війни, але не подавалися жодні репресивні санкції проти тих, хто може її розв'язати. Проєкт договору і пояснювальні записки до нього були направлені Великобританії, Італії, Німеччині, Японії, а також європейським союзникам Франції і британським домініону. Договір був декларацією про наміри, що не викликало заперечень у міжнародних акторів і практично всі запрошені країни погодилися приєднатися до нього.

Франко-американські переговори, до яких приєдналися інші країни, тривали більше року. У конфіденційному листі Бріану французький

посол у Вашингтоні повідомляв, що в держдепартаменті США скептично ставляться до практичної реалізації безумовної відмови від війни. У той же час тиск пацифістської громадської думки зростає. У такій атмосфері 27 серпня 1928 року в Парижі і відбулося підписання пакту, до якого спочатку приєдналося 15 держав. Офіційно цей документ називався «*Паризький договір про виключення війни як знаряддя національної політики*». Більш він відомий як *пакт Бріана – Келлога*:

- засудження практики використання війни для врегулювання міжнародних суперечок та її використання в якості засобу національної політики (ст. 1);
- декларування необхідності вирішення спорів і конфліктів мирним шляхом (ст. 2).

Пакт вступив в силу у 1929 р. після ратифікації його всіма державами-підписантами. Незважаючи на обмежений характер і ряд застережень, зроблених при підписанні угоди Великобританією, Францією, Німеччиною і Японією, пакт Бріана-Келлога створював міжнародно-правові підстави для обмеження використання в міжнародних відносинах військово-силових методів агресивної спрямованості.

СРСР критикував «буржуазний пацифізм» за його позакласовий «угодовський» характер, таким чином підготовку пакту Бріана - Келлога радянський уряд теж сприймав негативно. Основною причиною заперечення пацифістських намірів країн Заходу було те, що Радянський Союз в черговий раз не запросили до переговорного процесу. Нарком закордонних справ СРСР Георгій Чичерін інтерпретував хід переговорів про укладення пакту як частину «підготовки війни проти СРСР». Цей висновок обґрунтовувався тим, що проєкт пакту допускав збереження всіх існуючих на момент його підписання спілок та блоків, а більшість із них Москва вважала антирадянськими. СРСР дратувало і те, що одним з ініціаторів пакту виступали США, які, як і раніше, відмовлялися від встановлення дипломатичних відносин з Радянським Союзом. Але питання про пакт у радянському керівництві були розбіжності. Серед вищих партійних лідерів за приєднання до пакту виступав Микола Бухарін. З керівників наркомату закордонних справ ідею пакту підтримав Максим Литвинов, а заперечував – Г. Чичерін. Проте, отримавши через французького посла в Москві офіційне запрошення приєднатися до пакту в день його підписання, Радянський Союз це запрошення прийняв. Більш того, СРСР першим ратифікував пакт, а 9 лютого 1929 р. ще до офіційного вступу пакту в силу, в Москві був підписаний так званий протокол Литвинова – *Московський протокол*, до якого приєдналися Туреччина, Іран і Литва:

- дострокове введення в силу зобов'язань пакту Бріана - Келлога між СРСР, Польщею, Румунією, Естонією і Латвією.

До травня 1934 його підписали ще 48 держав, проте цілі пакту були досягнуто. Пакт Келлога - Бріана не передбачав створення системи контролю за виконанням взятих на себе його учасниками зобов'язань і санкцій у разі їх порушення і тому не мав практичної сили, як і більшість миротворчих зусиль того періоду.

Історичні документи та питання для самоконтролю

Договір про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана-Келлога) (Париж, 27 серпня 1928 р. витяг)

Стаття I. Високі Договірні Сторони урочисто заявляють від імені народів за належністю, що вони засуджують застосування війни як засобу урегулювання міжнародних спорів і відмовляються у своїх взаємних відносинах від такого як знаряддя національної політики.

Стаття II. Високі Договірні Сторони визнають, що врегулювання або вирішення всіх спорів або конфліктів, які можуть виникнути між ними, хоч би якого характеру чи походження вони були, має завжди здійснюватися тільки мирними засобами.

Завдання до документа

1. Який принцип міжнародних відносин був сформульований у пакті Бріана-Келлога?
2. Пакт Бріана-Келлога виражає погляди на пряму ідеалізму в теорії міжнародних відносин. Обґрунтуйте цю тезу, посилаючись на текст пакту.
3. Чому більшість провідних держав світу долучилися до пакту Бріана-Келлога?
4. Проаналізуйте практичне значення пакту Бріана-Келлога в міжвоєнному світі.

Розділ 6

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

6.1. Міжнародні відносини напередодні Другої Світової війни.

Друга Світова війна стала результатом комплексу невирішених та отриманих від цього нових проблемних питань глобального масштабу. Функціонування Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин призвело до часткового відтермінування вирішення глобальних питань міжнародних відносин. Протиріччя, які діагностувались на міждержавному рівні на початку сторіччя, лише набули подальшого загострення:

- відсутність балансу інтересів між державами-переможцями та переможеними у Великій війні (1914-1918 рр.);
- поява різновидів тоталітарних режимів, як природна політична реакція на глибинну соціально-економічну кризу у переможених країн;
- англо-французька політика «умиротворення» та американська – «невтручання» як каталізатор агресії на європейському континенті;
- відсутність інструментарію регулювання міжнародних конфліктів у Ліги Націй як світового арбітра міжнародних відносин;
- конфлікт державних інтересів між бажанням зберегти колоніальне домінування та отримати доступ до перерозподілу цієї системи;
- історична пам'ять негативних наслідків Великої війни із формуванням «пасивного» пацифізму;
- посилення німецької військово-промислової міцності як відповідь колективного побоювання західних країн радянського тоталітаризму;
- плани країн Заходу вирішити питання існування тоталітарних режимів у Європі шляхом їх безпосереднього зіткнення;
- прагнення країн до регіональної та глобальної економіко-політичної експансії;
- глибинна світова економічна криза як стимул пошуку нових ресурсних можливостей для країн та нищення основ колективної безпеки;

- перманентна гонка озброєнь;
- свідоме маніпулювання мілітаризацією свідомості громадян країн як спосіб вирішення комплексу внутрішніх проблем урядами країн.

Формати майбутніх військових-політичних протистоянь окреслювались вже в середині 1930-х р. У липні - серпні 1935 р. на VII конгресі Комінтерну³⁷ було проголошено курс на боротьбу із фашизмом. У відповідь на це в листопаді 1936 р. утворюється Антикомінтернівська коаліція, до складу якої входили Німеччина та Японія. У 1937 р. до Антикомінтернівського пакту приєдналась Італія, 1939 р. – Угорщина, франківська Іспанія, Маньчжоу-Го.

Важко визначити «нульову подію» Другої світової, але безперечним фактом є те, що вона пов'язана із внутрішньою та зовнішньою політикою нацистської *Німеччини*. 5 листопада 1937 року Гітлер презентує військово-політичній верхівки Рейху промову, в якій зазначає, що перед Німеччиною гостро стоїть питання життєвого простору. Єдиним інструментарієм такого розширення він бачив насилля. За промовою слідували кроки, які визначають контури майбутнього глобального військового конфлікту.

Приватний візит до Німеччини впливового англійського політика 19 листопада 1937 року Е. Галіфакса продемонстрував *позицію Великобританії* в цьому питанні. Аудієнція із Гітлером мала продемонструвати лояльність імперії до майбутніх територіальних зрушень у Європі на позиціях захисту від комунізму.

12 березня 1938 р. Австрія була зайнята німецькими військами. Це вдалося завдяки безпосередньому тиску Гітлера на австрійського канцлера К. Шушніга з одного боку, та відсутності підтримки світового товариства із іншого. Війська були введені напередодні проведення плебісциту з питання майбутнього самовизначення Австрії (13 березня 1938р.), у результатах якого німці не були впевнені. 13 березня 1938 р. Гітлер підписує закон, за яким він включав територію Австрійської республіки до складу Третього Рейху. Плебісцит населення Австрії відбувся 10 квітня та продемонстрував «підтримку» цієї дії, «за» – 99,73% австрійців. Ці події увійшли в історію як *аншлюс* (приєднання, об'єднання, анексія) Австрії. Умовна «безкровність» цього процесу викликала лише «стурбованість» світового політичного товариства без вживання кардинальних заходів.

³⁷ Комуністичний інтернаціонал – міжнародна організація національних комуністичних партій різних країн за радянським керівництвом та контролем. Пріоритетним завданням організації було здійснення світової революції.

Безкарне порушення умов Сен-Жерменського та Версальського договорів продемонструвало проблемні контури Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин. Наступним об'єктом німецької експансії стає **Чехословаччина**. Ідеологічним інструментарієм анексії її території стає процес природного об'єднання німців в кордонах однієї держави. Тримільйонна етнічна громада німців, яка проживала на території прикордонної із Німеччиною **Судетської області**, стає потужним способом шантажу чехословацького уряду. У результаті вдало проведеної операції, в якій були задіяні інспіровані ззовні сепаратистські рухи судетських німців, використаний потужний арсенал дипломатичних перемовин та відверта гра військових контингентів на європейських кордонах у вересні 1938 року з'являються передумови початку загальноєвропейського військового конфлікту. За таких умов **29-30 вересня 1938 р. у Мюнхені проходить конференція** за участі Німеччини, Італії, Франції та Великобританії. У підсумку вся Судетська область та деякі прилеглі території переходили до Німеччини (20 % території Чехословаччини та 25 % її населення). Наступними кроками стають:

- 2 жовтня 1938 р. Чехословаччина передала Польщі Тешинську область.
- 2 листопада 1938 р. Перший Віденський арбітраж – Королівство Угорщина отримувало територію 11927 км. кв. (Словацька республіка та Карпатська Україна як автономії).

На цьому міжнародні експерименти над долею Чехословаччини не завершилися. За ініціативи Німеччини 14 березня 1939 р. лідер словацьких сепаратистів Й. Тисо проголосив незалежність Словаччини, звернувшись за допомогою до Гітлера. 15 березня 1939 р. німецька армія увійшла на територію Чехія та повністю її окупувала.

Підготовчі етапи Німеччини до війни були здійсненні за відсутності військового протистояння та за відверто-умовної згоди міжнародного товариства. Території, які увійшли до складу або протекторату Німеччини, значно підсилили її ресурсну та геополітичну позицію. Гітлер порушив основи існуючої системи міжнародних відносин та продемонстрував нехтування договірних відносин, де він був підписантом.

Протиставлення себе міжнародній спільноті та демонстрація власної міцності надавало Німеччині іміджу наддержави в розумінні деяких країн Європи. Цей фактор вплинув на вільний вступ до коаліційних відносин із нею. У лютому 1939 р. **Угорщина** приєдналась до Антикомінтернівського пакту та вийшла з Ліги Націй (квітень 1939 р.).

Світова система міжнародної безпеки продовжувала витримувати агресивні виклики. 22 березня 1939 р. **Литва** була змушена відмовитись

від Клайпедської області разом із портом, а **Румунія** – підписати невігідні для себе економічні угоди. 7 квітня 1939 р. Італія розпочала успішну компанію по анексії Албанії.

Незадоволена результатами переговорів із Польщею, Німеччина перейшла до планування силового варіанту її анексії. 11 квітня 1939 р. було затверджено план «Вайс».

Прорахунки європейських політиків при укладанні Мюнхенських домовленостей було вирішено виправляти шляхом підтвердження договірних відносин у системі континентальної безпеки. Великобританія та Франція підтвердили гарантії надання військової допомоги Бельгії, Голландії та Швейцарії (22 березня 1939 р.). Такі саме гарантії отримала Польща від Великобританії (31 березня 1939 р.), пізніше до них долучилась Франція. До системи міжнародної підтримки увійшли також Греція та Румунія. Туреччина уклала декларації із Францією та Великобританією на взаємодопомогу діям в районі Середземного моря (травень-червень 1939 р.). У цей час підсилювався й блок опонентів. 22 травня 1939 р. у Берліні було підписано німецько-італійський договір про дружбу та співробітництво («**Стальний пакт**»). Сфера договірних відносин розповсюджувалась на військову допомогу за першої вимоги сторін. 7 червня 1939 року Латвія та Естонія підписали пакти про ненапад із Німеччиною.

Радянський Союз у цих військово-дипломатичних змаганнях займав відсторонену позицію. Кожна із сторін намагалась заручитись його підтримкою, враховуючи його геополітичне та економічне становище. Розглядаючи світові країни з позицій партійно-формаційних характеристик, Сталін однаково ставився до всіх вороже, намагаючись проводити власну політичну лінію. Радянський Союз проводив активну дипломатію із Великобританією, Францією, Німеччиною, але намагався стояти осторонь світових катаклізмів. Із іншого боку, світові гравці неохоче йшли на контакт із ним, розглядаючи це як останню альтернативу. З часом стало зрозуміло, що потрібно буде обирати коаліційні формати. Безрезультативність, або небажання результативності англо-франко-радянських переговорів спонукало Політбюро ЦК ВКП(б) 11 серпня 1939 р. прийняти рішення про початок офіційного дипломатичного співробітництва із Німеччиною. Результатом цих дій стало підписання 19 серпня 1939 р. радянсько-німецьку кредитну угоду та підписанням **23 серпня 1939 р. пакту про ненапад («пакт Молотова - Ріббентропа»)**.

Пакт про ненапад був укладений строком на 10 років і вступав у дію відразу після його підписання. Умовами договору ставали: взаємне визнання самостійності військово-політичної діяльності та позиція ней-

тралітету у випадку агресивних дій третьої сторони або по відношенню до третьої сторони. **Додаткова угода**, яка була засекречена, свідчила про територіальні претензії обох країн у Європі. До **сфери впливу Радянського Союзу** відходили такі країни, як Фінляндія, Латвія, Естонія, східна частина Польщі (західноукраїнські та білоруські землі з Люблінським та Варшавським воєводством), Бессарабія. **Німеччина** претендувала на другу частину Польщі та Литву. У такий спосіб Гітлер отримав гарантії невтручання СРСР у свої європейські військові компанії, убезпечивши себе від війни на два фронти, а Сталін отримав можливості реалізації своїх геополітичних планів.

Іншим стратегічно-важливим для розуміння подій Другої світової війни був **Азійсько-Тихоокеанський регіон**. Ініціатором геополітичних зрушень у регіональному та глобальному масштабах стала Японія. 18 серпня 1931 р. японці вводять війська на території Китаю, захопивши Маньчжурію (1 березня 1932 р. утворення держави Маньчжоу-Го). Розгляд даного питання на засіданнях Ліги Націй не закінчилось прийняттям колективного рішення з відповідними санкціями, тим самим поставило під питання дієвість такої міжнародної організації та міжвоєнні домовленості. 27 березня 1933 р. Японія перестала бути членом Ліги Націй. Захопленням Маньчжурії агресія Японії не закінчилась, 7 липня 1937 р. почалась повномасштабна інтервенція на території Китаю, яка перманентно продовжувалась до закінчення Другої Світової війни.

Швидкий військовий успіх, млявість міжнародних інституцій щодо японської агресії, підняття мілітаристських настроїв у середині країни дозволило Японії продовжувати планування майбутніх напрямів військової агресії. 28 липня 1938 р. японські війська перетнули радянський кордон та захопили територію на західному березі озера Хасан. 12 серпня було підписано договір про припинення воєнних дій. Але вже 11 травня 1939 р. японці порушують державний кордон Монголії біля р. Халхін-Гол. Задіяна у конфлікті Червона армія досягає переможного результату – 16 вересня 1939 р. підписано угоду про припинення вогню.

6.2. Країни світу в умовах глобального військового конфлікту

1 вересня 1939 р. Німеччина, порушуючи адміністративний кордон Польщі, розпочинає **Другу світову війну**. Країни-союзники Польщі оголошують їй війну: Франція, Великобританія із домініонами (Канадою, Новою Зеландією, Южно-Африканським Союзом), включаючи всі території. За відсутності зовнішньої підтримки на початку жовтня Гіт-

лер проголошує повну ліквідацію польської державності. Незважаючи на це, 30 жовтня вже було сформовано польський уряд в еміграції. Користуючись бездіяльністю із боку західних країн-союзників Польщі та покладаючись на умови таємних домовленостей із Німеччиною, Радянський Союз вводить війська на територію Польщі. Червона армія дуже швидко захоплює територію з населенням понад 13 млн. осіб. Такі дії Радянського Союзу порушували низьку міждержавних та міжнародних існуючих договорів, що долучило його до кола країн-агресорів у правовій системі того часу. Розділ Польщі був затверджений підписаним 28 вересня договором про дружбу та кордон між Радянським Союзом та Німеччиною.

З анексією Польщі настала активна фаза втілення у життя радянсько-німецьких домовленостей по розділу сфер впливу в Європі. Майже синхронно з цими подіями під примусом Сталіна підписують *пакти про взаємодопомогу* 28 серпня – Естонія, 5 жовтня – Латвія, 10 жовтня – Литва. Пакти переводили прибалтійські країни у сферу безпосереднього впливу Москви. Крім того, ці держави були змушені допустити на свою територію радянські військові контингенти.

Наступною жертвою радянських амбіцій стає *Фінляндія*. Пропозиції СРСР щодо перенесення державного кордону подалі від Ленінграда не знаходили підтримки у фінської сторони. Така позиція спровокувала військову агресію Радянського Союзу, яка увійшла у історію як *«зимова війна»*. 30 листопада 1939 р. Червона армія розпочала бойові дії на території Фінляндії. Одночасно з цим Москва ініціювала створення народного уряду Фінляндської демократичної республіки на чолі із О. Куусіненем. Його звернення за допомогою СРСР намагався презентувати для обґрунтування своєї агресії світовому співтовариству та внутрішній аудиторії. Не зважаючи на це, 14 грудня СРСР було виключено із членів Ліги Націй.

12 березня 1940р. у Москві була підписана мирна угода, яка завершувала воєнні дії. Фінляндія втрачала власні території: Карельський перешийок разом із Виборгом, території західного та північного узбережжя Ладозького озера, а півострів Ханко надавався в оренду терміном на 30 років.

Доступ до самодостатньої ресурсної бази, відсутність організованого опору своїй військовій агресії лише підсилило плани нацистської Німеччини до наступних агресивних дій. 9 квітня 1940р. розпочалась війна проти *Норвегії* та *Данії*, що завершилось переведенням цих територій у протекторат Німеччини. 10 травня 1940 р. Гітлер здійснив наступ на територію *Бельгії, Голландії* та *Люксембургу*. А вже 14 червня

німецькі війська увійшли до Парижа, там було утворено уряд на чолі із маршалом Ф. Петеном, який разом із В. Квіслінгом (головою уряду у Норвегії) стали уособленням колабораціонізму у часи Другої світової.

Існуюча дійсність міжнародних відносин сприяла паралельному управлінню державами, завойованими Німеччиною. Не зважаючи на існування *пронімецьких урядів* на території цих країн, існували *уряди в вигнанні*: у Великобританії опинився уряд та король Норвегії, Ш. де Голль засновує французький рух супротиву, там же діяв й польський уряд, до Єгипту було перевезено короля Греції та її уряд.

Втрата незалежності Франції докорінно змінила *конфігурацію балансу сил у Європі*. Німеччина ставала гегемоном на європейському просторі. Це спричинило розробку нових стратегій міжнародних відносин серед її ворогів та союзників. У червні 1940 р. Червона армія вступила на територію країн Прибалтики, яким було висунуто ультиматум про переформатування урядів на комуністичних позиціях із урахування інтересів СРСР. Фіналом цих перетворень було їх включення до складу Радянського Союзу (3-6 серпня 1940 р.). 26 червня 1940 р. Москва висуває ультиматум Румунії щодо повернення Бессарабії та частини Буковини та 1 червня отримує нові території. Наступною мішенню Гітлера стає Англія, він використовує тактику масованих авіаційних бомбардування протягом серпня 1940 – травня 1941 р. Англії вдалося вистояти у цьому протистоянні.

Змінився театр військових дій у африкансько-азійському регіоні. Весною 1941 р. війська Великобританії звільнили від італійців Ефіопію та Еритрею. Японії вдалося захопити Північний Індокитай (серпень-вересень).

Спільність поглядів на методику переформатування системи міжнародних відносин та союзницькі військові стосунки призвели до підписання у Берліні *Троїстого пакту* між представниками трьох країн – *Німеччини, Італії, Японії* (27 вересня 1940 р.). Положеннями Пакту було закріплено співпрацю у військовій, економічній та політичних сферах. Умовами пакту було зазначено те, що Японія визнає право Німеччини та Італії на європейську територію, а вони – права Японії у Східній Азії. До цього договору доєднались Угорщина, Румунія, Словачія (листопад 1940 р.), Болгарія (березень 1941 р.), Хорватія (червень 1941 р.). Потрібна конфігурація союзників для здійснення агресії проти Радянського Союзу була сформована (грудень 1940 р. «*план Барбаросса*» – план нападу на СРСР).

22 червня 1941 р. Німеччина перетнула кордон *СРСР* та розпочала *нову фазу Другої світової війни*. Цей напад в черговий раз вплинув

на конфігурацію гравців на політичній арені світу. Ідеологічні антагонізми передвоєнних часів увійшли у конфлікт із раціоналізмом майбутнього цивілізаційного існування та підштовхнули учорашніх опонентів до коаліційних проєктів. Першим кроком в утворенні *антигітлерівської коаліції* стає підписання 12 липня 1941 р. у Москві Угоди про спільні дії Уряду СРСР та Уряду Сполученого Королівства у війні проти Німеччини. В умовах Угоди було прописано військове співробітництво та виключення підписання сепаратного миру. Така угода стала можливою за деяких умов: військова агресія Німеччини проти двох країн; попередні активні дипломатичні стосунки. Вашингтон знімав обмеження з радянських фондів та оголосив про невикористання закону *«Про нейтралітет»* по відношенню до СРСР. Ці країни надавали Радянському Союзу відкриті кредитні лінії. 14 серпня була підписана *Атлантична хартія* між США та Англією, положення якої містили позиції країн щодо визнання суверенітетів та територіальної недоторканості, умов вільного економічного та політичного співробітництва, формування загальної системи безпеки по захисту від зовнішніх агресій.

Радянський Союз проводив активну дипломатичну діяльність серед урядів європейських країн у вигнанні. Так проводились консультації із урядами Польщі, Чехословаччини, французьким рухом супротиву. В умовах продовження активної фази бойових дій Другої світової війни продовжувалось формування коаліційних перемовин задля напрацювання спільних рішень. 1 січня 1942 р. було ухвалення Декларацію Об'єднаних націй (26 держав). Провідне місце серед них посіли США, СРСР, Великобританія, Китай. Підписанти гарантували спрямування своїх зусиль на боротьбу проти країн Троїстого пакту та їх союзників. 26 травня 1942 р. укладено Договір між СРСР та Великобританією про спільне ведення війни проти Німеччини та післявоєнне співробітництво. 11 червня 1942 р. підписана радянсько-американська угода про взаємодопомогу під час війни, регуляцію відшкодування товарів, наданих за програмою ленд-лізу та майбутніх торговельних відносин.

Наступним етапом відносин між союзниками стає надання військово-економічної допомоги. 29 вересня – 1 жовтня 1941 р. у *Москві* відбулась *конференція* між представниками *СРСР, США та Великобританії*. Результатом її діяльності було надання СРСР військового обладнання та засобів ведення війни. Уже 7 листопада 1941 р. *конгрес США* поширив дію програми *ленд-лізу на СРСР*.

Вступ США у Другу світову війну відбувся внаслідок агресивних дій Японії у Тихому океані. 7 грудня 1941 р. Японія знищує американський Тихоокеанський флот, який знаходився на військовій базі у Перл-

Харборі. Наступного дня у своїй промові для конгресу Рузвельт оголошує війну Японії. 11 грудня 1941 р. Гітлер оголошує війну США.

У 1943 р. коаліція отримала перші успіхи. На східному фронті СРСР переміг німців та їх союзників у Сталінградській битві (лютий) та на Курській дузі (літо). У той час союзники змогли в липні 1943 р. частково визволити Італію. 25 липня Муссоліні був заарештований, але згодом викрадений німцями.

6.3. Підсумки Другої Світової війни

6 червня 1944 р. відбулась **висадка англо-американських військ в Нормандії**. Остаточне рішення було прийнято на Тегеранській конференції, хоча питання піднімалось СРСР з 1941 р. Хронологія наступних подій обумовлена військово-стратегічною ситуацією у Європі. Улітку 1944 р. Червона армія вийшла на лінію державного кордону СРСР (станом на 22 червня 1941 р.). Війна на два фронти прискорила втрату стратегічних позицій німецьким командуванням, що призвело до повної капітуляції Німеччини. **Акт про капітуляцію** був підписаний у Реймсі о 02:41 7 травня 1945 р. За вимогою радянської сторони відбулось повторне його підписання у Берліні 8 травня 1945 р. о 22:43 (за місцевим часом), у Москві на той час було 00:43 9 травня. Так було підписано **Акт про воєнну капітуляцію Німеччини**. Бойові дії тривали до 19 травня.

Дотримавшись союзних домовленостей 5 квітня 1945 р. **СРСР** денонсував радянсько-японський договір про нейтралітет (13 квітня 1941 р.) та **9 серпня 1945 р. оголосив війну Японії**. 6 та 9 серпня 1945 р. військова авіація США скидає на японські міста Хіросіма та Нагасакі атомні бомби. З 9 по 15 серпня СРСР розбиває Квантунську армію. Серія нищівних поразок змушує імператора Хірохіто оголосити про беззастережну капітуляцію. 2 вересня 1945 р. на борту американського лінкора «Міссурі» відбулась урочиста церемонія підписання **Акту про капітуляцію**. Підписання цього документа офіційно закінчило Другу світову війну.

Зусиллями світової спільноти було організовано міжнародні суди над головними злочинцями війни. 20 листопада 1945 р. – 1 жовтня 1946 р. **судовий процес у м. Нюрнберг**. (12 підсудних засуджено до страти, 3 до довічного ув'язнення, 4 – різні терміни ув'язнення). 3 травня 1946 – 12 листопада 1948 р. **Міжнародний трибунал у м. Токіо**. (7 підсудних засуджено до страти).

Серія **міждержавних форматів** щодо **післявоєнного утворення системи міжнародних відносин** (СРСР, США, Великобританії) обго-

ворювались на:

1. Московській конференції міністрів закордонних справ (19-30 – жовтня 1943 р.);
2. Тегеранській конференції (28 листопада – 1 грудня 1943 р.);
3. Конференції в Думбартон-Оксі (21 серпня – 28 вересня 1944 р.);
4. Ялтинській конференції (4 – 11 лютого 1945 р.);
5. Сан-Франциській конференції (25 квітня – 26 червня 1945 р.);
6. Берлінській (Потсдамській) конференції (17 липня – 2 серпня 1945 р.).

Ці міжнародні майданчики стали місцем обговорення повоєнного устрою світу. На розсуд країн формувались концептуальні контури міжнародних інституцій, способи та методи деколонізації, формати майбутньої політики по відношенню до переможених країн, основи нової системи колективної безпеки та економічних відносин.

Наслідки Другої світової війни:

- вона стала глобальним конфліктом, який зазнало людство. Участь у ньому взяло 80 % населення світу;
- великі демографічні втрати (за різними оцінками від 50 до 85 млн. людей);
- під час війни були здійсненні дії, які класифікуються правовими системами як злочини проти людства;
- утворення нових державних кордонів країн світу;
- утворення ООН та інших світових організацій;
- прихід до влади комуністів у країнах Східної та Південно-Східної Європи;
- активне поширення комуністичної ідеології у глобальному масштабі;
- глобальність ідеологічного конфлікту призвела до втрати гуманізму світової цивілізації;
- занепад європейської гегемонії у системі міжнародних відносин;
- криза імперських форматів та поступова відмова від колоніальних володінь;
- утворення біполярного системи міжнародних відносин (ялтинсько-потсдамська система);
- денацифікація Німеччини та Австрії;
- початок переформування міжнародних відносин на тлі появи новітніх технологій та використання при цьому «атомної дипломатії».

Таблиця 6.1

Активізація військово-тактичної експансії на території інших країн на першому етапі Другої світової війни

Країна	Завойована територія	Хронологія
Німеччина	Північна Польща Данія, Норвегія Голландія, Бельгія, Люксембург Північна та центральна Франція Югославія, Греція	1 вересня – жовтень 1939 р. 9 квітня – червень 1940 р. 10 травня – травень 1940 р. 5 – 22 червня 1940 р. Квітень 1941 р.
СРСР	Південно-Східна Польща (Західна Україна та Білорусія) Північна Бессарабія Прибалтика (Литва, Латвія, Естонія) Частина Фінляндії	17 вересня 1939 р. Червень 1940 р. Серпень 1940 р. Листопад 1939 р. – березень 1940 р.
Японія	Північний Індокитай Китай (частково)	22 вересня – вересень 1940 р. 7 червня 1937 р. – перманентні бойові дії 1945 р.
Італія	Албанія	7 – 10 квітня 1939 р.

Таблиця 6.2

Міждержавні формати післявоєнного устрою системи міжнародних відносин

Конференція	Результати
Московська конференція міністрів іноземних справ (19-30 жовтня 1943 р.)	<ul style="list-style-type: none"> • підтверджено наміри відкриття другого фронту союзниками; • «Декларація чотирьох держав про загальну безпеку»: воєнні дії проти Німеччини та її союзників до перемоги та майбутня співпраця країн, рішення створити ООН; • невизнання аншлюсу Австрії;

	<ul style="list-style-type: none"> • «Декларація про Італію» – майбутній демократичний устрій країни
Тегеранська конференція (28 листопада – 1 грудня 1943 р.)	<ul style="list-style-type: none"> • рішення про відкриття другого фронту; • участь СРСР у війні із Японією; • обговорення післявоєнних кордонів Польщі
Конференція в Думбартон-Оксі (21 серпня – 28 вересня 1944 р.)	<ul style="list-style-type: none"> • обговорення юрисдикції та конфігурації Ради Безпеки
Ялтинська конференція (4 – 11 лютого 1945 р.)	<ul style="list-style-type: none"> • узгодження планів щодо розгрому Німеччини; • підписання Декларації про вільну Європу; • вирішення подальшої долі Німеччини; • пропозиції щодо утворення міжнародної організації з підтримки миру та безпеки (ООН)
Сан-Францискська конференція (25 квітня – 26 червня 1945 р.)	<ul style="list-style-type: none"> • прийняття статуту ООН
Берлінська (Потсдамська) конференція (17 липня – 2 серпня 1945 р.)	<ul style="list-style-type: none"> • формування політичного устрою Німеччини (чотири зони окупації); • розробка принципів демілітаризації, денацифікації, демократизації, демонополізації; • вирішення питання про репарації; • утворення Міжнародного військового трибуналу; • Завершення формування післявоєнних кордонів; • Передача СРСР частини Східної Пруссії

Історичні документи та питання для самоконтролю

Договір про ненапад³⁸ між Німеччиною і Радянським Союзом (23 серпня 1939 р., витяг)

Стаття 1

Обидві Договірні Сторони зобов'язуються утримуватися від будь-якого насильства, від усякої агресивної дії й усякого нападу у відношенні один до одного як окремо, так і спільно з іншими державами.

Стаття 2

У разі, якщо одна з Договірних Сторін виявиться об'єктом військових дій з боку третьої держави, інша Договірна Сторона не буде підтримувати ні в якій формі цю державу.

Стаття 3

Уряди обох Договірних Сторін залишаться в майбутньому в контакті один з одним для консультації, щоб інформувати один одного про питання, які зачіпають їх спільні інтереси.

Стаття 4

Жодна з договірних Сторін не братиме участі в якому-небудь союзі держав, який прямо або побічно спрямований проти іншої сторони.

Стаття 5

У разі виникнення суперечок чи конфліктів між Договірними Сторонами з питань того чи іншого роду, обидві сторони будуть вирішувати ці суперечки або конфлікти виключно мирним шляхом в порядку дружнього обміну думками чи в потрібних випадках шляхом створення комісій з врегулювання конфлікту.

Стаття 6

Цей договір укладається строком на десять років з тим, що, оскільки одна з Договірних Сторін не денонсує його за рік до закінчення терміну, термін дії договору вважатиметься автоматично продовженим на наступні п'ять років.

Стаття 7

Цей договір підлягає ратифікації в якнайкоротший термін. Обмін ратифікаційними грамотами повинен відбутися в Берліні. Договір набуває чинності негайно після його підписання.

³⁸ Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. – К. : Наук, думка, 2013. С. 702-703

**Таємний додатковий протокол
(пакт Молотова-Ріббентропа) до Договору про ненапад
(23 серпня 1939 р.)**

При підписанні договору про ненапад між Німеччиною і Союзом Радянських Соціалістичних Республік нижчепідписані уповноважені обох сторін обговорили в суворо конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі. Це обговорення привело до нижченаведеного результату:

1. У випадку територіально-політичної перебудови областей, які входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно є кордоном сфер інтересів Німеччини і СРСР. При цьому інтереси Литви по відношенню до Віленської області визнаються обома сторонами.

2. У випадку територіально-політичної перебудови областей, які входять до складу Польської Держави, межа сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарев, Вісли і Сяну. Питання, чи є в обопільних інтересах бажаним збереження незалежної Польської Держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясоване лише протягом подальшого політичного розвитку. У будь-якому разі, обидва уряди будуть вирішувати це питання в порядку дружньої обопільної згоди.

3. Стосовно південного сходу Європи з радянської сторони підкреслюється інтерес СРСР до Бессарабії. З німецької сторони заявляється про її повну політичну незацікавленість у цих областях.

4. Цей протокол буде зберігатися обома сторонами в суворій таємниці.

Завдання до документа

1. Визначте наслідки підписання Договору на подальшу історію міжнародних відносин.

2. Презентуйте територіальні претензії сторін підписантів Договору.

3. Надайте характеристику Договору в контексті історичних подій того часу.

**Акт про беззастережну капітуляцію німецької армії
(1945 р., травня 8)³⁹**

1. Ми, що нижче підписалися, діючи від імені Німецького Верховного командування, погоджуємося на беззастережну капітуляцію всіх

³⁹ Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. – К.: Наук, думка, 2013. С. 783-784

наших збройних сил на суші, на морі і в повітрі, а також всіх сил, що знаходяться в даний час під німецьким командуванням, – Верховне Головнокомандування Червоної Армії і одночасно Верховному командуванню союзних експедиційних сил.

2. Німецьке Верховне Командування негайно віддає накази всім німецьким командувачам Сухопутних, морським і повітряним силам і всім силам, які перебувають під німецьким командуванням, припинити військові дії о 23.01 годині за центрально-європейським часом 8-го травня 1945 року, залишитися на місцях, де вони знаходяться в цей час, і повністю роззброїтися, передавши всю їх зброю і військоове майно місцевим союзним командувачам або офіцерам, виділеним представниками Союзного Верховного Командування, не руйнувати і не завдавати ніяких пошкоджень пароплавам, судам і літакам, їх двигунам, корпусам і обладнанню, а також машинам, озброєнню, апаратам та всім взагалі військово-технічних засобам ведення війни.

3. Німецьке Верховне Командування негайно надасть відповідних командирів і забезпечить виконання всіх подальших наказів, виданих Верховним головнокомандуванням Червоної Армії і Верховного командування союзних експедиційних сил.

4. Цей акт не буде перешкодою до заміни його іншим генеральним документом про капітуляцію, укладеним Об'єднаними Націями або від їхнього імені, може бути застосовані до Німеччини і німецьких збройних сил у цілому.

5. У разі, якщо німецьке Верховне Командування або будь-які збройні сили, що знаходяться під його командуванням, не діятимуть відповідно до цього Акта про капітуляцію, Верховне Командування Червоної Армії, а також Верховне Командування Союзних експедиційних сил застосують такі каральні заходи або інші дії, які вони вважатимуть за необхідні.

6. Цей акт складений російською, англійською та німецькою мовами. Тільки російська та англійська тексти є автентичними.

Підписано 8 травня 1945 у м. Берлін.

Завдання до документа

1. Надайте графічне визначення історичного значення наслідків підписання Акта.

2. Охарактеризуйте балансове співвідношення союзницьких сил, виходячи з тексту Акта.

Розділ 7

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

7.1. Загальний стан радянсько-американських відносин у другій половині 50-х – на початку 60-х років. «Берлінська криза» 1958-1961 рр.

Описуючи міжнародні відносини після закінчення Другої світової війни та до розпаду СРСР у 1990-х, ми говоримо, що це був час *«холодної війни»*, коли весь світ умовно розділювався на два великі табори: капіталістичний – на чолі з США та країнами Західної Європи, а також соціалістичний – на чолі з СРСР та країнами Східної Європи (тоді Китай, В'єтнам, Північна Корея).

Термін «холодна війна» в політичному лексиконі з'явився з подання американського бізнесмена і політика Б. Баруха у 1947 р. і незабаром став популярним завдяки статтям американського публіциста В. Ліппмана. Термін вживається у двох значеннях. У широкому сенсі він є синонімом слова «протистояння» і використовується для характеристики всього періоду міжнародних відносин з кінця Другої світової війни до розпаду СРСР. У вузькому розумінні терміна «холодна війна» ми маємо на увазі гостру фазу протистояння, тобто протистояння на межі війни.

У 1949 р. Захід створив військовий блок *НАТО*, щоб захиститися від можливої агресії з боку СРСР, а Радянський Союз та його союзники у 1955 р. також створили *Організацію Варшавського Договору* на противагу західним країнам. Але змагання в таборі противника супроводжувалося гонкою озброєнь та локальними конфліктами, які розгорнулися поза НАТО та ОВС.

«Холодна війна» велася різними *засобами* – політичними, економічними, пропагандистськими, проявом яких було:

- створення та протидія військово-політичних блоків;
- виникнення міжнародних політичних криз;
- втручання у регіональні збройні конфлікти;
- запровадження економічних ембарго;
- гонка звичайних та ядерних озброєнь;
- ідеологічні диверсії тощо.

Серед характерних та специфічних *рис «холодної війни»* як політичного явища були такі:

- вирішення ідеологічних суперечностей здійснювалося із застосуванням невійськових та нетрадиційних (насамперед інформаційних) засобів протистояння;
- вирішення ідеологічних конфліктів не призвело до усунення геополітичних суперечностей;
- наявність ядерної зброї та усвідомлення небезпеки глобальної ядерної війни та її наслідків не дали змоги розгорнути військові активи у світовому масштабі;
- активне суперництво було завезене на територію «третіх» держав;
- результати війни юридично не були закріплені рішеннями міжнародної конференції держав-переможців.

Без перебільшення, *Карибську кризу* можна назвати подією глобального значення. У 1962 році інтереси двох наддержав, представників двох частин світу, зіткнулися, і ніхто не міг точно знати, чим може закінчитися зіткнення. У випадку, якщо обидві сторони відмовляться вирішити конфлікт мирним шляхом, настане ядерна війна, наслідки якої будуть важкі та непередбачувані. Відомо, що до 1960 р. ядерні арсенали сторін досягли розміру:

- США: близько 6000 боєголовок;
- СРСР: близько 300 боєголовок.

Проаналізуємо передумови, що призвели до такого ступеня конфронтації.

Як відомо, Куба на той час стає оплотом соціалістичного табору на американському континенті. У 1959 році, під час так званої Кубинської революції, на Кубі прийшов до влади одіозний диктатор Фідель Кастро, проголосивши курс на «побудову комунізму». Куба стала вірним союзником СРСР і першою комуністичною країною «через океан». Почалися поставки радянської нафти, збільшувався рух робочої сили в сільському господарстві та промисловості, робилися значні інвестиції.

У 1960 році США вдалося розгорнути власні ядерні ракети середньої дальності в Туреччині, що викликало обурення Москви. Хороша стратегічна позиція дозволила американцям контролювати великі радянські території, і в той же час швидкість запуску і досягнення цілі цієї зброї була мінімальною. Такі дії призвели до таємного розміщення на Кубі радянських ядерних ракет, відстань від яких до узбережжя США становила лише 150 км.

У заяві від 1992 р. Ф. Кастро зазначив, що радянські військові бази

мали великий політичний вплив на імідж усієї Куби. Розгортання ядерної зброї повинно зміцнити соціалістичний табір та покращити баланс сил. Кубинський лідер був зацікавлений у допомозі Хрущова, оскільки він постійно знаходився в центрі американських провокацій: Америка відкрито готувала план вторгнення на Кубу і були спроби усунути кубинського лідера з посади. Радянський Союз був створений для захисту острова, так як Америка захищала своїх союзників у Західному Берліні.

Довгий час Вашингтон спостерігав за діями СРСР на Кубі. Дж. Ф. Кеннеді відправив розвідувальні літаки, але вони нічого підозрілого не зафіксували. Присутність ядерної зброї помітили місцеві жителі, в тому числі американські агенти. Згодом були зроблені фотографії, щоб усунути останні сумніви, що Куба стала ще однією стратегічною радянською базою.

Комітет запропонував Дж. Ф. Кеннеді розпочати військові дії або організувати військово-морську блокаду. Але президент розумів масштабність таких дій, а також той факт, що це могло спровокувати початок III світової війни. Він абсолютно не бажав брати на себе відповідальність за прийняття таких рішень, але зробив публічну заяву, що будь-який акт агресії з боку СРСР вважатиметься початком війни.

Дипломатичні переговори тривали тиждень. Хрущов та Кеннеді обмінялися багатьма повідомленнями. У результаті обидві сторони дійшли згоди та компромісу: СРСР вилучає свої ядерні ракети з Куби, а США залишають спробу вторгнення на острів і зняття морської блокади, а також вивезення своїх ракет з Туреччини. Якщо говорити про дату Карибської кризи, то вона почалася 14 жовтня 1962 року і закінчилася 28 жовтня 1962 року, а це рівно два тижні. Але за ці два тижні світ ніколи не був близьким до початку можливої ядерної війни.

Карибська криза була чи не найгострішим та найнебезпечнішим епізодом «холодної війни», яку вели СРСР та США протягом 40 років. Пік конфлікту стався у другій половині жовтня 1962 р. Сама криза визріла в результаті антикубинської політики Білого дому і мала за мету запобігти «виведенню» острова Свободи з-під контролю Вашингтона. ЦРУ та Пентагон готували серію нападів на Фіделя Кастро та інших лідерів революції, які в 1959 р. скинули проамериканську диктатуру Батісти і запланували вторгнення на Кубу.

Аналізуючи рівність сил та можливість початку війни, ми вже вище зазначали, що різниця у кількості стратегічних наступальних озброєнь була величезною. Але, мабуть, ядерний паритет був уже тоді, оскільки паритет існує, коли кожна сторона утримується від нанесення першого стратегічного удару з усвідомленням того, що подібна атака

приведе до удару у відповідь, який завдасть неприпустимого збитку нападнику. Роберт Макнамара, який очолював Міністерство оборони США з 1961 по 1968 рік, сказав: «... ядерний паритет, я впевнений, існував у жовтні 1962 року під час кубинської ракетної кризи. США мали на той час близько п'яти тисяч стратегічних боєголовок, порівняно з радянськими трьома сотнями. Незважаючи на перевагу від сімнадцяти до однієї на нашу користь, одне розуміння того, що, хоча такий удар знищить Радянський Союз, але десятки його ракет виживуть і полетять до Сполучених Штатів, не дозволило нам навіть розглянути можливість можливого ядерного нападу на СРСР».

Радянський розвідник А. Феклісов у своїй праці під назвою «За океаном і на острові: записки скаутів» (1994) зазначав про те, що кубинський народ за підтримки політичного лідера Ф. Кастро готовий боротися за останню краплю крові. Битва мала бути жорстокою і тривалою. Крім того, СРСР вдалося завдати удару, але вже в іншому регіоні світу. Швидше за все, це повинен бути Західний Берлін, який захищався США. А. Феклісов згадує процедуру «прихованих» переговорів між двома сторонами, до яких він був причетний. Політичному спостерігачеві найбільшої телевізійної компанії в Америці Дж. Скалі було доручено надіслати лист президента США, у якому вказано наступні умови для вирішення кризи. Згодом у Вашингтоні відбулася зустріч між радянським послом А. Добриніним та Р. Кеннеді. Останній заявив, що Дж. Ф. Кеннеді може надати гарантії проти нападів на Кубу та зняти блокаду. Більше того, Кеннеді запевнив, що для врегулювання відносин між сторонами питання щодо розміщення ядерної зброї США в Туреччині буде вирішено найближчим часом.

Довгий час уряд США зберігав у таємниці угоду з М. Хрущовим про вивезення ракет зі своєї території, оскільки він не міг показати громадянам власної країни прояв слабкості перед Радянським Союзом. Ця інформація була оприлюднена лише у 1982 році, але радники Президента зазначили, що Дж. Ф. Кеннеді планував вивезти ракети до початку конфлікту, тим самим зменшивши американську поразку в очах людей. До речі, в розпал Карибської кризи американський лідер збирався оголосити власному народові масштабне вторгнення на Кубу. Заздалегідь підготовлений документ був знайдений в архіві президентської бібліотеки в штаті Массачусетс. Разом з ним лежали особисті папери Р. Кеннеді. У проєкті звернення до народу було зазначено, що президент США «з важким серцем» зобов'язаний оголосити про вторгнення на Кубу. Вчені вважають, що такий крок міг стати сигналом для нападу та помсти з боку СРСР, а потім і для розгортання Третьої світової війни.

Отже, події жовтневих днів 1962 року – це перша і, на щастя, єдина термоядерна криза в нашій історії. Деякі дослідники вважають, що її причини мали військовий характер: СРСР прагнув зменшити дисбаланс у кількості ядерних боєголовок. Інші наводять політичні причини: прагнення США запобігти поширенню комунізму в Західній півкулі. Зараз прийнято вважати, що головною причиною Карибської кризи була взаємна недовіра. Підкреслюються цивілізаційні відмінності між двома наддержавами, нездатність керівництва адекватно оцінювати наслідки власних рішень, реакція протилежної сторони на основі цих розбіжностей.

7.2. «Карибська криза» та її наслідки. Американське втручання в Індокитайський конфлікт та реакція СРСР

Характеризуючи *наслідки Карибської кризи*, важко сказати, хто залишився в кращому становищі. Американці пообіцяли не вторгтися на територію Куби і залишити Ф. Кастро для здійснення своїх повноважень. Радянський Союз отримав бажане і почав експортувати ракети. Незважаючи на те, що десятиліттями американський водний простір гарантував неможливість іноземного військового удару, світова спільнота ставила під сумнів владу США. Через деякий час адміністрація Дж. Ф. Кеннеді зробила все можливе, щоб запевнити власний народ, що М. Хрущову не вдалося залякати президента США, і навпаки: радянський лідер був змушений зняти ракети через великі військові переваги американців і сталеві волі їхнього лідера. Населення США все ще погоджується з думкою, що Дж. Ф. Кеннеді не повинен був поступатися перемозі, яка стала орієнтиром зовнішньої політики країни, хоча насправді конфлікт між країнами закінчився саме через взаємні дії.

Тому ми підтримуємо думку більшості вчених, які переконані, що не можна з упевненістю сказати про перемогу чи поразку однієї з конфліктуючих сторін. Хрущову все-таки вдалося ліквідувати американську базу в Туреччині. Хоча розраховувати на такі навмисні дії Дж. Ф. Кеннеді під постійним тиском Пентагону було неможливо.

Якщо, згідно з *доктриною Монро*, створеною у 1823 р., зовнішня політика США обмежувалася інтересами в Північній, Центральній та Південній Америці, то післявоєнна доктрина Г. Трумена була вираженням боротьби США та її союзників, за необхідну політичну та економічну однорідність світу.

12 березня 1947 р. президент *Г. Трумен* виступив із промовою на

спільному засіданні сенату та Палати представників, закликаючи парламент США підтримати його намір розширити зовнішньополітичні вектори. Своїм вченням Г. Трумен проголосив увесь світ сферою виняткових інтересів США. У зв'язку з цим теза полягала в тому, що вільні народи чинять опір зовнішньому тиску, США повинні допомогти у звільненні народів, щоб вони могли вирішити самі.

Таким чином, «*Доктрина Трумена*» стала логічним продовженням «Доктрини Монро». Поняття «стримування» було сформульовано в 1948 р. у директиві Ради національної безпеки № 67 і покликане змусити Радянський Союз обмежити контроль над державними кордонами станом на 1947 р. До 1953 р. адміністрація Г. Трумена керувалася доктриною «стриманості», але її застосування не дало очікуваних результатів для США, особливо в Азії.

Загалом до 1955 р. угоду про технічну допомогу зі Сполученими Штатами уклали 15 країн та 11 територій Південної Азії, Близького Сходу та Африки, а ще 19 країн, 9 територій в Латинській Америці. На Далекому Сході до програми долучилися 9 країн, тож загальна кількість становила 43 країни та 20 територій.

Подальшим поштовхом до посилення військово-політичної інтеграції США з країнами Південно-Східної Азії (ПСА) стала посилена напруженість у Кореї. Саме в цей час конфлікт у Кореї став першим кроком до активного залучення післявоєнних Сполучених Штатів до збройного протистояння в різних частинах світу. Корейська війна – це перше післявоєнне відкрите випробування сил США у Східній Азії. Саме з війни в Кореї розпочалася участь США в регіональних конфліктах, що було характерною тенденцією періоду «холодної війни».

Тож війна в Кореї прискорила поляризацію вздовж осі США та СРСР. Взаємна напруженість між СРСР та США під час війни в Кореї переросла у ворожість і переконала адміністрацію США у «доцільності» рішень щодо регіональних перетворень та їх реалізації без участі СРСР.

Але в основі стратегії США щодо Східної Азії лежав конфлікт у В'єтнамі. Слід нагадати, що наприкінці вересня 1945 р. французькі війська за підтримки британських союзників окупували Сайгон і незабаром поширили свій контроль на південний В'єтнам, Камбоджу та Лаос. На північ 16-ї паралелі, під приводом роззброєння японських військ, гомінданівці відчували себе господарями, а місцеві комуністичні збройні сили відступили до сільської місцевості та джунглів.

У березні 1946 року Хо Ши Мін був змушений підписати в Ханой з французьким представником компромісну угоду, згідно з якою Незалежна Республіка В'єтнам вступила до Французького союзу і стала чле-

ном Федерації Індокитаю поряд з Камбоджею та Лаосом. Але подальші переговори про державний статус Центрального (Аннам) та Південного (Кохінхіна) В'єтнаму не привели до нічого ефективного, і в грудні того ж року почалися бої між Народною армією ДРВ та французькими військами.

У квітні 1950 року китайські комуністи провели операцію з захоплення о. Хайнань, контрольованого режимом Чанг Кайши, а вже у червні 1950 р. розпочалася війна в Кореї. У такій ситуації В'єтнам розглядався як новий кордон стримування комунізму. Участь США у війні у В'єтнамі зросла особливо після угоди про перемир'я в Кореї. Восени 1953 р. Державний секретар США, підкреслюючи стратегічну важливість конфлікту у В'єтнамі, заявив, що у відповідь на агресію Сполучені Штати вживають заходів, «наслідки яких можуть не обмежуватися індокитайськими кордонами». І коли розгорнулися бої, несприятливі для Франції, адміністрація Ейзенхауера запропонувала на початку 1954 р. боротися з комуністами на тристоронній основі – силами Франції, США та Великобританії. США стали перед дуже відповідальним вибором – або на користь підтримки відносин з Тайванем, або відновлення їх з більш вигідним партнером – Китаєм. Вибираючи протистояння з Китаєм, адміністрація Ейзенхауера зробила акцент на поглибленні співпраці з Японією.

Слід підкреслити, що адміністрація Ейзенхауера намагалася запобігти вторгненню в Тихоокеанську Азію СРСР, але була готова заплатити нижчу ціну, ніж її попередники від Демократичної партії. Зважаючи на ймовірність використання ядерної зброї перед обличчям СРСР, США вирішили діяти більш опосередковано – шляхом дипломатичної гри, укладаючи договори про безпеку з такою кількістю несоціалістичних країн Азії, які боялися потрапити під вплив СРСР. Отже, зовнішньополітичні концепції республіканського керівництва стали набагато гнучкішими і відійшли від жорстких установок для підготовки до нової неминучої війни.

Якщо стратегія президента Кеннеді базувалася на концепції «гнучкої реакції», яка виступала за необхідність вміти дати «гнучку відповідь» і рухати сходи ескалації конфлікту поступово, у відповідь на певні дії противника. Тоді за президента Л. Джонсона у грудні 1963 р. було обґрунтоване «виключне» право США на захист своїх інтересів .

2 березня 1965 р. США розпочали регулярні бомбардування Північного В'єтнаму, звинувативши країну в розширенні партизанського руху на півдні. Реакція СРСР була негайною. З 1965 року розпочалися масштабні поставки військової техніки, фахівців та солдатів до В'єтнаму.

Усе відбувалося в умовах суворої секретності.

За спогадами ветеранів, перед відправленням солдатів переодягали в цивільний одяг, їхні листи проходили через таку жорстку цензуру, що, потрапивши в руки незнайомця, останні могли зрозуміти лише одне: автори листів відпочивають десь на півдні і насолоджуються безтурботним відпочинком.

У липні 1966 р. з'явилася Декларація Тихоокеанських держав, в якій Л. Джонсон висунув тезу про «єдність цих держав під егідою США». Доктрина була спрямована на те, щоб комуністичні чи соціалістичні партії не могли прийти до влади, це пояснювалося тим, що США взяли на себе відповідальність за захист країн Західної півкулі (а згодом будь-яких країн АТР) від тиранії. Доктрина Джонсона для Азії, згідно з якою США проголосили себе «тихоокеанською державою», надала «право» шукати «мир, порядок і процвітання» в Азії, пригнічуючи прокомуністичний рух і насаджуючи американське панування у світі.

У 1973 році Конгрес США прийняв федеральний закон, що обмежує військові повноваження президента. Основною причиною стала неспроможність США прорахувати успіх інтервенції у В'єтнамі. Л. Джонсон увійшов в історію відносин США і АТР як президент, який розпочав масштабну війну, але наприкінці свого терміну розчарувався в цьому рішенні.

Враховуючи помилковість рішення про вступ до війни у В'єтнамі, пріоритети зовнішньої політики США були переосмислені адміністрацією наступного глави держави Р. Ніксона, який заявив: «Ми задіяні у світових справах, не тому, що маємо певні зобов'язання. Саме наші інтереси визначають наші зобов'язання, а не навпаки».

Тому, основними причинами перегляду зовнішньої політики США в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні на межі 60-70-х років були: втрата ядерної гегемонії США; динамічний розвиток Європи та Японії; перенапруження американських сил у їх спробах контролювати кожен стратегічно важливу частину світу, що стало зрозумілим під час війни у В'єтнамі, коли була визначена невідповідність глобальних регуляторних норм та потенціалу національної економіки; формування в громадській думці США бажання уникнути крайнощів «холодної війни».

Таким чином, за два десятиліття з часу закінчення Другої світової війни США взяли провідну роль у побудові нового міжнародного порядку. Вони стали на шлях комуністичного експансіонізму в Греції, Туреччині, Берліні та Кореї, вперше пов'язуючи себе в мирний час із союзними договорами та запроваджуючи програму технічної допомоги країнам, що розвиваються. Країни, які опинилися під «парасолькою» США,

почали демонструвати стабільність. Однак в Індокитаї стратегії, що визначають дії Америки за кордоном, зазнали невдачі. Уперше Америку зрадив накопичений раніше досвід зовнішньої політики.

7.3. Четверта арабо-ізраїльська війна 1978 р. та Кемп-Девідська єгипетсько-ізраїльська мирна угода. Громадянська війна та ізраїльська агресія 1982 р. у Лівані

Початок *єгипетсько-ізраїльського конфлікту* стався внаслідок проголошення держави *Ізраїль 14 травня 1948 р.* у частині арабських земель Палестини її першим прем'єр-міністром Девідом Бен-Гуріоном. Сполучені Штати Америки швидко визнали Ізраїль окремою країною, а згодом і Радянський Союз та багато інших країн. Створення ізраїльської держави в серці арабської нації було необхідною умовою великого конфлікту, оскільки військові операції були негайно організовані та активізовані.

З метою помсти за їхню поразку в Шестиденній війні (Третя арабо-ізраїльська війна) **6 жовтня 1973 року**, у день єврейського свята Йом кіпур (Судний день), Єгипет та Сирія напали на Ізраїль, щоб відбити арабські території, захоплені Ізраїлем у війні 1967 року. На початку боїв, які ввійшли в історію під назвою *«Війна Судного дня»*, єгипетські війська окупували практично весь Синайський півострів, а сирійці – Голанські висоти. Наступного дня Ірак вступив у війну проти Ізраїлю, з метою підтримки загарбницьких цілей Єгипту, а Сирія була союзником Йорданії, що ще більше зміцнило позиції нападників.

Але завдяки *мобілізації в Ізраїлі*, просування арабських армій вдалося зупинити і до 25 жовтня 1973 року повністю відновити контроль Ізраїлю над раніше захопленими агресорами територіями. За підтримки США Ізраїль припинив несподіваний напад і розпочав контрнаступ. 22 жовтня 1973 р. Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію № 338, яка передбачала припинення бойових дій та виконання резолюції № 242. 21 грудня 1973 р. у Женеві відбулася мирна конференція щодо Близького Сходу за участі Єгипту, Йорданії, Ізраїлю, США та СРСР. Восени 1974 року конференція була фактично припинена через непримиренні протиріччя між Ізраїлем та арабськими країнами, а ще через втручання основних держав Близького Сходу.

У результаті *«човникової дипломатії» США* (серія візитів Державного секретаря Генрі Кіссінджера до Ізраїлю та арабських країн), Єгипет та Ізраїль підписали Синайську угоду 4 вересня 1975 р. Єгипет

зобов'язався не вступати у бойові дії проти Ізраїлю та відкрити Суецький канал; Ізраїль повернув Єгипту частину його території. Були сформувані передумови для неузгодженого розв'язання Єгиптом проблеми близькосхідного врегулювання.

9 листопада 1977 року президент Єгипту **А. Садат** зробив заяву, що готовий зустрітися з ізраїльськими лідерами заради миру на Близькому Сході. 19-21 листопада відбувся візит А. Садата до Єрусалиму, а у грудні 1977 року - ряд зустрічей представників Єгипту, Ізраїлю та США.

Арабські країни неоднозначно сприйняли ініціативу А. Садата. Деякі країни, у тому числі Оман, підтримали більшість, так званих «поміркованих», зайняли очікуване становище, засудивши А. Садата. «Радикали» закликали до ізоляції Єгипту в арабському світі, і на деякий час їм вдалося нав'язати свою позицію всім членам ЛАД.

2-4 грудня 1977 р. відбулася зустріч лідерів Алжиру, Лівії, НДРЕ, Сирії та АФП, яка осудила ініціативу Садата та прийняла рішення не визнавати результати переговорів та розірвати відносини з Єгиптом. Був створений фронт протидії. 4 січня А. Садат зустрівся з прем'єр-міністром Ізраїлю Бегіном.

16-17 вересня 1978 року у Кемп-Девіді відбулася зустріч президента США Д. Картера, президента Єгипту А. Садата, прем'єр-міністра Ізраїлю М. Бегіна. 17 вересня сторони підписали дві угоди. Перша угода: «Про рамки мирного договору для забезпечення миру», заснована на резолюціях 242 та 338 Ради Безпеки ООН та системі самоврядування на Західному березі та у Секторі Газа, а також платіжних механізмах у перехідний період.

Що стосується *єгипетської* та *ізраїльської* сторін, текст *угоди* передбачав наступне:

- Єгипет та Ізраїль зобов'язуються не вдаватися до військової сили для вирішення суперечок; будь-який конфлікт вирішується мирним шляхом відповідно до положень статті 33 Статуту Організації Об'єднаних Націй;
- сторони погоджуються чесно вести переговори з метою досягнення мирного договору протягом 3 місяців;
- сторони повинні вивчити можливості економічного розвитку в межах остаточної мирної угоди, спрямованої на взаємне співробітництво;
- Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй вимагає ратифікації мирних договорів та підтвердження, що немає порушень цих положень.

Друга угода, згідно з якою сторони домовилися про наступне:

Єгипет здійснює свій суверенітет над регіоном відповідно до кордону, визначеного на міжнародному рівні між Єгиптом та Палестиною;

- виведення ізраїльських збройних сил із Синайського півострова за період від 3 до 9 місяців з дня підписання угоди;
- вільний рух ізраїльських кораблів через Перську затоку та Суецький канал;
- збройні сили армії та єгипетські прикордонники розміщуються на Синаї між двома сторонами кордону та забезпечують вільний рух військ ООН для виконання поліцейських обов'язків та контролю за транзитом через протоку.

Після підписання миру були встановлені нормальні відносини між Єгиптом та Ізраїлем, включаючи повне визнання дипломатичних, економічних та культурних відносин. Закінчився економічний бойкот, знято обмеження на вільний рух товарів та людей, а громадяни обох країн захищалися чинним законодавством відповідно до громадянства.

Але подальший розпад арабського світу дозволив Тель-Авіву вжити заходів, спрямованих на зміну регіонального балансу сил на власну користь. Ізраїль посилив агресивний курс проти арабів, особливо палестинців. Він проривається в Ліван у 1978 та 1982 роках, анексує Східний Єрусалим у 1980 році, бомбардує Іракський центр ядерних досліджень у 1981 році, а також штаб – квартиру ОВП у 1985 року в Тунісі.

Внаслідок агресії Ізраїлю проти Лівану в 1982 році основна база сил Палестинського руху опору (ПРО), розгорнута в Лівані, була фактично ліквідована. Політична активність ОВП, яка переживала глибоку кризу, зменшилася, а боротьба між окремими групами, що входили до неї, посилилася. Слід зазначити, що серія збройних зіткнень між різними політичними силами Лівану та сирійськими і ізраїльськими військами тривала в Лівані з 1975 року, і увійшла в історію як громадянська війна в Лівані.

Військовий та політичний тиск Ізраїлю змусив арабів активізувати зусилля для пошуку мирних шляхів вирішення палестинської проблеми.

7 серпня 1981 року саудівське керівництво виступило з важливою ініціативою – всебічним планом врегулювання на Близькому Сході, який увійшов в історію як *«план Фахда»*:

- вихід Ізраїлю з усіх окупованих арабських територій у 1967 році, включаючи арабську частину Єрусалиму;
- ліквідація всіх єврейських поселень, побудованих після 1967 року на окупованих територіях;
- гарантування свободи культу у святих місцях представниками

всіх релігій;

- визнання права палестинського народу повертатися додому та виплачувати збитки тим, хто не хоче повернутися;
- передача Західного берега ріки Йордан та сектора Газа під варту ООН на перехідний період не більше кількох місяців;
- утворення палестинської держави зі столицею у Східному Єрусалимі;
- визнання права всіх держав регіону жити в мирі;
- допомога ООН у гарантуванні реалізації цих принципів.

Таким чином, «план Фахда» базувався на необхідності врегулювання Близького Сходу і вирішення палестинського питання мирним шляхом. Передбачалася можливість визнання арабськими країнами Ізраїлю.

«План Фахда» викликав бурхливі дискусії в арабських країнах. Зустріч глав держав та урядів арабських країн, яка розпочалася у Фесі (Марокко) у 1981 році, була зупинена через кілька годин через різкі розбіжності між учасниками. Зустріч відновилася на початку вересня 1982 року завдяки активній політиці Саудівської Аравії. У результаті наполегливих зусиль саудівської дипломатії, її члени прийняли загальноарабську програму врегулювання за підтримки дев'ятнадцяти країн та ОВП. План, розроблений представниками Саудівської Аравії, Сирії та Тунісу, базувався на «плані Фахда».

Прийняття плану Феси щодо політичного врегулювання проблеми Близького Сходу було революційною подією. Він був схвалений світовим співтовариством, міжнародними та регіональними організаціями.

Так, у 70-80-х рр. ХХ ст. ситуація в регіоні Близького Сходу видавалася досить напруженою, і переговірні сторони намагалися знайти шляхи вирішення існуючих проблем. Міжнародна спільнота брала активну участь і мала високий рівень «човникової дипломатії» США, що, звичайно, також мали свої інтереси в регіоні.

7.4. Ісламська революція 1979 р. в Ірані та ірано-іракська війна 1980-1988 р. Загострення ситуації у Камбоджі

Революційні події в Ірані 1979 року можна пояснити, виходячи з підміченого «феномену індигенізації другого покоління» С. Гантінгтона – покоління державних діячів та інтелігенції, вихованих на досягненнях місцевої культури, без суттєвого впливу на навчальний процес держав-патронів (у випадку із Іраном такими державами були Англія та США).

Відповідно до цього ставка була зроблена на іранську молодь, референтну групу населення Ірану, найбільш чутливу до викликів процесу «ісламського відродження», на меті якого була розбудова вищих навчальних закладів, пропаганда релігійної освіти та ісламської поведінки без використання європейської освіти.

11 лютого 1979 р. в Ірані відбулася Ісламська революція, якій були притаманні такі особливості, як: всебічна участь у ній народу, історична боротьба та наявність мотивації, організаторів, релігійних гасел, спільне керівництво революцією з боку інтелігенції та духовенства, які працювали за принципом «рука об руку». Безперечно, революція перемогла під релігійним керівництвом та впливом найвищого наукового, релігійного та духовного авторитету аятоли Хомейні, якого за багато років до початку революції називали «*імамом Хомейні*». Перемога релігійної революції в епоху глобального поширення соціалізму, заперечення метафізики та глобалізації політичного, економічного та культурного порядку Заходу, заснованого на секуляризмі, послужили ґрунтом для нового процесу як на національному, так і світовому рівні. У певному сенсі можна сказати, що Ісламська революція в Ірані стала першим важливим проявом ісламського світу в епоху глобалізації.

Іскрами революції стала стаття, опублікована 7 січня 1978 року в офіційній газеті «Еталаат», в якій аятола Хомейні був визнаний зрадником своєї батьківщини. Стаття викликала обурення серед віруючих. Кульмінацією першого етапу революції стали масштабні виступи населення 8 вересня 1978 р., які призвели до масових кровопролитів. З цього дня, відомого як «чорна п'ятниця», розпочалася друга фаза, яка характеризувалася залученням робітників і службовців майже всіх галузей виробництва до боротьби. Соціальні верстви, які брали участь у русі, почали висувати економічні та політичні вимоги. Рушійною силою революції були насправді робітники: доказом цьому став страйк у жовтні 1978 р. Іранської національної нафтової компанії (INNK), який призвів до повного припинення видобутку нафти, тим самим паралізуючи економіку країни.

Слід підкреслити, що Хомейні міцно тримав руку на пульсі політичного становлення нового режиму. 5 лютого 1979 р. він видав указ, в якому зобов'язував главу Тимчасового революційного уряду М. Базаргана провести референдум про утворення в країні ісламської республіки. Він відхилив пропозицію більшості «Народних фєдаїнів» щодо назви «Народна демократична республіка». Хомейні також високо оцінив назву «Демократична Ісламська Республіка», хоча її підтримали багато суспільно-політичних груп, у тому числі студенти деяких богословсь-

ких центрів. Аятола взагалі уникав використання терміну «демократія», вважаючи, що він асоціюється із Заходом. Бюлетень містив лише одне запитання: «Чи згодні ви зі створенням Ісламської Республіки в Ірані?» Члени та послідовники ряду продемократичних та лівих організацій бойкотували референдум. Однак більшість тих, хто брав участь у референдумі, підтримали ідею створення Ісламської Республіки в Ірані. 1 квітня було оголошено днем утворення Ісламської Республіки Іран. Цей день, за словами Хомейні, став початком «правління» на землі Аллаха. У грудні того ж року було прийнято нову конституцію, в якій передбачалося, що найвища влада в країні належить духовенству в особі імама Хомейні (після його смерті – його наступнику), а цивільна політична влада здійснюється президентом, меджлісом та прем'єр-міністром. Державна, кооперативна та приватна власність – це три галузі економіки нової республіки. Втручання та вплив західних держав усувається. Країна по суті відкидає капіталізм і комунізм; та протиставляє їм свій, «ісламський» дух розвитку.

Результатом цього стала поява так званого «політичного ісламу» або «фундаменталізму», як його трактували західні політологи. Саме з моменту ісламської революції 1979 року розпочався новий відлік витка популярності ісламу та виникнення «ісламського радикалізму», який останнім часом загострив проблеми світового тероризму та екстремізму.

Унаслідок цього, в Ірані змінився не тільки державний устрій (духовний лідер – імам Хомейні – став главою держави), а ще й політична система (норми життя регулювалися законами шаріату) і правлячий режим – революція вирішила проблему теології влади з позиції шіїзму і поставила головну зовнішньополітичну мету – пропаганда ісламської революції.

Що стосується відносин між *Іраном та Іраком*, то слід зазначити, що у другій половині ХХ століття почалися значні трансформації: від участі в одному військовому блоці (Багдадський пакт до напруження відносин) аж до просування до кордонів військ. Іран та Ірак мали дуже серйозні відмінності: територіальні суперечки, релігійні відмінності, курдська проблема, а також проблема пригнічення шіїтів на півдні Іраку та інші. Однак серйозних збройних зіткнень не було. У 1975 році в Алжирі було підписано угоду про врегулювання міждержавної суперечки. Крім того, аятола Хомейні, який прожив в Кербелі багато років і був головним ідеологом та лідером опозиції до шахового режиму, був висланий з Іраку.

Тому після приходу до влади в Ірані радикального шіїтського духовенства, Тегеран почав різко критикувати Багдад за пригнічення прав

шиїтської більшості Іраку, підкреслюючи не стільки релігійну доказову базу, скільки помилки керівництва баасистів. Більше того, Тегеран поставив питання про необхідність розширення представництва шиїтів, тим самим ставлячи під сумнів компетенцію керівництва баасистів.

Таким чином, уряд Іраку стояв перед вибором: або пережити жорсткий ідеологічний тиск, або боротися з ним.

Серед цілей, які переслідував Ірак у війні, є такі: лідерство в регіоні Перської затоки та заміна Єгипту як домінуючої країни в регіоні Близького Сходу, особливо у зв'язку з виступом Іраку, як голови руху неприєднання, яким той повинен був стати в 1982 році. Другим найважливішим чинником став нафтовий фактор, який був не лише причиною конфлікту (зокрема, Ірак хотів захопити або контролювати багату нафтою провінцію Хузестан, в якій панувало арабське населення), але і основним фінансовим підживленням обох країн. Крім того, Ірак прагнув переглянути на свою користь угоди, що визначали межі між двома країнами.

Іран, зі свого боку, мав на меті знищити режим Саддама Хусейна, популяризацію ісламської революції в Іраку, де переважає шиїтське населення, і в майбутньому створити пояс держав з шиїтським керівництвом: Ірак – Сирія – Ліван. Крім того, війна та використання фактора «військової небезпеки» допомогло б придушити внутрішню опозицію, досягти національного консенсусу та консолідації навколо імама Хомейні.

17 вересня 1980 року Ірак заявив, що скасував «Алжирський договір» та Договір 1975 року, а 22 вересня розпочав бойові дії на території Ірану. Конфлікт переріс у війну, яка тривала вісім років (1980-1988). Обидві сторони зазнали матеріальних втрат.

Ірано-іракська війна негативно вплинула на ситуацію на Близькому Сході. Ескалація бойових дій, «танкістська війна» в Затоці, значне розширення там іноземної військової присутності призвели до загрозової інтернаціоналізації конфлікту.

Організація Об'єднаних Націй, Рух неприєднання, Організація Ісламської конференції та Ліга арабських держав здійснили численні спроби вирішити конфлікт. Нарешті, коли ситуація на фронтах зайшла в глухий кут, Іран погодився прийняти резолюцію 598 Ради Безпеки ООН за основу мирного врегулювання.

Ми також повинні звернути увагу на *Камбоджу*, оскільки з 1967 р. відбулася громадянська війна, яка закінчилася встановленням режиму «червоних кхмерів». По суті, це був тоталітарний маоїстсько-націоналістичний політичний режим, який тримав владу в Камбоджі протягом 1975-1979 років. Унаслідок дій «червоних кхмерів» та в ре-

зультаті масових розстрілів, хвороб, голоду, непосильної праці було вбито близько 1,7 мільйона людей.

Якщо коротко підсумувати, слід зазначити наступне. У 1975 році був встановлений диктаторський режим і виникла Демократична Кампучія. Основою її існування була потужна тоталітарна ідеологія, яка сприяла насильству та ізоляції. Навіть найголовніші імена влади були приховані від громадян Кампучії: влада належала організації «Ангка ло-еу», яку очолювали «червоні кхмери».

У Камбоджі був оголошений «нульовий рік», який означав повне неприйняття минулого у всьому суспільстві, відмову від усіх культурних та економічних надбань людства. Включаючи грошові відносини, релігію, загальну освіту тощо. Натомість було запроваджено примусове вивчення марксистської літератури, включаючи всі укази та документи нового уряду. В основі *режиму Пол Пота* лежало поняття соціальної революції, яку вдалося досягти лише силами «одного вірного мільйона». Щоб побудувати в Кампучії досконале суспільство, влада почала фізично знищувати решту населення, якому не було місця в «одному вірному мільйоні». Одним із перших кроків нової влади було виселення міського населення у сільські райони для примусових сільськогосподарських робіт. Переселенці об'єднувалися в трудові комуни, які мали будувати соціалістичне майбутнє відповідно до бачення Пол Пота та його найближчого кола. Фактично Кампучія стала великим трудовим табором. Держава мала ефективну тюремну систему, і категорії ворогів режиму динамічно зростали. «Поля смерті» створювалися по всій країні, тобто місця масових вбивств. У результаті таких дій уже в 1978 році Кампучія занурилася в економічний занепад. Щоб виправити ситуацію, «червоні кхмери» розпочали війну проти В'єтнаму, але в'єтнамські війська швидко перейшли в наступ і окупували Камбоджу в грудні 1978 р. Протягом наступних десяти років у державі вирувала громадянська війна.

Громадянська війна Камбоджі, поряд із боями в Лаосі та Південному В'єтнамі, вважається частиною *Другої індокитайської війни*.

Таким чином, події в Ірані 1978-1979 рр. стали початком реальних і дуже значних перетворень. Колишні силові структури були замінені абсолютно новими силами, які мали нове мислення і зовсім інші цінності. Оцінюючи революцію, слід зазначити, що з точки зору характеру передумов революції 1978-1979 рр., вона розвивалася за типом класичних соціальних революцій. Ісламську революцію можна охарактеризувати так: за своєю природою, рушійними силами та методами боротьби як народну; за основною спрямованістю як антимоноархічну та антиамериканську; в соціальному плані як буржуазну (з певними антикапіталісти-

чними тенденціями), за лідерською та організаційно-ідеологічною основою як ісламську.

Прикордонні суперечки, відмінності політичного, релігійного та національного характеру, внутрішньополітичні, економічні та соціальні проблеми Ірану та Іраку призвели до війни між ними у 1980-1988 роках.

Підсумком громадянської війни в Камбоджі, яка розпочалася в 1967 році, стало падіння центрального уряду та приход до влади «червоних кхмерів» у 1975 р., які проголосили курс на радикальне переозброєння камбоджійського суспільства з опорою на маоїстські концепції.

7.5. Війна за Мальвінські (Фолклендські) острови 1982 р.

Комісійна континентальна шельфа ООН прийняла рішення 28 березня 2016 р. про розширення морської території Аргентини на 1,7 мільйона квадратних кілометрів. Згідно з рішенням комісії, Фолклендські острови (Мальвіни) – предмет давньої територіальної суперечки між Аргентиною та Великобританією – приєднуються до території Аргентини. Влада Аргентини привітала рішення комісії ООН і назвала його історичним. Міністерство закордонних справ країни заявило, що воно повинно бути ключовим для вирішення територіальної суперечки з Британією.

Війна між *Аргентиною та Великобританією* за спірні острови розпочалася 2 квітня 1982 року, тривала 74 дні і закінчилася перемогою англійців. Правлячі кола Великобританії звернули увагу на стратегічне значення Фолклендських островів (Мальвіни) під час війни в Австрії, але конкретних заходів з їх боку не було вжито. Натомість у 1763 році, коли Південна Атлантика стала ареною запеклої боротьби між Лондоном та Парижем за світове лідерство, Уайтхолл був змушений переглянути свої плани щодо архіпелагу. Однак це виявилось дуже важким завданням. Необхідність не лише захопити Фолкленди (Мальвіни), але навіть питання їх колонізації була досить неоднозначно сприйняте британською установою, що значно уповільнило процес розробки курсу Лондону на цю територію. І віги, і торі визнавали її геополітичний потенціал, але розходилися в поглядах на доцільність і форму його використання. Перший бачив архіпелаг ідеальною базою для розширення впливу Великої Британії в Тихому океані і запропонував побудувати там потужну військову базу. Інші, у свою чергу, не вважали такий підхід перспективним. На їхню думку, було б достатньо запобігти переходу островів до правління інших європейських країн. Врешті-решт, торі ви-

грали. Результатом цього стало виведення військового контингенту з Фолклендських островів (Мальвін) у 1774 році. Хоча більшість сучасників розцінювали хід уряду Півночі дипломатичною поразкою, час показав, що це лише логічне продовження політики торі на островах. Загалом таке рішення могло задовольнити всі політичні сили, оскільки головний конкурент Великої Британії – Франція – був змушений відмовитися від колонізації архіпелагу, що дозволило відновити баланс сил, сприятливих для Великої Британії в регіоні Магелланової протоки.

У 1774-1831 рр. участь Британії у ряді війн не дозволила Лондону приділити достатньо уваги «проблемі Фолкленда», тому британці обмежилися роллю неформального, але зацікавленого спостерігача за подіями в Південній Атлантиці. Як і раніше, головним завданням Уайтхоллу в цій частині світу було підтримання статусу-кво. Завдяки низці послідовних дипломатичних заходів, Сполучене Королівство змогло знаходитися у цьому статусі протягом майже шістдесяти років. Поява нового потужного актора на міжнародній арені – США, який претендував на регіональне лідерство, серйозно змінила ситуацію.

Але потім **Великобританія** поступово стала **власником архіпелагу Фолкленд (Мальвіни)**. Передумови для цього були створені в кінці 1820-х років, коли правлячі кола США, засновані на доктрині Монро, почали розширюватися в Латинській Америці. Стало зрозуміло, що Фолкленди (Мальвіни), які увійшли до складу Аргентини у 1820 році, можуть стати одним із об'єктів американської експансії. Агресія Вашингтона проти Буенос-Айреса (влітку 1831 р.) переконала Уайтхолл в необхідності посилити цей зовнішньополітичний напрям.

Результатом цього стала низка дипломатичних подій, а згодом окупація островів у 1833 р. Однак Великобританія не поспішала змінювати статус території, як можна було очікувати. Більше того, до певного часу це навіть не було включено в її плани. Головною метою англійців було запобігти посиленню колоніальних опонентів у регіоні, що не вимагало легітимізації окупації островів. За даними джерел, така політика зазнала кардинальної трансформації лише на початку 1840-х років. Виникнення у цей час, поряд із традиційним – геополітичним фактором нового – економічного, пов'язаного із відродженням судноплавства у південній Атлантиці, переконало правлячі кола Великобританії у безпосередньому включенні Фолклендських островів (Мальвін) до складу імперії. Це сталося в 1843 р. Отримання островами чітко визначеного правового статусу мало би означати остаточне вирішення проблеми Фолкленду.

2 квітня 1982 р. аргентинський десант висадився на острови і **змусив капітулювати** невеликий гарнізон **британських морських пі-**

хотинців. Наступного дня аргентинці захопили острів Південна Джорджія, що знаходився на великій відстані від Фолклендських островів. Аргентинське керівництво сподівалося, що Великобританія, зіткнувшись із втратою островів, прийме це і не стане організовувати військову операцію. Однак реакція британців була зовсім протилежною.

Слід підкреслити, що ні Аргентина, ні Великобританія офіційно не оголошували війну; з точки зору обох, бойові дії, здавалося, повернули контроль над їх законною територією. Війна закінчилася вирішальною перемогою для Британії.

Після закінчення аргентинсько-британського збройного конфлікту в 1982 р. уряд *Тетчер* висунув необхідність розробки нового довгострокового *підходу до проблеми Фолклендських островів*. Британський уряд негайно опинився під тиском Сполучених Штатів, які наполягали на вирішенні проблеми Фолклендських островів шляхом переговорів. Адміністрація президента Рейгана була зацікавлена в тому, щоб знову не виник збройний конфлікт між двома союзниками США – Великобританією та Аргентиною. Рейган запропонував свою допомогу у «миробудуванні» та закликав прикласти неабиякі зусилля для досягнення довгострокової безпеки в Південній Атлантиці, для пом'якшення аргентинської ворожнечі та покращення відносин США та Великобританії з країнами Латинської Америки.

Британський уряд, здобувши *військову перемогу над Аргентиною*, був зацікавлений у підтримці статус-кво щодо Фолклендських островів, а також побачив внутрішньополітичну небезпеку у відновленні двосторонніх переговорів з Буенос-Айресом. Рішення США в жовтні 1982 р. підтримати резолюцію Аргентини, яка закликає до проведення прямих аргентино-британських переговорів про суверенітет Фолклендських островів на Генеральній Асамблеї ООН, викликало значні розчарування у М. Тетчер. Вирішивши не шукати двостороннього розв'язання проблеми Фолкленду з Аргентиною, Сполучене Королівство розробило нову стратегію утвердження свого суверенітету над цими територіями, яку, на нашу думку, можна звести до трьох основних складових: посилення британської військової присутності в Південній Атлантиці, позиціонування місцевого населення як повноцінної третьої сторони в переговорах з Буенос-Айресом та розвиток економіки Фолклендських островів.

Підсумовуючи, острови Мальвіни (Фолкленд) стали предметом суперечок між Сполученим Королівством та Аргентиною. Війна в 1982 р. призвела до остаточного вирішення питання про приналежність території до будь-якої з держав. Це питання залишається відкритим і донині.

Історичні документи та питання для самоконтролю

Із особистого листування прем'єр-міністра Великобританії М. Тетчер та Президента США Р. Рейгана з приводу Фолклендської кризи

У особистому листуванні М. Тетчер з Р. Рейганом з приводу конфлікту Великобританії та Аргентини за Фолклендські острови, прем'єр-міністр Великої Британії попередила, що «британці побачать у вашому голосуванні за цю резолюцію американське рішення ... підтримати диктатуру на відміну від батьківщини демократії». Після наполегливих спроб переконати М. Тетчер підтримати резолюцію, Р. Рейган був змушений заявити: «Я усвідомив, що наше бачення цих подій зовсім різне».

Завдання до документа

1. Які аргументи виставляла британська сторона, захищаючи тезу про диктаторський режим Аргентини на Фолклендах?
2. Проаналізуйте стан англо-американських відносин під час Фолклендської кризи.

Промова Вінстона Черчілля, 5 березня 1946 р., м. Фултон (витяг)

Ніхто не знає, що радянська Росія та її міжнародна комуністична організація мають намір робити в найближчому майбутньому й чи існують якісь межі їхньої експансії. ...Від Штеттина на Балтиці до Трієста на Адриатиці, через увесь континент було опущено “залізну завісу”. За цією лінією розташовані всі столиці давніх держав Центральної та Східної Європи: Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест і Софія, усі ці знамениті міста... є об'єктами не тільки радянського впливу, а й дуже високого, а подеколи й підвищеного контролю Москви. ...У багатьох країнах... створені комуністичні “п'яті колони”, які... виконують директиви, що надійшли з комуністичного центру. ...Безпека у світі неможлива без нового союзу в Європі, з якого не може бути виключена жодна нація. ...Радянська Росія хоче ...необмеженого розширення своєї влади й поширення ідеології... Вона нічим не захоплюється більше, ніж силою, і нічого не поважає менше, ніж слабкість, особливо військову слабкість.

**Північноатлантичний договір
(Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 р.)**

Сторони цього Договору, підтверджуючи свою відданість цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй та своє прагнення жити у мирі з усіма народами і урядами, сповнені рішучості захистити свободу, спільну спадщину своїх народів і їхню цивілізацію, засновану на принципах демократії, свободи особистості і верховенства права, прагнучи сприяти стабільності і добробуту в Північноатлантичному регіоні, вирішивши об'єднати свої зусилля для здійснення колективної оборони та підтримання миру і безпеки, уклали між собою такий Північноатлантичний договір:

Стаття 1

Сторони зобов'язуються, як це визначено у Статуті Організації Об'єднаних Націй, вирішувати всі міжнародні спори, учасниками яких вони можуть стати, мирними засобами і таким чином, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир, безпеку та справедливість, а також утримуватись у своїх міжнародних відносинах від погроз силою чи застосування сили у будь-який спосіб, несумісний з цілями Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 2

Сторони сприятимуть подальшому розвитку мирних і дружніх міжнародних відносин, зміцнюючи свої незалежні інституції, домагаючись кращого розуміння принципів, на яких ці інституції засновані, та створюючи умови для забезпечення стабільності і добробуту. Вони намагатимуться усувати конфлікти у своїй зовнішній економічній політиці та сприятимуть економічному співробітництву між окремими або між усіма учасниками Договору.

Стаття 3

Для забезпечення ефективнішої реалізації цілей цього Договору Сторони, діючи окремо чи колективно, шляхом постійного і ефективного вдосконалення власних можливостей та взаємодопомоги, підтримуватимуть і розвиватимуть свою індивідуальну та колективну здатність протистояти збройному нападу.

Стаття 4

Сторони консультуватимуться між собою щоразу, коли, на думку якоїсь із них, виникне загроза територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці будь-якої із сторін.

Стаття 5

Сторони погоджуються, що збройний напад на одну або кількох із

них у Європі чи у Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх: і, відповідно, вони домовляються, що в разі здійснення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону, підтверджене Статтею 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй, надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу, і одразу здійснить, індивідуально чи спільно з іншими Сторонами, такі дії, які вважатимуться необхідними, включаючи застосування збройної сили, з метою відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні.

Про кожний такий збройний напад і про всі заходи, вжиті у зв'язку з ним, буде негайно повідомлено Раду Безпеки ООН. Такі заходи будуть припинені після того, як Рада Безпеки вживе заходів, необхідних для відновлення і підтримання міжнародного миру та безпеки.

Стаття 61

При застосуванні Статті 5 збройним нападом на одну або більше Сторін слід вважати збройний напад, здійснений:

на територію будь-якої із Сторін у Європі чи у Північній Америці, на алжирські департаменти Франції, на територію Туреччини чи на острови під юрисдикцією будь-якої із Сторін, розташовані в зоні Північної Атлантики на північ від Тропіка Рака;

на збройні сили, кораблі чи літальні апарати будь-якої із Сторін, які перебувають в межах цих територій або в якомусь іншому регіоні Європи, де на момент набуття цим Договором чинності були розміщені окупаційні війська будь-якої із Сторін, а також у Середземному морі чи в зоні Північної Атлантики на північ від Тропіка Рака.

Стаття 7

Цей Договір не зачіпає і не повинен тлумачитися як такий, що будь-яким чином зачіпає права і обов'язки Сторін, які впливають для них як держав-членів із Статуту Організації Об'єднаних Націй, чи головному відповідальність Ради Безпеки ООН за підтримку міжнародного миру й безпеки.

Стаття 8

Кожна сторона заявляє, що жодна з чинних міжнародних угод між нею та будь-якою іншою із Сторін чи будь-якою третьою державою не суперечить положенням цього Договору, і зобов'язується не укладати жодних міжнародних угод, що суперечать цьому Договору.

Стаття 9

Цим Договором Сторони засновують Раду, в якій кожна з них буде представлена для розгляду питань, пов'язаних з виконанням цього Договору. Рада буде організована таким чином, щоб її можна було склика-

ти швидко і в будь-який час. Рада створить такі допоміжні органи, в яких вона може мати потребу: зокрема, вона негайно створить Комітет оборони, який рекомендуватиме засоби для виконання Статей 3 і 5.

Стаття 10

Сторони можуть за одностайною згодою запросити приєднатися до цього Договору будь-яку іншу європейську державу, здатну втілювати у життя принципи цього Договору і сприяти безпеці у Північноатлантичному регіоні. Будь-яка запрошена таким чином держава може стати Стороною у цьому Договорі шляхом передачі свого документа про приєднання на збереження урядові Сполучених Штатів Америки. Уряд Сполучених Штатів Америки повідомить кожну із Сторін про депонування у нього кожного такого документа про приєднання.

Стаття 11

Цей Договір повинен бути ратифікованим, а його умови виконуватись усіма Сторонами згідно з їхніми відповідними конституційними процедурами. Ратифікаційні грамоти у найкоротший термін мають бути передані на депонування уряду Сполучених Штатів Америки, який повідомить усі інші Сторони, що підписали цей Договір, про кожне депонування. Договір набуде чинності для тих держав, які його ратифікували, одразу після депонування ратифікаційних грамот більшості із Сторін, які його підписали, у тому числі ратифікаційних грамот Бельгії, Канади, Франції, Люксембургу, Нідерландів, Великобританії та Сполучених Штатів Америки, а для інших держав він набуде чинності з дати депонування їхніх ратифікаційних грамот.

Стаття 12

Через десять років після набуття Договором чинності або в будь-який час пізніше цього терміну Сторони, якщо того вимагатиме будь-яка з них, проведуть спільні консультації з метою перегляду цього Договору, враховуючи чинники, які на той момент впливатимуть на стан безпеки та миру в Північноатлантичному регіоні, у тому числі появу нових універсальних чи регіональних угод, укладених згідно зі Статутом ООН і спрямованих на підтримання міжнародного миру й безпеки.

Стаття 13

Через двадцять років після набуття Договором чинності будь-яка із Сторін має право припинити свою участь у ньому через рік після передачі повідомлення про денонсацію урядові Сполучених Штатів Америки, який поінформує уряди інших Сторін про депонування кожного повідомлення про денонсацію.

Стаття 14

Цей Договір, тексти якого англійською і французькою мовами

мають однакову силу, зберігатиметься в архіві уряду Сполучених Штатів Америки. Його належним чином завірені копії будуть передані цим урядом урядам Договірних Сторін.

1. Визначення територій, які охоплює Стаття 5 було переглянуто Статтею 2 Протоколу Північноатлантичного договору про вступ Греції та Туреччини, підписаного 22 жовтня 1951 року.

2. 16 січня 1963 р. Північноатлантична рада констатувала, що від 3 липня 1962 р. не застосовуються відповідні положення цього Договору, які стосуються колишніх французьких департаментів в Алжирі.

3. Договір набув чинності 24 серпня 1949 р. після депонування ратифікаційних документів усіх Сторін, що його підписали.

Завдання до документа

1. На основі тексту документа сформулюйте мету створення НАТО.
2. Чому до НАТО не приєдналися держави соціалістичного табору?
3. Проаналізуйте поняття збройного нападу на країну НАТО.
4. Визначить структуру керівних органів НАТО та оцініть її ефективність.

Розділ 8 ДІЯЛЬНІСТЬ ООН В УМОВАХ ПОСТБІПОЛЯРНОГО СВІТУ

8.1. Превентивна дипломатія у сучасних міжнародних відносинах

Друга половина ХХ- початок ХХІ ст. характеризуються підвищенням конфліктності міжнародних відносин. Серед міжнародних акторів **ООН** – єдина організація, яка наділена повною правосуб'єктністю щодо комплексу заходів із попередження та подолання конфліктів у світі. Доктринальною основою миротворчої діяльності ООН є концепції превентивної дипломатії та гуманітарної інтервенції.

Концепція *превентивної дипломатії* отримала свій розвиток у другій половині ХХ ст. в межах системи ООН. У **1960 р. Генеральний секретар ООН Даг Гаммаршельд** (1953-1961 рр.) констатував послаблення дієвості традиційних механізмів врегулювання міжнародних політичних конфліктів і висунув ідею щодо застосування методів превентивної дипломатії як нового інструменту забезпечення колективної безпеки. Під превентивною дипломатією Даг Гаммаршельд розумів дії спрямовані на недопущення переносу локальних конфліктів в глобальне протистояння, завдяки проведенню «операцій з підтримання миру» під егідою ООН в конфліктогенних зонах третіх держав.

На початку 90-х рр. ХХ ст. система міжнародної безпеки з великими труднощами реагувала на зростання політичних конфліктів у світі та їх переростання у збройні протистояння. Для оперативного реагування ООН вимушена була збільшувати контингент миротворчих сил, але фінансове та організаційне забезпечення миротворчого контингенту ООН зазнавало значних проблем. У таких умовах виникла критична необхідність пошуку шляхів і засобів врегулювання та розв'язання політичних конфліктів, що призвело до відновлення в межах ООН пріоритетності концепції превентивної дипломатії, яка, за визначенням заступника Генерального секретаря ООН з політичних питань Лінн Паско, стала «рентабельним варіантом з урегулювання кризи».

Розвиваючи ідею превентивної дипломатії в умовах зростання політичних конфліктів початку 90-х рр. ХХ ст., Генеральний секретар

ООН *Бутрос Галі* (1992-1996 рр.) присвячує даній проблематиці доповідь «*Порядок денний для світу*», що висвітлює питання, пов'язані з розширенням можливостей ООН з підтримання міжнародного миру та безпеки та надає рекомендації щодо конкретних шляхів, методів та інструментів управління, врегулювання та розв'язання конфліктів. У доповіді визначається зв'язок між етапами ескалації конфліктів та діями політичного характеру, які здатні виправити становище. Бутрос Галі наголошував на зв'язку превентивної дипломатії з дипломатичними методами, що застосовуються на ранніх стадіях конфлікту з метою «попередження виникнення розбіжностей між сторонами, недопущення переростання існуючих розбіжностей в конфлікти та обмеження масштабів конфліктів після їх виникнення». Остання дія відкриває можливості підходу, що теоретично обґрунтовує пряме стороннє втручання, яке здійснюється з метою обмеження ескалації конфлікту шляхом використання мирних засобів, або, за необхідності, засобами примусу.

Конкретизуючи *завдання превентивної дипломатії*, Бутрос Галі визначає її завдання, серед яких наступні:

- застосовувати миротворчі зусилля спрямовані на вирішення проблем, що стали причиною конфлікту;
- сприяти виконанню угод про перемир'я; сприяти відновленню миру та встановлювати взаємовигідні відносини між націями, що ворогували;
- застосовувати заходи щодо глибинних причин конфліктів, а саме – економічної безвиході, соціальної несправедливості, політичних утисків.

Виходячи із цього, Бутрос Галі актуалізує поняття миротворчості, як дій спрямованих на те, щоб схилити конфліктуючі сторони до примирення за допомогою засобів, що передбачені главою VI «Мирне розв'язання спорів» Статуту ООН.

Підтримання миру Бутрос Галі визначає як забезпечення присутності Організації Об'єднаннях Націй у конкретному регіоні, що здійснюється за згодою усіх зацікавлених осіб та пов'язане з розгортанням воєнного або поліцейського контингенту ООН, із можливим застосуванням цивільного персоналу. Таким чином, окресливши завдання, що стоять перед світовим співтовариством із зміцнення миру та безпеки, Бутрос Галі визначив необхідний для реалізації цих завдань інструментарій.

У подальшому концепція превентивної дипломатії була доповнена Генеральним секретарем ООН *Кофі Аннаном* (1997-2006 рр.), який зазначив необхідність застосування превентивної дипломатії з метою по-

долання економічної та соціальної нестабільності в різних державах та для ліквідації політичних конфліктів в латентній фазі, додав до елементів превентивної дипломатії ядерне роззброєння, гуманітарну допомогу.

Виходячи із вищесказаного, термін «превентивна дипломатія» має дещо інше значення, ніж поняття дипломатія. Якщо дипломатія включає перемовини, підготовку та підписання міжнародних договорів, участь у міжнародних організаціях, то превентивна дипломатія охоплює як ці, так і інші напрями, а саме – заходи із зміцнення взаємної довіри міжнародних акторів, попередження, засноване на зборі інформації та встановленні фактів, превентивне розгортання, створення демілітаризованих зон, зв'язок з миротворчістю.

8.2. Гуманітарна інтервенція в миротворчості ООН другої половини XX - початку XXI ст.

Не втрачає своєї актуальності аналіз доктрини *гуманітарної інтервенції*, питання правомірності якої є предметом дискусій багатьох дослідників та політиків. Сутність проблеми, що привертає увагу, полягає в дилемі, коли і за яких обставин дозволено застосовувати державою або групою держав воєнну силу з метою втручання через причини гуманітарного характеру у внутрішні справи та юрисдикцію держави, свідомо порушуючи її територіальний суверенітет та політичну незалежність з метою захисту цивільного населення країни. Таким чином, концепція гуманітарної інтервенції має пряме відношення до проблем вирішення інтернаціоналізованих політичних конфліктів у міжнародних відносинах.

Термін «гуманітарна інтервенція» вперше ввели в обіг наприкінці 80-х рр. XX ст. професор міжнародного права Паризького університету Маріо Беттаті та французький політик Бернар Кушнер, засновник організації «Лікарі без кордонів». Останній наголошував, що заради захисту прав людини, демократичні держави мають право та навіть зобов'язані втручатися у внутрішні справи інших держав, незважаючи на їх суверенітет. Під поняття гуманітарної інтервенції ООН потрапляють *миротворчі операції ООН* в Югославії 1992-1995 рр., Сомалі 1992-1994 рр., Гаїті 1993-1996 рр. та ін.

Відсутність чіткої дефініції гуманітарної інтервенції визначає існування різних підходів до трактування цього поняття. Частиною дослідників гуманітарна інтервенція визначається як акція, що відповідає наступним обов'язковим вимогам: спирається на використання воєнної

сили; має на меті зміну устрою або політики держави, яка є об'єктом гуманітарної інтервенції; здійснюється без згоди цієї держави.

У світовому співтоваристві відсутній єдиний погляд щодо змісту поняття та ознак гуманітарної інтервенції. Український дослідник Н. О. Горб, аналізуючи літературу з проблем гуманітарної інтервенції, виділяє два підходи до визначення цього поняття. Перше, «широке» трактування, представлене в працях О. Рамсботхема, Д. Шеффера. Зокрема, Д. Шеффер запропонував класифікацію видів гуманітарних інтервенцій. До першого належить примусова гуманітарна інтервенція як з використанням сили, так і без використання сили (дипломатичні й економічні санкції). Другим видом є не примусова гуманітарна інтервенція, яка представлена миротворчими операціями, що узгоджені з владою країни, в якій вони проводяться, і поділяється на не примусову збройну гуманітарну інтервенцію (миротворчі операції) та не примусову гуманітарну інтервенцію без використання сили (гуманітарна допомога).

«Вузьке» тлумачення гуманітарної інтервенції розуміють як втручання у справи суверенної держави із застосуванням сили з гуманітарних причин (з метою захисту прав людини) без санкції Ради Безпеки ООН. Зокрема, таке трактування наводиться в працях В. Д. Вервея, С. Мерфі, які при цьому не відносять до гуманітарних інтервенцій такі втручання, як: збройні втручання, здійснені чи санкціоновані Радою Безпеки ООН (у випадках, коли масові порушення прав людини були визнані загрозою миру і міжнародній безпеці); збройні втручання, узгоджені з урядом країни, до якої відбувається вторгнення; втручання у справи суверенної держави без використання збройних сил (економічні та дипломатичні санкції).

Більшість розуміє гуманітарну інтервенцію як «застосування сили або загрозу силою, здійснювані державою або групою держав за межами своїх кордонів без згоди країни, на території якої застосовується сила, і спрямовані на запобігання або припинення масштабних і грубих порушень основних прав людей, які не є громадянами цих держав». Таким чином, використання сили за певних обставин має вирішальне значення для ефективного запобігання політичним конфліктам або успішного виконання мирних договорів.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. як міжнародне співтовариство, так і окремі держави, використовуючи поняття гуманітарної інтервенції, неодноразово намагалися впливати на внутрішні міжетнічні, міжконфесійні та інші конфлікти, що порушують права людини. Несанкціоноване постачання зброї Російською Федерацією на Донбас під прикриттям «гуманітарних конвоїв», ескалація громадянської війни у Сирії,

зовнішні втручання та зростання кількості жертв цього конфлікту серед цивільного населення актуалізували дискусії з питань доцільності втручання у внутрішні справи держав, що перебувають у стані гуманітарної катастрофи та відповідальності за наслідки такого втручання. Обговорення проблеми зосереджене на співвідношенні односторонніх дій зовнішніх сил, спрямованих на захист прав людини від масових порушень, норм міжнародного права та моральною стороною такого втручання. У постбіполярній міжнародній системі силове гуманітарне втручання належить до числа найгостріших політичних та ідеологічних проблем, що не мають однозначного розв'язання.

Проблема гуманітарної інтервенції пов'язана із суперечностями засадничих міжнародно-правових документів, серед яких Статут ООН, Загальна декларація прав людини 1948 р. та ін. ООН визнає *пріоритет принципу державного суверенітету* у міжнародних відносинах, зазначаючи у своєму Статуті, що «усі члени Організації Об'єднаних Націй утримуються у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави». Однак цей принцип не виключає примусові заходи у випадку загрози миру, порушення миру або застосування агресивних дій з боку держави. Зокрема, Статут ООН надає право на використання дій воєнного характеру у випадку існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії (ст.39, ст.42). Загальна декларація прав людини 1948 р. підкреслює, що за підтримки ООН держави «зобов'язані сприяти загальній повазі та дотриманню прав та основних свобод людини». Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. визначає геноцид міжнародним злочином та визнає право міжнародного співтовариства застосовувати заходи щодо попередження геноциду та покарання за його здійснення, але жодного посилення на форму та легітимізацію цих заходів Конвенція не наводить. Вищезазначене дозволяє стверджувати, що міжнародно-правові акти не містять поняття «гуманітарна інтервенція», проблемою є і те, що головні міжнародні правозахисні документи не визначають норм щодо механізмів реалізації гуманітарної інтервенції.

Логіка концепції гуманітарної інтервенції ставить під сумнів легітимність державного суверенітету у випадку масштабного порушення державою прав людини. У випадку загрози життя людей внаслідок насилля, етнічних та релігійних чисток зовнішні гравці, що здійснюють гуманітарну інтервенцію, стають гарантом дотримання прав людини в державі, що допускає подібну ситуацію. Метою гуманітарної інтервенції, як правило, є стабілізація та встановлення демократичних форм пра-

вління, тобто створення нового правового порядку, що є сприятливим для життя людини. Так, завдання *Місії ООН у Судані (2005 р.)* містять «надання консультацій, послуг та підтримки уряду Південного Судану стосовно перехідного політичного процесу, державного управління і встановлення державної влади включно з розробкою національної політики».

У той же час концепція гуманітарної інтервенції піддається критиці з боку політичних експертів. Британський дослідник Айдан Хехір зазначав, що, незважаючи на свої позитивні аспекти, гуманітарна інтервенція є однією із ключових причин суперечок та політичних протиріч у сучасних міжнародних відносинах. Саме існування поняття гуманітарна інтервенція «піддає сумніву моральні цінності людства, кидає виклик композиції міжнародної політичної системи та ставить під сумнів відповідальність та обов'язки всіх основних міжнародних гравців».

У міжнародній практиці є спроба визначати статус та ступінь легітимізації гуманітарних інтервенцій за їх суб'єктивним складом (одностороння та багатостороння гуманітарна інтервенції). Багатостороння гуманітарна інтервенція здійснюється групою держав, часто під егідою міжнародних організацій. Колективний статус суб'єкта гуманітарної інтервенції часто служить доказом її об'єктивності та більшої правомірності. Але умовою легітимності будь-якого зовнішнього втручання у внутрішньодержавні справи є резолюція Ради Безпеки ООН (ст.39, ст.42). Мотиль В. І. зауважує на допустимості використання терміну «гуманітарна інтервенція» для позначення примусових заходів колективного характеру ООН з метою захисту прав людини, а наявність або відсутність уповноваження Ради Безпеки ООН визначає авторизовану або неавторизовану гуманітарну інтервенцію.

У міжнародних відносинах **використання сили** за певних обставин має вирішальне значення для ефективного запобігання конфліктам або успішного виконання мирних договорів. **Кінець ХХ ст.** став періодом активного **застосування теорії гуманітарної інтервенції на практиці**. Серед масштабних **акцій** втручання з метою захисту прав людини були:

- встановлення 1991 р. на півночі Іраку забороненої для польотів воєнної авіації (передусім турецької) з метою захисту курдів від геноциду зони;
- гуманітарна операція ООН у Сомалі (1992 – 1993 рр.);
- миротворча операція ООН на Гаїті (1993 – 1996 рр.);
- операції проти боснійських сербів у Боснії та Герцеговині (1994-1995 рр.);

- воєнна операція НАТО в Югославії (1999 р.).

Разом з тим, світове співтовариство не втрутилося в міжетнічний **конфлікт в Руанді 1994 р.**, що був **актом геноциду**, жертвами якого стали близько 1 мільйона людей. У миротворчій операції в Руанді миротворчі сили ООН не попередили геноцид, причиною чого стали недостатність ресурсів та відсутність політичної волі у провідних держав через переважання власних національних інтересів. Після загибелі бельгійських військовослужбовців країни-учасниці Місії ООН з надання допомоги Руанді вивели свої контингенти, тим самим скоротивши місію з 2165 до 270 миротворців. Отже, трагедія в Руанді була поглиблена небажанням світового спільноти через Раду Безпеки ООН адекватно відреагувати на нові виклики шляхом зміцнення мандата ООН та формування додаткових воєнних контингентів.

Трагічні наслідки вищенаведених подій змусили світове співтовариство досліджувати нові можливості реформування існуючих міжнародних миротворчих інститутів та ефективного розв'язання конфліктів, що супроводжуються систематичним порушенням прав людини. Сутність проблеми полягала у пошуку відповіді на питання: чи наділена держава безумовним суверенітетом у внутрішніх справах та чи має міжнародне співтовариство право на воєнну інтервенцію з гуманітарними цілями. У 2000р. Генеральний секретар ООН Кофі Аннан висунув ідею про необхідність поступитися державним суверенітетом заради порятунку людей.

З метою створення юридичних умов для здійснення гуманітарних інтервенцій у 2000 р. за ініціативи уряду Канади була створена **Міжнародна комісія з питань втручання та державного суверенітету** (далі – Комісія). Комісія зазначала, що суверенітет не тільки надає державам право контролювати свої внутрішні процеси, але і накладає обов'язок захисту своїх громадян. Незважаючи на причину нездатності держави захистити людей (відсутність ресурсів або волі), відповідальність може делегуватися іншим міжнародним акторам. У доповіді Комісії «Відповідальність за захист» (2001р.) констатувалась необхідність заміни концепції «права на втручання», що реалізовувалась в Югославії на концепцію «відповідального захисту».

У цілому, діяльність Комісії підняла на новий рівень обговорення проблеми можливого обмеження суверенітету держави в умовах політичних конфліктів та відповідальності міжнародного співтовариства за дії, що викликали обмеження прав людини. Експертне середовище відзначало значущість офіційного визнання відповідальності за захист для дотримання миру та безпеки у сучасному світі, зазначаючи про зміни у

підходах до визначення суверенітету держави виключно через недоторканість кордонів та монопольне право на застосування сили в межах цих кордонів.

Доктринальне закріплення концепції відповідальності за захист відбулося на Всесвітньому саміті ООН 2005 р. У Підсумковому документі Всесвітнього саміту зазначено, що відповідальність за захист власних громадян від геноциду, військових злочинів, етнічних чисток, злочинів проти людяності несе держава. У випадку неспроможності держави виконувати функції захисту, відповідальність за захист перекладається на міжнародне співтовариство, яке, відповідно до глави VII Статуту ООН, через Раду Безпеки ООН має право застосування військової сили за умови неефективності мирних дипломатичних засобів. Рада Безпеки ООН у своїх резолюціях щодо масштабних порушень прав людини в окремих країнах неодноразово посилювалася на концепцію відповідальності за захист, вимагаючи від країн-порушниць норм міжнародного гуманітарного права припинити насильство та взяти на себе відповідальність за безпеку свого населення (Резолюція Ради Безпеки ООН 1674 про захист громадян під час збройних конфліктів, Резолюція 1970 Ради Безпеки ООН у зв'язку з повстанням у Лівії та ін.). Зазначимо, що необхідність воєнного втручання завжди розглядається ООН як крайній метод, який традиційно міжнародне співтовариство намагається попередити дипломатичними зусиллями.

Таким чином, проблеми гуманітарної інтервенції та превентивної дипломатії охоплює важливі підвалини міжнародної системи, зокрема такі її сфери, як права людини, державний суверенітет, міжнародна законність та функції ООН як учасників міжнародних відносин, що має легітимність щодо вирішення міжнародних політичних конфліктів.

8.3. Особливості миротворчих місій ООН другої половини XX-початку XXI ст.

Миротворча діяльність ООН має певні *переваги* перед іншими організаціями: легітимність, принцип перерозподілу відповідальності, можливості залучення додаткового потенціалу розгортання та забезпечення функціонування військових та поліцейських контингентів за рахунок країн-членів ООН та об'єднання їх зусиль з зусиллями цивільних миротворців з метою реалізації комплексних мандатів. Загальні основи миротворчої діяльності ООН містяться в Статуті. Терміни, пов'язані з миротворчими операціями, не зафіксовані в Статуті ООН, що викликає

дискусії з приводу правомірності механізмів здійснення таких операцій.

Незважаючи на певну дискусійність питання, миротворчі операції здійснюються Радою Безпеки ООН відповідно до Статуту ООН та не потребують додаткового правового обґрунтування. Статут ООН є документом, який містить загальні декларативні положення, що передбачає широке позначення сфер регулювання без детальної регламентації окремих аспектів та не виключає додаткове тлумачення окремих положень. Статті 5, 39, 50 Статуту ООН передбачають здійснення превентивних або примусових заходів з використанням воєнної сили, зокрема у випадку констатації Радою Безпеки ООН загрози міжнародному миру та безпеці. Превентивні та примусові заходи з використанням воєнної сили можуть бути згодом подовжені прийняттям резолюції Ради Безпеки ООН про запровадження операції з підтримки миру або операції з примусу до миру.

Завдання превентивної дипломатії, як і загальні задачі ООН щодо підтримання міжнародного миру та безпеки здебільшого здійснюються в межах миротворчих місій. **Миротворча місія** (peacekeeping missions) є одним із інструментів сучасних міжнародних відносин, діяльність якого спрямована на підтримання/досягнення миру шляхом легітимного застосування міжнародного миротворчого контингенту на території країни, де відбувається військовий конфлікт. Традиційно метою миротворчих місій є подолання гуманітарної катастрофи, підтримання миру та безпеки в конфліктогенному регіоні. До функцій миротворчих місій, які проводились під егідою ООН належали: спостереження за виконанням умов перемир'я (орган ООН за спостереженням виконання умов перемир'я на Близькому Сході – з червня 1948 року до сьогодні); спостереження та збір фактів (група військових спостерігачів ООН в Індії та Пакистані – з січня 1949 року до сьогодні); роз'єднання ворогуючих сторін (Збройні сили ООН з підтримки миру на Кіпрі – з березня 1964 року до сьогодні); спостереження за виконанням домовленостей про припинення вогню.

В умовах зростання локальних та міжнародних політичних конфліктів у сучасному світовому просторі, в яких задіяні країни з нестабільною політичною системою та нерозвиненими державними інститутами, відбувається суттєве розширення завдань миротворчих місій, які доповнюються заходами, спрямованими на забезпечення ефективного функціонування структур державного управління в таких країнах.

Поняття миротворчої місії, як правило, застосовується до систематизованих, скоординованих державами миротворчих заходів, що здійснюються міжнародними міжурядовими організаціями, відповідальними

за мир та безпеку. Більшість миротворчих місій відбувається в межах діяльності ООН, яка за історію свого існування була залучена до 69 миротворчих місій. Перша миротворча місія ООН розпочалася 1948 р. під час ізраїльсько-арабського конфлікту та отримала назву Орган Організації Об'єднаних Націй зі спостереження за виконанням умов перемир'я (ОСВУП). На 2018 р. було розгорнуто 18 миротворчих місій ООН, керівництво якими здійснює Департамент операцій з підтримання миру.

Як зазначалося вище, Статут ООН не передбачає термінів «миротворча діяльність» або «операції з підтримання миру», тому ці поняття виходять з цілей і принципів діяльності ООН. Правовий статус миротворчих місій ООН визначається Статутом ООН, що покладає відповідальність за підтримання миру та міжнародної безпеки на Раду Безпеки ООН. Розгортання миротворчих місій ООН відбувається на основі мандатів, наданих Радою Безпеки. До миротворчих місій не належать легітимне втручання держави у внутрішні справи сторонньої держави на прохання її політичного керівництва та діяльність недержавних суб'єктів у конфліктних регіонах (навіть у випадках узгодження дій недержавних суб'єктів з миротворчою місією).

Різноманітність форм впливу міжнародного співтовариства на розв'язання конфліктів, специфіка воєнно-політичних дій та склад сил, що застосовуються у миротворчих місіях є критеріями їх *типологізації*, відповідно до якої розрізняють: операції з підтримання миру, операції з примушення до миру та операції з відбудови миру.

Операції з підтримання миру (peacekeeping) забезпечують дотримання режиму припинення вогню після підписання угоди про перемир'я за допомогою методів мирного урегулювання спорів та здійснюються відповідно до Глави VI Статуту ООН. Операції з підтримання миру, які здійснюються без використання військових сил, реалізуються на підставі ст. 11, ст. 24 та ст. 29 Статуту ООН та можуть проводитися на стадії, коли Рада Безпеки ООН не встановила загрозу міжнародному миру та безпеці, а тільки з'ясовує перспективи виникнення або ескалації цієї загрози. До подібних операцій часто належать місії військових спостерігачів. Операції з підтримання миру із використанням військової сили засновуються на ст. 39 та ст. 42 Статуту ООН. До складу таких миротворчих сил зазвичай входить легкоозброєний військовий контингент держав, що дали згоду на участь в операції. Операції з підтримання миру можуть бути комбінованими – використання цивільного персоналу поряд з військовими. Головною ознакою операцій ООН із підтримання миру є принцип незастосування сили й використання зброї тільки з метою самооборони. Операції «peacekeeping» належать до превентивних

заходів міжнародного права, реалізація яких покликана запобігти ще більшому прояву насильства.

Через обмеженість у своїх можливостях, операції із підтримання миру виявляють себе *недостатньо ефективними* при спробах припинити локальні війни. Однак, деякі подібні операції дозволили локалізувати політичний конфлікт та створити умови для його врегулювання та вирішення мирними дипломатичними засобами. Це відноситься до операцій, що проводилися під егідою ООН у різні роки на Близькому Сході, у штаті Джаму і Кашмір, на Кипрі, в Афганістані, Анголі та інших регіонах.

Перша операція ООН з підтримання миру була заснована *1948 р.* з метою розв'язання військово-політичного протистояння між *Ізраїлем та Палестиною*. Цей конфлікт є найтривалішим в історії миротворчості і до теперішнього часу не врегульований. Далі були операції з розв'язання конфліктів між *Індією та Пакистаном*, у *Лівані, Ємені, Західній Новій Гвінеї, Конго*, на *Кипрі*, в *Анголі* та ін. З 1948 по 1989 р. (коли була затверджена перша миротворча операція нового формату) було здійснено 16 операцій з підтримання миру.

З 1989 р., поряд з традиційними операціями з підтримання миру, ООН проводить *комплексні операції*, перевагою яких є багатофункціональність завдань, що вирішуються. Першою такою операцією стала *місія в Намібії* (Група ООН з надання допомоги в перехідний період, квітень 1989 р.). Далі були засновані місії в *Західній Сахарі* (1991 р.), *Камбоджі* (1992 р.), операції сил ООН на території колишньої *Югославії, Сомалі* (1993 р.), операція із залученням регіональних та міжнародних структур в *Косово* (1999 р.) та ін.

Операції з примушення до миру (peace enforcement operations) здійснюються за умов реальної загрози миру та безпеці в регіоні і світі в цілому та передбачають залучення міжнародних збройних сил, яким надається дозвіл застосовувати воєнну техніку не тільки задля самооборони, але і за прямим призначенням: знищення воєнних об'єктів, збройних угруповань і т.п. Операції з примушення до миру потребують чіткої санкції Ради Безпеки ООН та застосовуються з метою відновлення миру та безпеки в ситуаціях, коли через загрозу миру Рада Безпеки приймає рішення щодо активних дій. За необхідності Рада Безпеки ООН має право використовувати регіональні організації та агентства з метою забезпечення застосування заходів під її керівництвом та відповідно до Статуту ООН.

Поняття підтримання миру та примушення до миру мають принципові відмінності як за своєю суттю, так і за масштабами втілення. Го-

ловна відмінність операцій з примушення до миру від операцій з підтримання миру полягає у відсутності або наявності згоди сторін, що конфліктують, однак подібна відмінність є результатом практичної реалізації миротворчої діяльності ООН. Операції з підтримання миру здійснюються за згодою та сприяння сторін, що конфліктують, як результат формальної угоди щодо припинення вогню. Тому вони потребують легкоозброєних сил, повноваження яких обмежуються контролем над дотриманням перемир'я, але не примушенням сторін до припинення насильства або здачі території, що захоплена силою. Миротворчі сили ООН з підтримання миру здійснюють переважно поліцейські функції з метою запобігання ескалації. Як частина мирного процесу, підтримання миру є перехідною стадією до безпосереднього дипломатичного процесу та встановлення тривалого миру.

Операції з примушення до миру у відповідності до Глави VII Статуту ООН передбачають рішення щодо застосування політичних, економічних або воєнних санкцій з метою змусити агресора припинити дії, що погрожують міжнародному миру та безпеці. Воєнний примус є крайнім заходом, передбаченим для використання міжнародним співтовариством. Застосування сили проти агресора передбачає використання збройних сил, здатних вести ефективні бойові дії. Тобто, миротворчі сили ООН мають перевершувати сили агресора. Примушення до миру доцільно застосувати як частину широкого комплексу економічних, дипломатичних та політичних зусиль з подолання конфлікту.

Кінцевою метою дій з примушення до миру повинно бути відновлення миру та встановлення «статусу проти війни». Операції з відбудови миру (post-conflict peace-building) є постконфліктною діяльністю з метою відновлення мирного життя, включаючи відбудову соціально-економічної інфраструктури зруйнованого регіону. Генеральний секретар ООН Бутрос Галі визначив відновлення миру як дії з виявлення та підтримки структур, які будуть сприяти зміцненню миру з метою запобігання рецидиву конфлікту. До таких дій належать контроль над озброєнням та заходи із встановлення довіри, що ліквідують протиріччя між сторонами, що конфліктують.

Практичне трактування сучасної міжнародної миротворчості неоднозначне: з одного боку, миротворча місія є важливим дипломатичним та воєнно-політичним процесом, що виступає в якості легітимного кризового реагування на міжнародні проблеми, з іншого боку, миротворчі місії є втручанням в регіональні внутрішньополітичні проблеми, ефективність якого обумовлена співвідношенням інтересів провідних держав світу на міжнародній арені, а значить, перед міжнародним співтовариством пос-

тає важлива проблема – наскільки доречно перетворювати примусові заходи на складову частину процесу подолання конфлікту.

Значне число миротворчих місій ООН здійснюються із залученням **миротворчих сил ООН** (UN peacekeeping forces), які є спеціалізованими структурами ООН, що складаються із військових контингентів держав-членів ООН, формуються відповідно до Статуту ООН з метою запобігання або ліквідації загрози миру та безпеки, мають право на застосування примусових дій у випадку вичерпання потенціалу заходів політичного та економічного характеру для припинення конфлікту.

Залежно від типу миротворчої операції та поставлених завдань **миротворчі сили ООН поділяються** на:

- місії воєнних спостерігачів, які здійснюють моніторинг дотримання досягнутих раніше угод;
- збройні сили з підтримання миру, що виступають буфером між сторонами конфлікту та мають легке озброєння, яке застосовується в якості самооборони.

Перші місії воєнних спостерігачів ООН були спрямовані у **1948 та 1949 рр.** до Палестини та в район конфлікту між **Індією та Пакистаном**. Надзвичайні збройні сили ООН, призначені для операцій з підтримки миру, вперше були створені в 1956 р. у ході Суецької кризи на Близькому Сході.

З метою посилення ефективності ООН щодо розв'язання міжнародних політичних конфліктів неодноразово розглядалася можливість створення постійних збройних сил. Наприклад, в 2000 р. при обговоренні доповіді Групи з операцій ООН на користь миру (доповідь Л. Брахімі) Миротворчим силам ООН пропонувалося надати характер повноцінних збройних формувань з власною інфраструктурою. Однак до теперішнього часу миротворчий контингент ООН створюється для кожного конкретного випадку окремо за рішенням Ради Безпеки.

Протягом другої половини ХХ ст. у **миротворчій практиці ООН** сформовані базові **принципи**, дотримання яких легітимізує діяльність Миротворчих сил ООН:

- розгортання миротворчих операцій ООН здійснюється за згодою учасників конфлікту (виключення описані вище);
- неупередженість Миротворчих сил ООН у відносинах з учасниками конфлікту;
- незастосування сили миротворчим контингентом за виключенням самооборони та захисту мандата.

З кінця **80-х рр. ХХ ст.** відбувається **активізація миротворчої діяльності ООН** та оновлення функцій персоналу, зокрема, миротворці

можуть застосовувати силу з метою захисту цивільного населення в зоні конфлікту, роззброєння учасників незаконних збройних формувань, розмінувань, здійснення обов'язків часткового прикордонного контролю. Наслідком розширення завдань Миротворчих сил ООН стає збільшення їх чисельності та оновлення якісного складу – зростання частки цивільного персоналу у миротворчих контингентах. Якщо у листопаді 2012 р. в 15 операціях ООН з підтримання миру було задіяно 44 тис. військово-службовців та цивільних поліцейських, то в березні 2014 р. – 51, 6 тис. військовослужбовців (при однаковій кількості операцій), а в серпні 2015 р. чисельність миротворців виросла до 66,9 тис.

Важливою формою співробітництва України з ООН є участь нашої країни у формуванні Миротворчих сил ООН. **Миротворча діяльність України** в ООН почалася **1992 р.** з розміщення українського миротворчого підрозділу у складі Миротворчих сил ООН на території колишньої **Югославії**. Серед миротворчих операцій ООН, в яких були задіяні українські військові – місії у Грузії, Демократичній Республіці Конго, Косово, Ліберії, Судані, Тиморі-Леште. З 1994 р. Україна є учасником Системи резервних угод ООН та виступає в якості контрибутора системи безпеки в межах ООН, надаючи Миротворчим силам ООН персонал, матеріально-технічні ресурси та послуги.

8.4. Проблеми миротворчості ООН кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Аналіз масштабних миротворчих місій за участю ООН 90-х рр. ХХ ст. демонструє існування проблем, які пов'язані з неефективністю певних миротворчих методів ООН щодо вирішення міжнародних політичних конфліктів. Першим випробуванням механізму гуманітарних силових операцій ООН після закінчення «холодної війни» стала **операція з надання допомоги курдам і шиїтам**, яка була санкціонована резолюцією № 688 Ради Безпеки ООН. Дії військ тринадцяти країн стали допоміжними в боротьбі з іракською агресією і відбувалися синхронно з військовою операцією «Буря в пустелі» у січні 1991 року. Самостійною гуманітарною силовою акцією ООН стала операція у Сомалі 1992 року під час спроби врегулювати внутрішній збройний конфлікт, у якому тільки від голоду щодня гинуло близько 3 000 осіб. Відповідно до резолюції Ради Безпеки № 794, на підставі глави VII операція в Сомалі здійснювалася на розсуд Генерального секретаря ООН, а в практичному аспекті її виконували США. Подальші трагічні події в Сомалі показали, що жодна військова сила неспроможна відмінити обов'язковість вико-

ристання усіма сторонами конфлікту міжнародних гуманітарних засобів, інакше «гуманітарна діяльність» втрачає сенс. Саме такий висновок підтвердили перебіг та наслідки *силової операції ООН 1994–1995 років у Боснії та Герцеговині*. Зокрема, під час натовського бомбардування 30 серпня 1995 року загинуло майже 350 сербів, сотні людей дістали поранення, руйнації зазнали суто цивільні об'єкти, що стало наочним свідченням порушення Женевських конвенцій 1949 року стосовно захисту цивільного населення. Крім того, організатори силових операцій ООН, по суті, опинилися на боці однієї сторони в міжетнічному внутрішньому конфлікті, відкинувши принцип нейтральності. Таким чином, миротворчість порушує такі складні проблеми сучасних міжнародних відносин, як самовизначення народів, державний суверенітет, міждержавна агресія, гуманітарна допомога, що свідчить про складність та багатоаспектність миротворчої діяльності ООН, особливо у випадку застосування військової сили.

В умовах сучасного багатопольярного світу виявляється неможливим досягнення міждержавної згоди щодо глобальних проблем, що зменшує можливості світового співтовариства ефективно впливати на процес вирішення міжнародних конфліктів. Головним протиріччям є діаметрально *протилежні підходи провідних держав світу*, які є постійними членами Ради Безпеки ООН до необхідності здійснення миротворчих місій. Відповідно до Статуту ООН Рада Безпеки складається із 15 членів, із яких 5 постійних та 10 членів обираються Генеральною Асамблеєю ООН на дворічний термін за географічною ознакою. П'ять *постійних членів* – Китай, Франція, Росія (до 1991 р. – СРСР), Великобританія та США – на правах країн-переможців у Другій світовій війні мають спеціальний статус, що обумовлений правом вето. Відповідно до ст. 27 Статуту ООН Рішення Ради Безпеки з процедурних питань вважаються прийнятими, якщо за них подано голоси дев'яти членів Ради, але рішення Ради Безпеки з усіх інших питань вважаються прийнятими, якщо за них подано голоси дев'яти членів Ради, включаючи голоси, які збігаються, всіх постійних членів Ради.

Кожен з п'яти постійних членів неодноразово використовував своє право вето стосовно будь-якого рішення, що не відповідало його інтересам, таким чином блокуючи прийняття рішення Ради Безпеки ООН в цілому. Із табл. 8.1 видно, що за останні 4 роки постійні члени Ради Безпеки ООН, застосовуючи право вето, не змогли досягти компромісних рішень щодо найактуальніших питань міжнародної безпеки, тому що ці рішення зачіпали геополітичні інтереси цих країн в певних регіонах світу. Так, подвійне вето Китаю та Росії у липні 2012 р. заблокувало

резолуцію, запропоновану Лігою арабських держав щодо тиску на уряд Башара Асада, з метою припинення масових вбивств у цій країні, що унеможливило формування групи військових спостерігачів та цивільної місії для врегулювання конфлікту у Сирії.

Ветування Росією Резолюції щодо невизнання референдуму в Криму 16 березня 2014 р. та засудження *анексії Криму* заблокувало можливість вирішення українського питання в системі ООН. У лютому 2015 р. Україна звернулася до Ради Безпеки ООН та Євросоюзу щодо розгортання миротворчої місії на території України з метою розв'язання конфлікту на Донбасі. Відповідне звернення до Ради Безпеки ООН та Ради Європейського Союзу було прийняте Верховною Радою ООН за поданням Президента України Петра Порошенка, на думку якого розгортання в Україні міжнародної операції з підтримання миру і безпеки дозволить забезпечити ефективну імплементацію "Мінських домовленостей", насамперед, у частині невідкладного та всеохоплюючого припинення вогню, відведення всіх важких озброєнь, виведення всіх іноземних збройних формувань, військової техніки та найманців із території України, роззброєння всіх незаконних збройних формувань. Введення контингенту миротворців на лінію зіткнень та донбаську ділянку російсько-українського кордону унеможливило б поставки воєнної та живої сили з території Росії для сепаратистів Донбасу, саме тому представники російської офіційної влади виступили категорично проти, обіцяючи застосувати право вето постійного члена Ради Безпеки ООН з приводу введення миротворців на територію України. Єдиною миротворчої місією, що діє в Україні є Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ (СММ), мандат якої триває до 31 березня 2016 р. СММ є незброєною цивільною місією, метою якої є об'єктивне спостереження за сторонами конфлікту та сприяння діалогу між ними.

Таким чином, практика застосування права вето перетворила Раду Безпеки на форум, де виголошуються пропагандистські заяви провідними геополітичними гравцями світу, але не набувають правомочності рішення, які здатні подолати серйозні міжнародні та локальні конфлікти, що дестабілізуюче впливає на світову політику і є демонстрацією втрати ООН контролю над ситуацією у світі. Подібна тенденція мала місце ще наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли провідний геополітичний гравець сучасного світу США розпочали масштабні воєнні дії поза рамками ООН, проігнорували отримання мандату Ради Безпеки ООН щодо застосування збройних сил НАТО у Югославії в 1999 р. та розпочали військову операцію в Ірані в 2003 р.

Таблиця 8.1

**Застосування право вето постійними членами
Ради Безпеки ООН 2011-2015 рр.**

Дата	Проект	Пункт порядку денного	Постійний член Рад-безу ООН, що засто-сував право вето.
18 лютого 2011 р.	S/2011/24	Становище на Близькому Сході включно з палестинським питанням	США
4 жовтня 2011 р.	S/2014/348	Становище на Близькому Сході	Китай, Російська Федерація
4 лютого 2012 р.	S/2012/77	Становище на Близькому Сході	Китай, Російська Федерація
19 липня 2012 р.	S/2012/538	Становище на Близькому Сході	Китай, Російська Федерація
15 травня 2014 р.	S/2014/189	Лист Постійного представника України в ООН від 28.02.2014 р. на ім'я Голови Ради Безпеки (S/2014/136)	Російська Федерація
22 травня 2014 р.	S/2014/348	Становище на Близькому Сході	Китай, Російська Федерація
8 липня 2015 р.	S/2015/508	Ситуація в Боснії та Герцоговині	Російська Федерація

Розбіжності в Раді Безпеки обмежують інструменти впливу на локальні та міжнародні збройні конфлікти та дискредитують ООН у цілому. Єдність в Раді Безпеки ООН має ключове значення, в той час, як відсутність єдності призводить до великих людських страждань та втрати довіри до Ради Безпеки ООН та інститутів системи ООН» .

На 2010-ті рр. актуальними є дискусії щодо реформування ООН, зокрема пропозиції щодо розширення Ради Безпеки ООН як у складі постійних, так і непостійних членів. У ході зустрічей на 70-й Генеральній Асамблеї ООН у вересні 2015 р. канцлер ФРН Ангела Меркель заявила про необхідність змін у структурі Ради Безпеки ООН, які б «відображали реальний розподіл сил у світі». Пропозиції щодо зміни архітектури ООН мають підтримку серед інших світових лідерів, що було підтверджено на 73-й Генеральній Асамблеї ООН у вересні 2018 р.

Змістом реформування ООН повинні стати зміни в Раді Безпеці (рис. 3.1), які мають адаптувати ООН до нової політичної реальності через введення нових постійних членів до складу Ради Безпеки ООН та

обмеження повноважень постійних членів Ради Безпеки ООН щодо право вето через зміну правил голосування таким чином, щоб для заблокування резолюції Ради Безпеки потрібні були голоси не одного, а декількох постійних членів.

Право вето в Раді Безпеки ООН актуалізує ще одну проблему – принцип нейтралітету організаторів та учасників силових операцій ООН, який є одним із ключових принципів миротворчості відповідно до Статуту ООН. Значна кількість миротворчих місій ООН мала неприхований політичний контекст. Так, незважаючи на руйнівні наслідки громадянської війни в Руанді 1994 р., США обрали позицію невтручання відповідно до власних національних інтересів, а французькі підрозділи, навпаки, виступили на боці режиму хуту, із яким вони були пов'язані військово-політичними угодами. Досвід здійснення таких операцій продемонстрував, що переважання в миротворчих контингентах військовослужбовців однієї держави спричиняє зловживання силою та спроби окремої держави реалізувати свої зовнішньополітичні інтереси, при цьому формально залишаючись у межах відповідної резолюції Ради Безпеки ООН.

Визначальним питанням щодо ефективності миротворчих місій є можливість ООН використовувати свою організацію з метою раннього попередження конфлікту та виконання державами-учасницями своїх зобов'язань щодо миротворчих операцій. Ключовими питаннями є застосування сили, командування та контроль, підготовка та екіпірування миротворчих сил ООН. У згаданій миротворчій операції в Руанді миротворчі сили ООН не попередили геноцид, причиною чого стали недостатність ресурсів та відсутність політичної волі у провідних держав. У доповіді Кофі Аннана, присвяченій подіям в Руанді зазначалося, що місія ООН у цій країні не була спланована, концептуально продумана та проінструкована. Це означає, що часткова відповідальність за провал місії та геноцид у Руанді покладається на представників апарату ООН. У миротворчій місії в Руанді ООН не мала у своєму розпорядженні достатньої кількості добре підготованих військових, матеріально-технічних засобів, необхідних для ефективного функціонування місії, яка отримала поразку через небажання країн-учасниць ООН взяти участь у її забезпеченні.

Незважаючи на негативну практику, ООН до теперішнього часу не вирішила проблеми формування миротворчих сил швидкого розгортання. Генеральний Секретар ООН Пан Гі Мун у своїй доповіді на 70-й Генеральній Асамблеї ООН запропонував сформувати в межах юрисдикції ООН частини постійної готовності, які будуть здатні оперативно реагувати на загрози міжнародному миру та безпеці. Для вирішення цієї за-

дачі передбачається розробка плану розгортання в різних частинах світу «повністю функціональних» сил швидкого реагування для захисту цивільних осіб протягом 2-3 місяців після рішення Ради Безпеки ООН щодо направлення миротворців. Пріоритетною задачею ООН має стати правомочність застосування військової сили у формі колективних дій міжнародних акторів для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки, відповідно до рішення Ради Безпеки ООН.

У доповіді Бутроса Галі «Порядок денний для світу» була висунута вимога щодо більш активного залучення регіональних організацій у миротворчих місях ООН відповідно до Глави VIII Статуту ООН. Ефективність співпраці з регіональними організаціями очевидна – вони краще обізнані щодо специфіки регіону та здатні оперативно реагувати безпосередньо в зоні конфлікту за умови надання Радою Безпеки відповідних повноважень. Однак, незважаючи на переваги, існує проблема розмежування компетенції ООН та регіональних організацій з питань застосування військової сили в процесі миротворчості. На практиці не завжди виходить ефективно розмежувати компетенцію у сфері миротворчості, ключовим є питання щодо розробки процедур взаємодії, загальної координації миротворчої діяльності ООН та регіональних організацій.

Однак, незважаючи на перелічені труднощі, в 90-ті рр. XX ст. отримала розвиток тенденція до розподілу ООН своїх повноважень у сфері силової миротворчості регіональним організаціям, коаліціям держав і навіть окремим державам. Рада Безпеки ООН надавала дозвіл на застосування сили (відповідно до Розділу VII Статуту ООН) регіональним організаціям та державам в Іраці, Сомалі, колишній Югославії, Руанді, на Гаїті.

Таким чином, мінімізація миротворчих зусиль ООН у питаннях вирішення міжнародних політичних конфліктів підтверджує необхідність запровадження нових концептуальних ідей щодо реформування системи прийняття рішень у Раді Безпеки ООН.

Історичні документи та питання для самоконтролю

Статут Організації Об'єднаних Націй (витяг)

Стаття 1.

Організація Об'єднаних Націй має на меті:

1. Підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення за-

грози миру й придушення актів агресії або інших порушень миру, і проводити мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагоджування або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру.

2. Розвивати дружні відносини між націями на основі дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення загального миру.

3. Здійснювати міжнародне співробітництво у сфері розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру й у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії.

Розділ V. Рада Безпеки.

Стаття 23.

1. Рада Безпеки складається з п'ятнадцяти Членів Організації. Китайська Республіка, Франція, Союз Радянських Соціалістичних Республік, Об'єднане Королівство Великобританії та Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки є постійними членами Ради Безпеки. Генеральна Асамблея обирає десять інших Членів Організації як непостійних членів Ради Безпеки, приділяючи особливу та належну увагу насамперед ступеню участі Членів Організації в підтримці міжнародного миру й безпеки та у досягненні інших цілей Організації, а також справедливому географічному розподілу.

2. Непостійні члени Ради Безпеки обираються на дворічний термін. При перших виборах непостійних членів, після збільшення Ради Безпеки з одинадцяти до п'ятнадцяти, два із чотирьох додаткових членів обираються на термін в один рік. Член Ради Безпеки, що вибуває, не підлягає негайному переобранню.

3. Кожен член Ради Безпеки має одного представника.

Функції та Повноваження

Стаття 24.

1. Для забезпечення швидких і ефективних дій Організації Об'єднаних Націй її Члени покладають на Раду Безпеки головну відповідальність за підтримку міжнародного миру й безпеки та погоджуються з тим, що при виконанні обов'язків, які випливають із цієї відповідальності, Рада Безпеки діє від їхнього імені.

2. При виконанні цих обов'язків Рада Безпеки діє відповідно до Цілей та Принципів Об'єднаних Націй. Певні повноваження, надані Раді Безпеки для виконання цих обов'язків, викладені в Розділах VI, VII, VIII та XII.

3. Рада Безпеки подає на розгляд Генеральній Асамблеї щорічні доповіді та, за потребою, спеціальні доповіді.

Голосування

Стаття 27

1. Кожен член Ради Безпеки має один голос.

2. Рішення Ради Безпеки з процедурних питань вважаються прийнятими, якщо за них подано голоси дев'яти членів Ради.

3. Рішення Ради Безпеки з усіх інших питань вважаються прийнятими, якщо за них подано голоси дев'яти членів Ради, включаючи голоси, які збігаються, всіх постійних членів Ради. Причому сторона, що бере участь у конфлікті, повинна утриматися від голосування при ухваленні рішення на підставі Розділу VI та на підставі пункту 3 статті 52.

Стаття 34

Рада Безпеки має повноваження розслідувати будь-який конфлікт або будь-яку ситуацію, що може призвести до міжнародних незгод або викликати суперечності, для визначення того, чи не може продовження цього конфлікту або ситуації загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки.

Стаття 39

Рада Безпеки визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії та надає рекомендації або вирішує те, які дії варто почати у відповідності зі статтями 41 та 42 для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки.

Стаття 40

Щоб запобігти погіршенню ситуації, Рада Безпеки має повноваження, перш ніж надавати рекомендації або вирішити про вжиття заходів, передбачених статтею 39, зажадати від зацікавлених сторін виконання тих тимчасових заходів, які вона вважає за необхідні або бажані. Такі тимчасові заходи не повинні завдавати шкоди правам, прагненням або становищу зацікавлених сторін. Рада Безпеки належним чином ураховує невиконання цих тимчасових заходів.

Завдання до документа

1. Охарактеризуйте мету утворення ООН відповідно до геополітичного стану післявоєнного світу.

2. Складіть схему прийняття рішень Радою Безпеки ООН.

3. Які положення Статуту ООН зменшують ефективність Ради Безпеки ООН у питаннях розв'язання міжнародних конфліктів?

4. Складіть аналітичну довідку щодо можливих шляхів реформування ООН.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Алексеєнко І.В. Міжнародні політичні процеси. Навчальний посібник: Донецьк: Норд-Прес, 2009. – 288с.
2. Боднар В. Теорія позитивно-функціонального конфлікту Л. Козера. *Науковий збірник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Вип. 14 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. ред.), А. Андрущенко та ін. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла» , 2010. С. 8–12.
3. Бочан І. О. Глобальна економіка / І. О. Бочан, І. Р. Михасюк. Київ: Знання, 2007. 403 с.
4. Булик М. В. Історія міжнародних відносин у давні часи: навчальний посібник. Маріуполь : МДУ, 2017. 274 с.
5. Воронова А. Е. Міжнародні економічні організації : навчальний посібник / А. Е. Воронова, Л. В. Єрохіна, Л. І. Рябенко. К. : ВД «Професіонал», 2006. 352 с.
6. Герасіна Л. М. Історико-політична еволюція міжнародних систем: сутність, закономірності, типи. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2016. № 2. С. 80–94.
7. Горбач О. Християнський аспект формування міжнародних відносин в епоху Середньовіччя. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2014. Вип. 26. С. 9–14.
8. Григоренко Я. О. Воєнна сила сучасної держави як категорія міжнародних відносин: поняття та шляхи вдосконалення. *Підприємництво, господарство, право*. 2017. № 3. С. 299–301.
9. Григоренко Я. О. Ознаки міжнародних правозахисних організацій. *Матеріали Норвезько-Української конференції, присвяченої діяльності Ф. Хансена в Україні у 1921–1922 роках* (Харків, 10–11 жовт. 2019 р.) / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна; Посольство Норвегії в Україні. Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/14972>.
10. Єремєєва І. А. Проблеми трансформації міжнародних збройних конфліктів у сучасному світі. *Politicus*. 2017. № 6. С. 128–131. URL: http://politicus.od.ua/6_2017/24.pdf
11. Жуано Д. Світова організація торгівлі / Д. Жуано ; пер. з франц. К. : К.І.С., 2006. 120 с.
12. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055

13. Зовнішня політика у постбіполярному світі (аналіз. проблеми. прогнози): Монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С. С. Трояна. К., 2014. 189 с.

14. Іванова Н. Публічна дипломатія як ефективний механізм зовнішньої політики держави. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». 2018. № 32. С.122–127.

15. Іжнін І. Проблема суверенітету і конфлікту у сучасних міжнародних відносинах. *Вісник Львівського університету*. Серія: Міжнародні відносини. 2013. Вип. 32. С. 40–46.

16. Капітоненко М. Г. Міжнародні конфлікти: Навчальний посібник для студентів ВНЗ / М. Г. Капітоненко. К.: Либідь, 2009. 352 с.

17. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті / Г. Кіссінджер. К.: Наш формат, 2017. 320 с.

18. Кондратенко О. Ю. Геополітика: сутність феномену та його еволюція. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2015. № 4. С. 98–107.

19. Ластовський В. В. Історія міжнародних відносин: теоретичний формат. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2018. Вип. 2. С. 34–43.

20. Мальський М. З., Мацях М. М. Теорія міжнародних відносин: Підручник / М. З. Мальський, М. М. Мацях. К.: Знання, 2007. 461 с.

21. Мартинов А. «Нова холодна війна» як прояв кризи постбіполярної системи міжнародних відносин / А. Мартинов. *Україна-Європа-Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 17. С. 237–244.

22. Мартинов А. Діяльність української дипломатії у Раді Безпеки ООН (2016–2017 рр.) / А. Мартинов. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. К., 2018. Вип. 27. С. 146–164.

23. Мартинов А. Ю. Оборонна політика Європейського союзу на сучасному етапі / А. Ю. Мартинов. *Європейські історичні студії*. 2018. Вип. 10. С. 8–29.

24. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий світ», 2015. 492 с.

25. Перепьолкін С. Історія міжнародного митного права: з 1891 р. дотепер / С. Перепьолкін. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2015. Vol. 2, Iss. 2. С. 28–33.

26. Радецький В. Г. Класифікація сучасних воєнних конфліктів і види миротворчої діяльності / В. Г. Радецький. URL:

<http://vmv.kyumu.edu.ua/v/09/04.htm>.

27. Реснт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. 2000. № 2. С. 3–26.

28. Реймон Арон. Мир і війна між націями / Пер. з фр. Віктор Шовкун, Зоя Борисюк та Григорій Філіпчук. К.: МП «Юніверс», 2000. 688 с.

29. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

30. Стрельцов Є. Л. Міжнародні конфлікти: спроба визначення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. Вип. 75. С. 227–234. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2015_75_36

31. Сутула О. Сутність класичних та сучасних геополітичних концепцій: загальна характеристика. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». 2018. № 33. С.121–126.

32. Теорія міжнародних відносин: Термінологічний словник / М. П. Гетьманчук, О. С. Івахів, О. В. Кукарцев, Л. О. Кучма та ін. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2011. 368 с.

33. Толстов С. Міжнародна система початку XXI століття. *UA Foreign affairs*. 2013 №9. С. 8–11.

34. Троян С. С. Вступ до теорії міжнародних відносин: Навч. посібник / С. С. Троян. К., 2000. 139 с.

35. Троян С. С. Сучасні міжнародні відносини: основні тенденції еволюції. URL: http://vmv.kyumu.edu.ua/v/08/troyan_ss.htm

36. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Л. В. Губерський. К.: Знання України. 2004. 760 с.

37. Фукуяма Ф. Кінець історії? *Вопросы философии*. 1990. № 3. С. 134–148.

38. Хижняк І. А. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918): підруч. для студ. вищ. навч. закл. / І. А. Хижняк. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. 224 с.

39. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин: навчальний посібник / В. Ф. Цимбалістий. Львів: Новий світ-2000. 2009. 357 с.

40. Ціватий В. Г. Глобалізація та європейська регіональна політика: історичні імперативи і сучасність. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. Вип. 18 (спец. вип.). С. 20–26.

41. Ціватий В. Г. Інституції та дилеми європейської дипломатичної практики доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2014. Вип. 21(1). С. 136–141.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Тестові завдання з курсу «Історія міжнародних відносин»

1. Розподіл християнської церкви на Західну та Східну відбувся:

- А 54 р.
- Б 1354 р.
- В 1054 р.
- Г 1254 р.

2. Найбільш вигідний з економічної точки зору русько-візантійський договір, який, крім іншого, передбачав право безмитної торгівлі для руських купців, було підписано:

- А Князем Святославом
- Б Князем Аскольдом
- В Князем Олегом
- Г Князем Ігорем.

3. Яка характеристика не належить до форм правління давньосхідних держав:

- А Функціонування законодавчого органу
- Б Визнання монарха верховним власником усієї землі
- В Обоження особи монарха
- Г Необмежена спадкова влада монарха.

4. Специфічні особливості іригаційної теорії походження державності:

- А Протодержава виникає як об'єднання общинних поселень, що підпорядковані центру – резиденції вождя (звідси інша назва протодержави – вождівство)
- Б Навколо вождя формується коло наближених осіб, які займаються управлінською діяльністю (жерці, воїни, адміністратори тощо)
- В З'являється нормативне регулювання, тобто загальні об'єктивні правила, що не підлягають вільному тлумаченню
- Г Організація широкомасштабних іригаційних робіт була можлива лише за умов існування в суспільстві групи людей, які мали навички організації діяльності великих мас населення, тобто керівної верхівки

5. Специфічні особливості протодержавної теорії походження державності:

- А Протодержавна виникає як об'єднання общинних поселень, що підпорядковані центру – резиденції вождя (звідси інша назва протодержави – вождівство)
- Б Організація широкомасштабних іригаційних робіт була можлива лише за умов існування в суспільстві групи людей, які мали навички організації діяльності великих мас населення, тобто керівної верхівки
- В У суспільстві повинні були існувати люди, що володіли б науковими знаннями: астрономічними (задля календарних обрахунків) та технічними (задля проведення іригаційних робіт)
- Г Регулярні повені, родючі ґрунти, теплий клімат сприяли розвитку рільництва в долинах цих річок

6. Однією з перших цивілізацій в історії людства визнана:

- А Слов'янська
- Б Єгипетська
- В Еллінська
- Г Африканська.

7. Специфічна риса держав Стародавнього Сходу:

- А Деспотична форма правління
- Б Не тривалий час існування общин
- В Розвинута система приватної власності
- Г Суспільство патріархальної форми.

8. Що з переліченого не відповідає змісту законів Хаммурапі:

- А Захист природних прав особистості
- Б Принцип талону
- В Закріплення соціальної нерівності
- Г Підтримка патріархального укладу життя.

9. Що не відповідає змісту укладеного мирного договору між фараоном Рамзесом II та хетським царем Хаттушілем III:

- А Укладення військового союзу
- Б Обмін територіями
- В Обов'язок надавати взаємну допомогу
- Г Припинення військових дій.

10. Ель-Амарнський дипломатичний архів – це:

- А Листування і договір єгипетського фараона Рамсеса II з царем хеттів Хаттушілем III, укладений в 1296 р до нашої ери
- Б Листування і договори Ашшурбаніпала

В Листування і договори Саргона 2

Г Листування і договори Перикла.

11. Згідно законів Ману дипломат повинен мати такі якості (знайди не відповідну):

А Зрілий вік

Б Ораторські здібності

В Знання психології

Г Високий зріст.

12. Як називається політичний режим, якому притаманний всеохоплюючий контроль держави над суспільством, економікою та політикою:

А Тоталітарний

Б Авторитарний

В Демократичний

Г Перехідний.

13. Хто з політиків і коли офіційно проголосив про початок “холодної війни”:

А Рузвельт, 1946 р. у “довгій телеграмі”:

Б Сталін, 1947 р. у радянській політичній доктрині

В Хрущов, 1961 р

Г Черчилль, 1946 р. на промові у Фултоні.

14. Назвіть лідерів СРСР та США, які брали участь у розв’язанні Карибської кризи:

А Дж. Кеннеді та М. Хрущов

Б Р. Ніксон та М.Хрущов

В Р. Рейган та М. Горбачов

Г Г. Трумен та М. Хрущов

15. За які дії СРСР був виключений із Ліги Націй:

А Воєнні дії у Іспанії

Б За воєнні дії проти Фінляндії

В За воєнну операцію у Східній Польщі

Г За захоплення СРСР Країн Балтії.

16. Після якої події варварські королівства стали суверенними державами:

А Припинення існування Західної Римської імперії

Б Поділу християнської церкви на католицьку та православну

В Початку великого переселення народу

Г Припинення існування Візантійської імперії.

17. За Версальським мирним договором Німеччина:

- А Втратила право мати підводний флот
- Б Віддала Ельзас та Лотарингію Бельгії
- В Віддала Ельзас та Лотарингію Росії
- Г Втратила право мати власні заводи.

18. Під час Другої світової війни нейтралітет зберігали:

- А Фінляндія, Швеція, Ісландія, Норвегія
- Б Швеція, Португалія, Ісландія, Швейцарія
- В Данія, Нідерланди, Швеція, Швейцарія
- Г Іспанія, Болгарія, Швеція, Швейцарія.

19. Амфіктіонії – це:

- А Релігійні союзи, які виникали навколо святилища певного божества та об'єднували навколишні общини
- Б Міждержавні договори
- В Система економічних взаємовідносин у Давній Греції
- Г Воєнно-політичні союзи римських міст.

20. Сіммахії – це:

- А Релігійні союзи, які виникали навколо святилища певного божества та об'єднували навколишні общини
- Б Міждержавні договори
- В Система економічних взаємовідносин у Давній Греції
- Г Воєнно-політичні союзи грецьких полісів.

21. Якими хитрощами користувався Аттіла задля збагачення:

- А Займався ремісництвом
- Б Брав заручників для викупу
- В Надсилав посольства по декілька разів (збагачення на подарунках)
- Г Брав гроші за користування туалетами.

22. Яка територія не входила до складу імперії Карла Великого:

- А Кримське ханство
- Б Східно-Франське королівство
- В Західно-Франкське королівство
- Г Королівство Лотаря

23. Яке положення не належить до «Диктату папи» Григорія IV:

- А Тільки папа має право коронувати і скидати імператорів

- Б Тільки папа може звільняти підданих від присяги поганим владикам
- В Тільки папа може скасовувати чії завгодно рішення
- Г Тільки папа може вводити податки.

24. Хто не був учасником хрестових походів:

- А Буржуазія
- Б Селяни
- В Феодали
- Г Лицарі.

25. Одна з причин великих географічних відкриттів:

- А Перенаселення Європи
- Б Перекриття турками старих торговельних шляхів із Європи до Азії
- В Поширення масових хвороб у Європі
- Г Загрози із боку піратів.

26. Головним центром Реформації є:

- А Німеччина
- Б Англія
- В Іспанія
- Г Америка.

27. Основні військові нововведення 16-17ст:

- А Усі зазначені варіанти
- Б Головна роль за піхотою
- В Постійна армія
- Г Більш досконала вогнепальна зброя

28. За Вестфальською мирною угодою:

- А Франція отримала незалежність
- Б Склалась система рівноваги сил
- В Послабилась Швеція
- Г Голландія позбулась незалежності.

29. Вестфальська система міжнародних відносин це:

- А Усі зазначені варіанти
- Б Пріоритет національних інтересів
- В Принцип балансу сил
- Г Рівність прав держав.

30. Яка країна на входила до складу Священної Ліги:

- А Італія

Б Росія
В Річ Посполита
Г Австрія.

31. Віденський конгрес (1814-1815 рр.) визнав:

А Скасування нейтралітету Швейцарії
Б Втрату влади Габсбургами
В Росію наддержавою
Г Відмову Франції від всіх завоювань.

32. Фактори стабілізації Віденської системи:

А Утвердження принципу компромісу
Б Утворення запобіжників проти революцій
В Усі зазначені варіанти
Г Запровадження правових методів регулювання міжнародних відносин.

33. Основними питаннями Ялтинської конференції були:

А Повоєнний устрій Німеччини, створення ООН, вступ СРСР у війну з Японією
Б Розподіл зон впливу у Центральній Європі, створення ООН, вступ СРСР у війну з Японією
В Розподіл зон впливу у Центральній Європі, створення ООН, повоєнний устрій Німеччини
Г Розподіл зон впливу у Центральній Європі, створення ООН, польські кордони.

34. НАТО створено:

А 4 березня 1948 р.
Б 4 липня 1947 р.
В 7 лютого 1950 р.
Г 4 квітня 1949 р.

35. Визначте державу, що не входила до Організації Варшавського договору (ОВД):

А Греція
Б Болгарія
В Польща
В Югославія.

36. Перша світова війна почалась:

А 1 вересня 1914 р.

- Б 28 липня 1914 р.
- В серпень 1914 р.
- Г листопад 1918 р.

37. Верховними правителями і втіленням божественної сили у Давньому Єгипті були:

- А Фараони
- Б Старійшини
- В Номархи
- Г Жерці.

38. Назвіть постійних членів Ради безпеки ООН:

- А Великобританія, Китай, СРСР, США, Японія
- Б Великобританія, Китай, СРСР, США, Франція
- В Великобританія, Китай, Бразилія, США, Франція
- Г Китай, Індія, СРСР, США, Франція.

39. Радянсько-німецький пакт від 23 серпня 1939р. отримав назву за іменами осіб, що його підписали, «пакт»:

- А Литвинова-Ріббентропа
- Б Сталіна-Гітлера
- В Ворошилова-Герінга
- Г Молотова-Ріббентропа.

40. Наслідком Тегеранської конференції було(-а):

- А Зобов'язання СРСР визнати польський Тимчасовий уряд національної єдності
- Б Зобов'язання СРСР вступити у війну з Японією
- В Обіцянка У. Черчіля і Ф. Рузвельта відкрити Другий фронт в Європі
- Г Створення міжнародного трибуналу.

41. РФ здійснила анексію Криму та м. Севастополь у:

- А Березні 2014 р.
- Б Грудні 2013 р.
- В Травні 2012 р.
- Г Січні 2015 р.

42. Другий світовий конфлікт розпочався у:

- А 28 вересня 1939 р.
- Б 23 серпня 1939 р.
- В 17 вересня 1939 р.
- Г 1 вересня 1939 р.

43. Символом розколу повоєнного світу на два ворогуючих табори є:

- А Берлінська стіна
- Б Створення ОВД
- В Радянсько-афганська війна
- Г Корейська військова компанія.

44. Назвіть постійних членів Ради безпеки ООН:

- А Великобританія, Китай, СРСР, США, Японія
- Б Великобританія, Китай, СРСР, США, Франція
- В Великобританія, Китай, Бразилія, США, Франція
- Г Китай, Індія, СРСР, США, Франція

45. Суд над нацистськими злочинцями після завершення Другої Світової війни отримав назву:

- А Нюрнберзький процес
- Б Віденський процес
- В Берлінський процес
- Г Лондонський процес.

46. Магдебурзьке право – це:

- А Право міст на самоврядування
- Б Об'єднання ремісників у цехи
- В Дозвіл чужим купцям торгувати у містах
- Г Підпорядкування німецькому місту Магдебургу.

47. Перша міжнародна міждержавна організація, створена у 20 ст. з метою розвитку співробітництва, досягнення миру і безпеки між народами називалась:

- А Комінтерн
- Б Ліга Націй
- В ООН
- Г Договір дев'яти.

48. Ялтинсько-Потсдамську систему можна охарактеризувати:

- А Біполярність, конфронтаційний характер; наявність ядерної та іншої зброї масового ураження, поділ світу на сфери впливу двох наддержав, ідеологічна конфронтація
- Б Багатополярність та конфронтаційні конфлікти
- В Біполярність та конфронтаційний характер
- Г Багатополярність; мирна співпраця за посередницької діяльності ООН, відсутність серйозних міжнародних конфліктів; дотримання прав людини.

**Основні події історії міжнародних відносин
від найдавніших часів до початку ХХ ст.**

№	Дата	Подія	Значення для системи міжнародних відносин
Стародавній світ: 3000 до Р.Х. – 5 століття			
Єгипет			
1	близько 3000 рік до нашої ери	Утворення єдиної Єгипетської держави	Розпочалося піднесення всіх галузей господарювання й єгипетської культури. Єгиптяни були одним з перших народів, які винайшли письмо.
2	близько 2600 рік до нашої ери	Спорудження піраміди Хеопса	Сильний інститут царювання, розроблений царями, призначався для легітимізації державного контролю над землею, працею і ресурсами, які були необхідні для виживання і розвитку цивілізації Стародавнього Єгипту.
3	близько 1750 рік до нашої ери	Повстання рабів	Повстання дуже потрясли державу, її суспільно-економічну й політичну систему. Як наслідок, відбувся перерозподіл власності, шляхом збагачення одних і розорення інших. Для захисту нових власників знову знадобилися старі форми держави та форми класового гноблення – раби залишилися рабами.
4	близько 1500 рік до нашої ери	Завоювання Тутмоса III	Завдав поразки Мітанні (стародавня держава в Північній Месопотамії) і захопив її землі до Євфрату, здобув перемоги при Мегіддо, Кадетові, Кархеміше і ін. У результаті переможних походів Тутмоса III, Єгипет розширив свої кордони і пере-

			творився в найбільшу державу. У залежність від Єгипту потрапили Лівія, Ассирія, Вавилон, Хетське царство і острів Крит, які платили йому данину.
5	близько 525 рік до нашої ери	Битва під Пелусієм	Потужні перси, на чолі з Камбісом II, почали своє завоювання Єгипту, зрештою, захопивши фараона Псамметіха III. Після цього Камбіс прийняв офіційний титул фараона, але правив Єгиптом з Ірану, залишивши країну під контролем сатрапії. На цьому завершується історія Єгипту як незалежної суверенної держави.
6	IV століття до нашої ери	Завоювання Єгипту македонцями	Перський правитель Мазасес передав Єгипет Олександрові Македонському без бою, проте потім був невеликий опором з боку персів і єгиптяни його сприйняли як полегшення.
7	I століття до нашої ери	Завоювання Єгипту римлянами	Єгипет був перетворений на римську провінцію. З приходом римлян, система влади зазнала значних змін, які були спрямовані на збільшення ефективності та дієвості правління. Таким чином, префект у Єгипту відповідав за військову сферу, формування легіонів та когорт, за фінансову складову, оподаткування та правосуддя. Територія Єгипту була розділена для легшого управління.
Межиріччя			
8	кінець IV століття до нашої ери	Виникнення міст-держав	Господарськими, політичними і культурними центрами держав були міста, які об'єднували навколо себе сільські поселення. Відомі такі міста-держави, як Ерідуду, Ур, Ніппур, Умма,

			Урук, Лагаш. За формою правління їх можна віднести до аристократичних республік. Між містами йшла конкуренція за панівне становище.
9	1792 – 1750 роки до нашої ери	Правління Хаммурапі	За часи його правління відбувається розквіт Вавилону. Вавилон займається активною зовнішньою і внутрішньою торгівлею. З Вавилону вивозили зерно, фініки, олію, ремісничі вироби. Ввозили метали, камінь, дерево, рабів, предмети розкоші.
10	XI століття до нашої ери	Утворення Ізраїльсько-Іудейського царства	Після об'єднання Ізраїльського й Іудейського царства в єдине, Єрусалим став його столицею. За часів правління царя Соломона, успішно розвивалася торгівля та ремесла, господарство в цілому. Припинилися війни та наступив мир.
11	VIII – VII століття до нашої ери	Могутність Ассирії	Піднесення Ассирії пов'язане з ім'ям Ашшур-назір-апала II, який успішно воював з Сирією та Фінікією. Завоювання Ассирії супроводжувалось розоренням сусідів і масовим винищенням населення. Ассирія підкорила Ізраїльське царство і Дамаск, встановила унію з Вавилонією. Саргон II продовжував завойовницьку політику. За Асаргаддона Ассирія на короткий час завоювала Єгипет. Зенітом могутності Ассирії було царювання Ашшурбаніпала.
12	VII століття до нашої ери	Утворення Халдейське царства	На чолі з Набопаласаром халдеї зламали воєнний опір Ассирії. Наступний цар Вавилону Навуходоносор II захопив Сирію, Палестину та Іудею, забравши в полон до Вавилонії тисячі

			евреїв. За допомогою мідійців Навуходоносорові вдалося відбити загрозу скіфської навали. Йому довелося багато воювати із сильною Єгипетською державою. Згодом між Єгиптом і Халдейським царством було укладено мирний договір. Пізніше Навуходоносор посадив на єгипетський трон свого родича. Столиця Халдейського царства Вавилон переживав розквіт господарського та культурного життя.
13	612 рік до нашої ери	Зруйнування Ніневії	На Ніневію стали зазіхати мідяни разом із вавилонянами, скіфами й еламітами, вони нанесли важкий удар. Ніневія впала й була зрівняна із землею. Ті мешканці міста, хто не встиг утекти до західних асирійських володінь, були або вбиті або виведені в полон.
14	550 рік до нашої ери	Виникнення Перської держави	Перси повстали проти володарювання Мідії. Повстання очолив перський правитель Кір II, який за одну ніч заволодів містом і великим Вавилонським царством. Після цієї перемоги владу над собою добровільно визнали Фінікія, Сирія та Палестина. Держава Кіра простяглася від кордонів Індії на сході до грецьких міст на заході.
15	539 рік до нашої ери	Здобуття Вавилона персами	Персидські війська захопили столицю Нововавилонського царства і Кир II проголосив себе «царем Вавилону». Цього ж дня вавилонський цар Набонід, який правив країною майже 18 років, був висланий з міста, проте невдовзі був убитий. Вавилон з самостійного царства

			перетворилася на сатрапію Держави Ахеменідів і позбувся будь-якої незалежності у зовнішній і внутрішній політиці.
Індія та Китай			
16	III тисячоліття до нашої ери	Найдавніші міста Індії	Найбільшими містами були Мохен-джо-Даро і Хараппа. Ці міста мали набагато вищий рівень розвитку, ніж міста інших тогочасних країн Стародавнього Сходу. На їх території жили ремісники, які робили гарний посуд з візерунками, ткали тонкі тканини, виплавили з міді і бронзи знаряддя праці та прикраси. На руїнах будинків археологи знайшли зернотертки, ступки, сокири, ножі, зброю, зроблену з міді та бронзи. Міста вели жваву торгівлю.
17	II тисячоліття до нашої ери	Перші держави Китаю	На відміну від інших іригаційних держав Стародавнього Сходу, у Китаї іригаційне землеробство почали практикувати через тисячоліття після становлення цивілізованого суспільства. У ньому не було автономних міст і великих храмових господарств та громадсько-храмових общин. Соціально-економічне життя країни владно контролював державний апарат. Суспільство розвивалося під впливом оригінальних ідеологічних систем, було мобільним, оскільки формувалося на клановій основі. Між кланами не існувало соціальних перешкод, перехід з однієї соціальної групи в іншу здійснювався автоматично

18	середина II тисячоліття до нашої ери	Прихід аріїв на землі Індії	Вони підкорили місцеві племена, змішалися з ними й утворили свої князівства, населення яких розділялося на варни.
19	221 – 206 роки до нашої ери	Держава Цінь	Були узаконені вільний продаж і покупка землі, що завдало тяжкого удару общинному землеволодінню. Розпад общини прискорювався завдяки закону про примусове дроблення великих сімей. З метою централізації держави було проведено новий адміністративний поділ за територіальним принципом. Була змінена система стягнення податків. Було переозброєно і реорганізовано військо. Ці реформи засвідчили про перехід до розвиненої рабовласницької держави. Життя в державі повинно відбуватися за єдиними правилами.
20	III тисячоліття нашої ери	Об'єднання Індії	Повстання індійців проти греків. Керував повсталими Чандрагупта. Саме за нього почалося об'єднання аріїв у велику державу, столицею якої стало місто Паталіпутра. Продовжувачем Чандрагупти був цар Ашока. Він об'єднав усю Індію в одну величезну державу. Офіційною релігією вважався буддизм, який переконував віруючих у необхідності коритися владі, бути шанобливим, уникати гріха.
21	221 рік нашої ери	Об'єднання Китаю	Засновник династії – Цінь Шихуан – об'єднав Китай під своєю владою, розділивши країну на 36 провінцій, які керували чиновниками, призначуваними імператором. Створив централізоване, кероване

			державна на основі легізму, при цьому проводилися репресії проти прихильників конфуціанства. Оголосив про припинення всіх воєн навіки, зібрав від князів зброю і перетопив, побудувавши 12 великих монументів. Він упорядкував міри та ваги, ввів стандартне написання ієрогліфів, організував жорстку бюрократичну систему правління.
22	184 рік нашої ери	Повстання «Жовтих пов'язок»	Повстання за часів династії Хань, яке призвело до ще більшого послаблення імператорської влади. Вони зруйнували стару систему органів влади. І хоча повстання були придушені, реставрувати колишній порядок управління було неможливо. Начальники урядових військ, які претендували на верховну владу в державі, розв'язали міжусобну війну.
Греція			
23	III тисячоліття до нашої ери	Перші грецькі держави	Царство на Криті славилось своєю торгівлею, воно було володарем Східного Середземномор'я, жодна із держав не наважувалася опиратися критянам
24	II тисячоліття до нашої ери	Мінойсько-ахейська палацова цивілізація	Найбільшими містами були Мікени і Тірінф. Саме від назви першого пішла друга назва цивілізації – мікенська. Ахейці були дуже войовничим народом.
25	1200 рік до нашої ери	Троянська війна	Закінчилась перемогою ахейців, завдяки славнозвісному «троянському коню».
26	кінець II тисячоліття до нашої	Вторгнення дорійських племен	Охопили Центральну і Південну Грецію, включаючи острови, зокрема найвіддаленіший

	ери		острів Крит. Свою незалежність зуміли зберегти тільки Стародавні Афіни, в яких знайшли притулок поодинокі біженці інших ахейських міст Пелопоннесу. Після дорійського вторгнення припиняє своє існування мікенська культура, розпочинається рух народів моря.
27	VIII – VI століття до нашої ери	Велика грецька колонізація	На захід від Еллади греки освоїли землі острова Сицилії та півдня Італії. На північному сході вони освоювали узбережжя Понту Еквсинського (Чорне море). Грецька колонізація носила переважно мирний характер, тому що колоністи селились у першу чергу на неосвоєних, малозаселених землях.
28	776 рік до нашої ери	Початок Олімпійських ігор	Олімпійські змагання були символом єдності грецьких міст-держав і відігравали велику роль у розвитку культури.
29	594 рік до нашої ери	Реформи Солона	В економічній сфері: ліквідовано боргове рабство та скасовано борги селян; коштом держави було викуплено та повернено на батьківщину всіх афінян, проданих за межі Аттики в рабство; законодавчо визнано приватну власність на землю, допускався її продаж і роздроблення; запроваджувалася монета; було прийнято закон про те, що батьки мають навчити синів якогось ремесла; заборонялося не працювати. У політичній сфері: скасовано владу родової аристократії та запроваджено привілеї майна та

			суспільної служби – тимократію. Було створено й новий судовий орган — гелією, яка поділялась на 10 колегій – дикастерій. Реформи Солона були важливим етапом на шляху до формування політичної організації в Афінах.
30	500 – 449 роки до нашої ери	Греко-перські війни	Намагання володарів Персії підкорити грецькі поліси Балканського півострова; опір грецьких полісів на Іонійському узбережжі Малої Азії загарбницькій політиці Персії.
31	490 рік до нашої ери	Марафонська битва	Афіни і Спарта відмовилися визнати владу персів і вбили посланців Персії. У цій битві греки здобули перемогу над ворогом, який значно перевищував їх чисельно. Це пояснюється тим, що вони билися, захищаючи своїх матерів, жінок, дітей. Радісну звістку в Афіни приніс посланець, який пробіг 42 км і впав мертвим.
32	480 рік до нашої ери	Саламінська битва	Відступаючи, грецький флот заманив противника у найвужче місце протоки. Тут перси не могли зберегти свій стрій і почався розлад у діях. У них не було простору для маневру, їхні незграбні кораблі стикалися один з одним, сідали на міліну. Грецькі моряки були добре обізнані з місцевістю, їхні кораблі – більш маневрові і швидкі. Перси почали відступати. Греки, переслідуючи їх, зімкнули фланги й обхопили кільцем відступаючого противника. Після поразки в цій битві Ксеркс залишив більшу частину армії в Греції, а

			сам з флотом відправився до Малої Азії.
33	443 – 428 роки до нашої ери	Правління Перікла	Він здійснив глибокі перетворення в інтересах демосу, насамперед бідноти. Перікл запровадив платню громадянам, що обіймали державні посади. Найбідніші з афінян, фети, могли перебувати на посадах суддів і розпорядників, отримуючи за це платню, без якої вони раніше не прагнули участі в державних справах. Перікл установив оплату відвідувань театру біднотою за державний кошт. Платили також за службу у війську. Було змінено порядок призначення вищих урядовців — майже на всі посади кандидати обиралися жеребкуванням. Таким способом уникали навмисного проведення до влади бажаних аристократам політиків. Тільки на посади, які вимагали здібностей, особливих знань чи моральних чеснот, обирали голосуванням, наприклад, стратегів і скарбників. Завдяки діяльності Перікла в Афінах остаточно сформувався демократичний устрій держави. Це була найпередовіша форма влади в умовах рабовласницького ладу.
34	338 рік до нашої ери	Битва під Херсонесю	Битва в Греції під селищем Херонея в Беотії, під час якої македонський цар Філіпп II розбив об'єднану армію грецьких міст-держав, основу якої становили афіняни та фіванці. У битві при Херонії загинув Священний загін із Фів із 300 фіванських юнаків, які

			<p>зневажили втечу. Їх стійкості дивувалися вороги і пліткували, що узи братерства і військова доблесть дружини скріплені чоловічою любов'ю. Афіни засудили свого полководця Лісікла до смерті, а скорботні Фіви на місці битви спорудили 5-метровий мармуровий монумент, що зображує пораненого лева.</p>
35	334 – 325 роки до нашої ери	Похід македонського війська на Схід	<p>Армія Македонського вирушила на завоювання східного узбережжя Середземного моря – Сирії. Коли він зі своїм військом вступив у міжгір'я хребта Тавру, у так звані Ворота Сирії, у тил йому вийшла вся величезна перська армія на чолі з самим царем Дарієм III. Поблизу містечка Іеса йому вдалося могутнім натиском своєї фаланги і важкої кінноти викликати паніку в скупчених військах персів і здобути блискучу перемогу. Дарій утік, кинувши свій табір з усім майном, щит і колісницю. Подальші успіхи армії Александра – захоплення Бібла, Сидона і, після шестимісячної облоги, міцно укріпленого Тира – зробили його володарем Фінікії. Забезпечивши собі панування над усім східним берегом Середземного моря, Александр вирушив у Єгипет.</p>
36	середина II століття до нашої ери	Завоювання Македонії і Греції Римом	<p>215-205 рр. – Війна між Римом та Македонією за панування над Балканами – Філіп V, підтримуючи Карфаген під час другої пунічної війни, намагався оволодіти Ілірією та розширити</p>

			<p>володіння. Римляни підтримували антимакедонські рухи. Риму вдалося розширити свій вплив у Греції, а Македонія послабила його. 200-197 рр. – Македонія/Рим+Пергам+Родос – Філіп зазнав поразки і був змушений віддати всі володіння в Греції. Це – важливий етап посилення римського втручання у середземноморські справи, 197 р. – битва при Кіноскефалами. 146 р. – Ахейський союз оголошує війну Спарті, невеликий загін римлян рушив до Греції, ахейське військо відступило, його розгром при Лейкопетре. Узято і зруйновано Коринф, жителі перебиті/взяті у рабство, Греція перетворена в провінцію Ахайю. У 179 році помер Філіп – Персей. Незважаючи на тяжкі умови, новий цар посилив власну державу, але римські війська на чолі з Луцієм Емілієм Павелом. При Підні остаточно розгромили македонські війська, підпорядкувавши собі ці землі.</p>
Рим			
37	753 рік до нашої ери	Заснування Риму	Поширення впливу Риму на інші міста-держави Середземного, а потім і Чорного морів
38	509 рік до нашої ери	Встановлення Республіки	Зростання впливу військових на життя і владу Римської республіки. Зміна форми управління і перетворення її на імперію. Завоювання і поширення впливу Римської імперії на землі, які розташовані поблизу від Середземного і Чорного морів, вихід до Атлантичного океану і досягнення Британії.

<p>39</p>	<p>218 – 201 роки до нашої ери</p>	<p>Друга Пунічна війна</p>	<p>Привела до краху колоніальної держави Карфагена і остаточно зломила його військово-політичну потугу. Для Риму перемога в цій війні мала величезні наслідки. З великої італійської держави Рим перетворюється тепер на могутню рабовласницьку державу, яка після витіснення Карфагена займає становище безумовного гегемона всього Західного Середземномор'я. Після перемоги Рим активізував свою політику на Балканах і звинуватив Македонію в порушенні договору 205 р. до н.е. Рим став вимагати від Філіппа, щоб він повернув Пергаму і Родосу все, що він у них захопив.</p>
<p>40</p>	<p>146 рік до нашої ери</p>	<p>Завоювання Греції</p>	<p>Розпочалося після поразки греків 146 до н. е. у битві при Коринфі та закінчився 330 року перейменування міста Візантія на Новий Рим, пізніше – Константинополь, римським імператором Костянтином Великим та переносом до нього столиці Римської імперії. Рим, як і Македонія, не дав Греції ні добробуту, ні навіть тривалого миру. Римським завоюванням почалася для Греції довга низка лих, що закінчилася страшними спустошеннями варварами у 4 ст. н.е. і припиненням античного життя. Оподаткування даниною багатьох громад, і без того збіднілих від війн та внутрішніх негараздів, стягнення штрафів, вторгнення римських чиновників у внутрішні</p>

			життя Греції розорjali нещасний народ.
41	133 рік до нашої ери	Закон Тіберія Гракха	Висунув свій проєкт встановлення обмежувальної норми для орендарів державної землі, вилучення у них надлишків землі і перерозподілу цих надлишків між малоземельними і безземельними римськими громадянами. Згідно з цим законопроектom, голова сім'ї міг володіти не більше ніж 500 югерами державної землі, на кожного дорослого сина додавалося ще по 250 югерів, але в цілому не більше тисячі югерів на одну сім'ю. Вилучена понад цю норму у крупних власників земля повинна була ділитися на ділянки по 30 югерів і віддаватися бідним громадянам у вічне і невідчужуване орендне користування.
42	74 – 71 роки до нашої ери	Повстання Спартака	Було єдиним повстанням рабів, яке несло пряму загрозу центральній Італії. Після поразки армії Спартака і його загибелі залишки повстанської армії розпалися на невеликі загони, що робили набіги на вілли і невеликі міста. Але їх римські полководці дуже швидко знищили, розіславши навкруги каральні загони. Після повстання Спартака в Римі розпочалися нові громадянські чвари. Бійки в народних зборах, криваві сутички на вулицях і дорогах стали звичним явищем римського життя. Водночас успішні завойовницькі війни і перетворення армії в найману посилили владу полководців. Римські

			воїни корилися тільки своєму воєначальникові. Сталося так, що вирішальне слово в боротьбі за владу сказали не народні збори чи сенат, а саме полководці.
43	49 рік до нашої ери	Захоплення Цезарем влади	Армія Цезаря швидким маршем пішла на Рим. Сенат мав значно більше військ, але вони були розкидані в провінціях. Головні сили Помпея зосереджувалися в Іспанії. У Римі зчинилася паніка: консули тікали так поспішно, що не захопили скарбниці. Майже весь сенат на чолі з Помпеєм утік у Грецію, щоб там зібратися із силами. Цезар без бою вступив у Рим і заволодів Італією. Вирішальна битва між військами Цезаря та Помпея відбулася біля міста Фарсали. Цезар здобув блискучу перемогу. Помпей утік до Єгипту й попросив притулку в юного царя Птолемея, рештки його армії перейшли на бік Цезаря. Цезар пішов за Помпеєм до Єгипту. Радники єгипетського царя, побоюючись Цезаря, зрадницьки вбили Помпея.
44	30 рік до нашої ери	Правління Октавіана	Зосередив у своїх руках диктаторську владу, зберігши традиційні республіканські установи, започаткувавши нову форму суспільного устрою «принципат». За його правління, західний кордон Римської імперії досяг Атлантичного океану та пролягав до Рейну. Північні кордони досягли Дунаю, де були створені нові провінції. Кордони на сході просунулись до річки Євфрат і

			Парф'янського царства, з яким імператор уклав мир.
45	115 – 116 роки	Завоювання за часів Траяна	Під час його правління зовнішня політика стала наступальною. Завоювання Дакії допомогло зміцнити римський вплив у Боспорському царстві. Римляни перейшли річку Тигр, завоювали Адіабену, Вавилонію, а потім здобули столицю Парфії Ктесіфон. Траян, досявши Персидської затоки, планував похід в Індію. Однак цим войовничим намірам не судилося здійснитися. Йому довелося припинити наступальні дії, оскільки у Месопотамії, Єгипті та на Кіпрі почалися заворушення місцевих народів. Придушивши їх, Траян вичерпав ресурси для подальшого продовження наступальної війни проти Парфії. Хвороба змусила імператора повернутися в Італію, але в дорозі він помер.
46	284 рік	Початок правління Діоклетіана	З правління Діоклетіана, коли давні республіканські органи влади остаточно втратили своє значення, а влада імператора нічим і ніким не обмежувалася, розпочався новий період в історії Римської імперії. Він отримав у спадок слабку та занепадаючу імперію. Повсталі в Галії намагалися утворити незалежну державу і обрали власних імператорів – Аманда й Еліана. Зворушення відбувалися й в африканських провінціях. Дворіччя захопили перські війська. Ззовні Риму загрожували племена франків та алеманів. Діоклетіан для змі-

			цення імперії провів низку реформ. Унаслідок військової реформи частина армії була розташована у фортецях на кордонах імперії, а інша перебувала в містах. Це давало змогу контролювати місцеве населення і придушувати повстання на їх початку.
47	395 рік	Поділ імперії	Правителем Східної Римської імперії Флавій Аркадій, тоді як правителем Західної – Гонорій. Столицею Східної імперії став Константинополь, тоді як імператор Заходу проживав спочатку в Медіолані, згодом здебільшого в Равенні та лише зрідка в Римі. Західна та Східна імперії не розглядалися як дві окремі держави, продовжуючи становити неподільну в розумінні тогочасного суспільства єдину Римську імперію. У зв'язку з цим деякі історики вважають правильнішим говорити про поділ імператорського правління в Римській імперії, але не про розподіл держави як такої. Поділ імперії також іноді розглядається як передумова для того, що сталося набагато пізніше – розколу християнської церкви на католицьку та православну
48	410 рік	Здобуття Рима готами	У 401 р. Західна Римська імперія вже не змогла дати відсіч вестготам на чолі з їхнім вождем Аларіхом і змушена була відкуплятися від варварів. А коли в 410 р. Рим відмовився платити, Аларіх із допомогою рабів, що відчинили вночі міську браму, захопив «вічне місто»

			і піддав його нищівному пограбуванню. Вестготи три доби грабували Рим, але не залишилися в ньому, а пішли в римські провінції. Тим часом інші варварські племена – вандали, свеви й алани – захопили інші провінції колишньої могутньої імперії. Під владою варварів опинилися південь Іспанії, а в 429 р. – африканські провінції.
49	476 рік	Падіння Західно-Римської імперії	Західна Римська імперія, яка вистояла у війні з могутніми гунами, невдовзі зазнала нападів вандалів з території Північної Африки, де вони створили могутню державу. У 455 р. вони взяли колишню неприступну для ворогів столицю Західної Римської імперії. Два тижні вони грабували й руйнували Рим. У 468 р. римський флот, який зустрівся біля африканського узбережжя з морськими силами Гейзеріха. Скориставшись помилками римлян та застосувавши запалювальні судна, вандали перемогли. З того часу західноримські імператори вже не мали реальної влади. Їх контролювали варварські вожді. Тисячолітній Рим упав, а Західна Римська імперія зникла з карти світу. На її території утворилася велика кількість варварських королівств. Традиційно рік падіння Західної Римської імперії вважають закінченням історії стародавнього світу.

Середньовіччя: 5 століття – 15 століття			
50	476 рік	Держава Одоакра	Одоакер скинув з престола останнього західно-римського царя Ромула Августа, а на знак, що західно-римське цесарство перестало існувати, відіслав усі царські відзнаки до Царгорода і сам прийняв титул короля Італії. Початок нового періоду в історії – Середньовіччя.
51	532 рік	Повстання «Ніка»	У результаті Константинополь був майже зруйнований, а при придушенні повстання було вбито понад 35 тисяч осіб.
52	622 рік	Зародження ісламу	Виникнення другої за чисельністю релігії після християнства. Кількість вірян коливається в межах від 1,1–1,8 мільярдів.
53	732 рік	Битва при Пуатьє	Ставши розгромною поразкою Омейядів, вона прискорила їхній занепад, зупинивши поширення ісламу в Європі, утвердивши консолідацію франків та їхніх каролінзьких володарів як панівної європейської династії.
54	750 рік	Розпад Халіфату	Закінчилась «Золота доба» ісламу.
55	988 – 989 роки	Прийняття християнства в Київській Русі	У результаті чого християнство стало провідною релігією на Русі.
56	1054 рік	Поділ християнської церкви (схизма) на католицьку і православну	Сформувалися два головних напрями в Християнстві: католицизм та православ'я.
57	1066 рік	Нормандське завоювання Англії	Усунуло місцевий правлячий клас, замінивши його іноземною, франкомовною монархією, аристократією та церковною ієрархією. Мало важливі наслідки для всіх Британських островів та проклало шлях до подальших нормандських завоювань в Уельсі та Ир-

			ландії, а також широкого проникнення до складу верхівки суспільства Шотландії нормандської аристократії, що супроводжувалось поширенням континентальних видів державних установ і культурних факторів.
58	1096 – 1270 роки	Хрестові походи	Призвели до погіршення відносин між Європою і країнами Сходу, християнським та ісламським світами. Значно поживилася торгівля на Середземному морі. Сприяли ознайомленню європейців з новими рільницькими рослинами і започаткуванню їх вирощування в Європі.
59	1097 рік	Зібрання князів у Любечі	Любецький з'їзд формально зафіксував перетворення однієї суцільної держави на своерідну конфедерацію напівнезалежних держав, які для полегшення спільних справ скликали княжі з'їзди; вирішив також відбути спільний похід проти половців. Постанови з'їзду було закріплено спільною присягою присутніх князів. Однак з'їзд не зміг припинити княжі міжусобиці. Вони знову почалися одразу ж після його закінчення. Осліплення володимирським князем Давидом Ігоровичем зі згоди Святополка тербовлянського князя Василька Ростиславича привело до нової міжусобної війни.
60	1185 рік	Створення «Слова о полку Ігоревім»	За своєю художньою мовою та літературною значущістю «Слово» стоїть у ряді найбільших досягнень середньовічного епосу.

61	1209 – 1229 роки	Альбігойські війни	Сприяли об'єднанню Франції.
62	1212 рік	Битва іспанців з маврами при Лас Новас де Толоса	У результаті нищівного розгрому мусульман Реконкіста значно активізувалася, а володарі християнських королівств остаточно перейшли у наступ. Через декілька років нащадок Альфонсо VIII – король Кастилії Фернандо III Святий уклав мирний договір з еміром Мурсії Мухаммедом ібн Алі, в якого без підтримки колись потужного напору берберських племен Північної Африки, не залишалось іншого вибору, як обрати сюзеренітет Кастилії, та відкуплятися від її могутнього короля щорічною даниною.
63	1215 рік	Велика хартія вольностей	Основи концепції прав людини, створено передумови для подальшого утвердження свободи і верховенства права.
64	1223 – 1242 роки	Монголо-татарська навала на землі Східної Європи	Загальмувала політичний, економічний і етнокультурний розвиток Русі, відкинувши її князівства на кілька століть назад. Ординське іго консервувало удільну роздробленість, перешкоджало централізації земель і князівств, завадило відродженню державності.
65	1242 рік	«Льодове побоїще»	Тевтонці зазнали поразки. У бою (за німецькими джерелами) загинуло 20 лицарів, за руськими – 500 осіб, взято в полон 20 «нарочитих воєвод», тобто знатних лицарів. Улітку 1242 «орденські брати» надіслали до Новгороду послів з поклоном: «есмя зашли мечем Псков, Водь, Лугу, Латыголу, и мы ся

			того всего отступаем, а что есмь изоимали в полон людей ваших (пленных), а теми ся розменим, мы ваших пустим, а вы наших пустите, и псковски полон пустим». Новгородці погодилися з цими умовами, і мир був укладений.
66	1245 рік	Ярославська битва	Перемога Романовичів у битві під Ярославом зміцнила зсередини Галицько-Волинське князівство і додала йому авторитету у європейських країнах. Проте, з іншого боку, саме ця перемога виявила потужного конкурента Золотої Орди на Русі і послужила причиною миттєвої васалізації князівства Романовичів монголами.
67	1265 рік	Виникнення англійського парламенту	В Англії сформувалася централізована держава у вигляді станової монархії.
68	1282 рік	«Сицилійська вечірня»	Розпад сицилійського королівства.
69	1291 рік	Втрата хрестоносцями останніх фортець у Палестині	Загарбання фортеці Акри та острова Кіпр, де було утворено Кіпрське королівство.
70	1302 рік	Виникнення Генеральних штатів у Франції	Були представлені духовництво, дворянство та буржуазія значних міст.
71	1309 – 1377 роки	Авіньйонський полон пап	Ослаблення папства та загострення стосунків між європейськими країнами.
72	1337 – 1453 роки	Столітня війна між Англією і Францією	У результаті Королівство Англія позбулося всіх своїх володінь на континенті, крім Кале, який залишався у складі Англії до 1558 року. Англійська корона втратила великі території в південно-західній Франції, якими вона володіла з XII століття. Божевільня англійського короля занурило

			країну в смугу анархії і міжусобиць, в якій центральними дійовими особами виступили ворогуючі родини Ланкастерів і Йорків. У зв'язку з розгортанням громадянської війни, Королівство Англія не мало сил і засобів для повернення втрачених, як виявилось, назавжди, територій на континенті
73	1346 рік	Битва при Кресі	Перемога англійців. Знищено цвіт французького рицарства.
74	1347 – 1350 роки	Епідемія чуми в Західній Європі (“чорна смерть”)	«Чорна смерть» мала значні демографічні, соціальні, економічні, культурні і релігійні наслідки, і навіть вплинула на генетичний склад населення Європи, змінивши співвідношення груп крові в зачеплених пандемією популяціях: зменшилась кількість людей з 0 (I) групою крові, які частіше і тяжче хворіли на чуму. Якщо говорити про східні країни, наслідки пандемії чуми серйозно позначились на Золотій Орді, де різке скорочення населення призвело серед іншого до політичної нестабільності, а також технологічного і культурного регресу.
75	1356 рік	«Золота булла»	Булла регламентувала обрання німецького короля (імператора) колегією семи імперських курфюрстів і визначала права цих курфюрстів. Провідна роль у рейхстазі відводилася архієпископу Майнцькому. Крім того, булла забороняла поділ територій курфюрств.
76	1358 рік	Жакерія	Повстання прискорили звільнення селян від особистої залежності.

77	1378 – 1417 роки	Велика схизма католицької церкви	Цей конфлікт швидко переріс з церковної суперечки в дипломатичну кризу, яка поділила Європу.
78	1380 рік	Куликовська битва	За офіційною версією, після поразки, Мамай, відправився назустріч війську Тохтамиша, де на річці Калка зазнав поразки, та втік на землі Кримського ханства і Великого Князівства Литовського. Його син Мансур-Кият, нащадок Чингісхана по лінії родоводу від матері, прийняв підданство великого князя литовського, православну віру і титул князя Глинського разом із городом-фортецею Глинськ у сучасній Сумській області. Серед його нащадків Іван Грозний (який також був нащадком Дмитра Донського), а також перші козацькі отамани Запорізької Січі.
79	1385 рік	Кревська унія	Кревська унія викликала сильну протидію. Одразу ж після її укладення найбільші удільні князі разом із залежними від них феодалами руських і литовських (білоруських) земель відмовилися визнати владу Ягайла.
80	1389 рік	Битва на Косовому полі	Держава сербів потрапила у васальну залежність від Османської імперії. А сербський нобілітет та простий народ мусив постачати людський матеріал для турецької армії.
81	1402 рік	Битва біля Анкари	Ударивши по флангах і ввівши в бій резерви, Тимур оточив і розгромив турецьке військо, після чого захопив і пограбував Малу Азію.
82	1410 рік	Грюнвальдська битва	Перемога союзницьких військ у

			Грюнвальдський битві підірвала військову могутність Тевтонського ордену і припинила експансію його лицарів на схід. Іванко Сушик з Романова, дістав у володіння від короля Ягайла-Владислава, «спадкового володаря Русі», два села – «Баришовка і Верхній Зубов.
83	1411 рік	Торунський мир	Орден повертав на користь Литви Жемайтію та Добжинську землю на користь Польщі, а також сплачував контрибуцію.
84	1413 рік	Укладення Городельської унії	Підтверджували існування Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського як окремої незалежної держави. Городельська унія передбачала проведення ряду заходів, спрямованих на уніфікацію систем органів державного управління обох країн, а також унормування Привілеїв шляхетських та зрівняння прав шляхти католицького віровизнання Королівства Польського та Великого князівства Литовського.
85	1415 рік	Спалення Яна Гуса	Звістка про спалення Гуса спричинила заворушення на чеських землях, що пізніше призвели до запеклих та спустошливих гуситських воєн.
86	1419 – 1434 роки	Гуситські війни	У Чехії, хоча й не надовго, виникла національна церква, яка мала свої етнічні особливості. Для католицької церкви цей рух був попередником майбутньої Реформації.
87	1420 рік	Мирний договір між Францією та Англією	Розгортання партизанської боротьби у Франції. Облога Орлеана.
88	1429 рік	Виступ Жанни д'Арк	Кінець облоги Орлеана.
89	1431 рік	Страта Жанни д'Арк	Розгортання народної війни.

90	1436 рік	Звільнення Парижа	Створення французами постійної найманої армії, збільшення артилерії. Звільнення Нормандії та Аквітанії.
91	1439 рік	Флорентійська унія	Рішення Флорентійського собору не змогли об'єднати Західну і Східну церкви. Унія стала відправною точкою для поділу Київської митрополії (1448) та утвердження автономії Московської митрополії (1458) як передумови повстання Московського патріархату.
92	1453 рік	Падіння Константинополя	Падіння Константинополя стало ключовим моментом у європейській історії, що відокремлює Середньовіччя від епохи Відродження, пояснюючи це крахом старого релігійного порядку, а також застосуванням у ході битви нових військових технологій, таких, як порох і артилерія. Багато університетів Західної Європи поповнилися грецькими вченими, що втікали з Візантії, і це відіграло чималу роль у подальшій рецепції римського права.
93	1453 рік	Закінчення столітньої війни	Англії відійшов порт Кале.
94	1455 – 1485 роки	Війна Червоної та Білої троянд	За тридцять років громадянської війни загинуло близько чверті населення країни, 80 сеньйорів королівської крові, безліч феодалних родів. Знать, що вела свій родовід від завойовників-норманів, у цілому була знищена. Генрі Тюдор коронувався як Генріх VII і заснував нову династію. Він одружився з дочкою Едуарда IV Єлизаветою, спадкоємицею дому Йорків. Династія Тюдорів пра-

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

			вила до 1603 року. А символом династії Тюдорів стала Біло-Червона троянда.
95	1477 рік	Завершення об'єднання Франції	Франція стала однією з найбільш могутніх і централізованих держав Європи.
96	1479 рік	Утворення Іспанського королівства	Ціною об'єднання Іспанії стали сотні тисяч вигнанців та економічний занепад багатьох районів. Ці негативні наслідки на той час не були такими відчутними, вони проявилися дещо пізніше.
97	1480 рік	«Стояння на річці Угрі»	Покладено край татарському ярму.
98	1492 рік	Завершення Реконквісти	Була не тільки низкою військових походів, вона була широким колонізаційним процесом – заселенням і економічним освоєнням спустошених війною земель.
99	1492 рік	Відкриття Америки Колумбом	Освоєння, а в майбутньому заселення нового материка.
Новий час: кінець 15 століття – кінець 18 століття			
100	1618 – 1648 роки	Тридцятирічна війна	Війна торкнулася всіх верств населення. У західноєвропейській історичній традиції вона залишилася одним із найжахливіших європейських конфліктів, з-поміж попередників Світових воєн XX століття.
101	1620 рік 8 листопада	Битва біля Білої гори	Чехія втратила незалежність; Наслідком такої політики стало практично повне знищення шляхти і практично всіх важчих і середніх верств суспільства, чеська мова в XVIII столітті перетворилась на мову неосвіченого селянства.
102	1648 рік 24 жовтня	Вестфальський мир	Трактат затвердив принцип геополітичної рівноваги. Велика увага була приділена інсти-

			туту міжнародно-правового визнання. Вестфальський трактат підтвердив рівноправність європейських держав незалежно від розходжень їхньої релігії і форм держави. Вестфальський трактат сформулював норми, що передбачали мирне врегулювання спорів і колективні санкції проти нападаючої сторони.
103	1700 – 1721 роки	Північна війна	У результаті Північної війни Московське царство отримало вихід до Балтійського моря, вирішивши одну зі своїх головних історичних завдань, тоді як Швеція втратила статус великої держави.
104	1701 – 1713 роки	Війна за іспанську спадщину	Головним результатом війни стало посилення англійської морської і колоніальної могутності.
105	1713 рік	Утрехтський мир	У цілому Утрехтський мир зміцнював торговельну і колоніальну могутність Великої Британії. Велика Британія поступово зміцнювала свій вплив на планеті, що згодом перетворить її на «кузню всього світу».
106	1721 рік	Виникнення Російської імперії	Новий учасник на міжнародній арені.
107	1721 рік 30 серпня	Ништадтський мир	Договір завершив Північну війну.
108	1733 – 1735 роки	Війна за польську та австрійську спадщину	Війна мала геополітичні наслідки для європейських держав.
109	1740 – 1748 роки	Війна за австрійську спадщину	Найважливішим результатом війни було значне посилення Пруссії, що помітно вплинуло на розстановку сил у Центральній Європі.
110	1772 рік	Перший поділ Речі Посполитої	Річ Посполита втратила фактичну незалежність, і частина її території відійшла до сусідніх

ІСТОРИЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

			країн.
111	1774 рік 24 липня	Кючук-Кайнарджійський мирний договір	Ця угода сприяла розширенню російсько-молдовських політичних зв'язків
112	1776 рік 4 липня	Декларація незалежності США	Декларація заклала певні ідеологічні підстави для становлення американської держави: по-перше, це принцип народного суверенітету; по-друге, вперше проголошувалось право народу на опір незаконним діям уряду.
113	1788 рік	Вірджинія стала штатом США	Вірджинія стала десятим і найбільшим штатом США. На довгий час Вірджинія стала головним політичним центром країни – саме тут народились автори конституції і вісім президентів країни.
114	1788 – 1790 роки	Російсько-шведська війна	Завершилась підписанням Верельського мирного договору 14 серпня 1790 року.
115	1791 рік 29 грудня	Яський мирний договір	Яський мирний договір посилив позиції Російської імперії на Кавказі й Балканах та створив сприятливі умови для розгортання подальшої експансіоністської політики Російської імперії.
116	1791 рік 3 травня	Конституція Речі Посполитої	Вважається однією з перших в Європі конституцією в сучасному розумінні; зміцнила виконавчу владу за принципом спадкової монархії.
117	1814 рік 18 (30) травня	Паризький мирний договір союзників з Францією	Договір відновив Князівство Монако в попередніх кордонах, які існували під французьким протекторатом.
118	1818 рік 30 вересня-23 листопада	Аахенський конгрес Священного союзу	Загалом Аахенський конгрес своїми рішеннями підтвердив курс на розбудову системи міжнародних відносин в інтересах Священного союзу європейських монархів.

119	1823 рік 2 грудня	Доктрина Монро	Загалом уся доктрина зводилася до трьох принципів: поділ на сфери впливу Америки та Європи; неколонізація; неінтервенція. З доктриною Монро рахувався весь світ, вона стала ідеологічною основою нового політичного порядку для решти територій Америки та змінила роль Європи в Західній півкулі.
120	1821 – 1829 роки	Грецька війна за незалежність	Занепад османського панування та завойована незалежність Греції.
121	1829 рік	Андріанопольський мирний договір	Цей договір об'єктивно допоміг визволенню Балканських народів від османського панування. Однак посилення позицій російської імперії внаслідок Андріанопольського договору викликало занепокоєність як у самій Османській імперії, так і у великій Британії й Австрійській імперії.
122	1830 рік	Бельгійська революція	У результаті Бельгія відділилася від Сполученого Королівства Нідерландів, ставши суверенною державою.
123	1839 – 1842 роки	Перша опіумна війна	Велика Британія отримала у довічне користування острів Гонконг, а також відкрила свої торгові представництва у містах Шанхай, Нінбо, Амой, Фу-чжоу та Кантон, створивши домінуючі умови для британської колоніальної торгівлі.
124	1841 рік 13 липня	Лондонська конвенція про протоки	Лондонська конвенція попередила появу потужного російського Чорноморського флоту у Середземному морі, зберігши таким чином баланс сил у цьому регіоні.
125	1848 – 1864 роки	Друга війна за Шлезвіг	Ця війна стала важливим етапом на шляху об'єднання

			Німеччини під гегемонією Прусії.
126	1856 рік	Паризький мир	Паризький мирний договір повністю змінив міжнародного обстановку в Європі, знищивши європейську систему, що збиралася на Віденські трактати. Він послабив позиції російського царату в Європі та на близькому сході, призвів до подальшого загострення східного питання.
127	1858 рік 16 травня	Айгунський договір	За Айгунським договором Китай визнав перехід до Росії лівого берега Амуру від річки Аргунь і до гирла. Правий берег до Уссурі залишався китайським. Землі між Уссурі та морем до розмежування мали бути спільним Російсько-китайським володінням. Дозволялася взаємна торгівля між китайськими та російським населенням.
128	1860 рік 24 жовтня	Пекінський договір	Договір сильно вдарив по престижу цін і перетворив її імперію з передових країн, на одну з найвідсталіших в Азії. Згідно з умовами договору цінська сторона виплачувала контрибуцію Британії та Франції в розмірі 8 млн лянів, відкривала для іноземних держав порт Тяньцзін, скасовувала обмеження на виїзд з країни китайців та дозволяла іноземним державам набирати китайських робітників.
129	1861 рік	Королівство Італія	Державне утворення, що об'єднала всі незалежні італійські держави в єдину Україну під владою Сардинського королівств.
130	1866 рік	Австро-пруська війна	Політичним результатом війни стала остаточна відмова Австрії

			від об'єднання німецьких держав під своїм керівництвом і остаточний перехід гегемонії в Німеччині до Прусії, що очолила Північнонімецький союз. Прусія значно розширила свою територію за рахунок дрібних німецьких держав. Австрія опинилася поза союзом та німецькими справами, а Венеційська область відійшла до Італії.
131	1867 рік	Північнонімецька конфедерація	Основа створення німецької національної держави.
132	1870 – 1871 роки	Французько-пруська війна	Франкфуртський мир сформував політичну систему в Європі на наступні 40 років. У той же час французьке суспільство вважало умови миру ганебними, прагнуло до перегляду умов та повернення собі своїх історичних земель. Це протиріччя і стало однією з причин Першої Світової Війни.
133	1878 рік 3 березня	Сан-Стефанський мирний договір	Договір викликав протидію західних держав, особливо Велика Британії і Австро-Угорської імперії, і на Берлінському конгресі 1878 р. був замінений багатостороннім договором, значно менш вигідним для Російської імперії та Болгарії. Найважливіший результат Російсько-турецької війни, виражений у Сан-Стефанському мирному договорі, – звільнення Болгарії від османського панування, створення болгарської національної державності – був збережений, хоч і зі значним зменшенням території болгарського князівства.
134	1878 рік 1(13) чер-	Берлінський конгрес	Підсумком конгресу стало підписання Берлінського трактату,

	вня - 1(13) липня		за яким Болгарію було поділено на три частини; Фракія та Албанія залишались за Османською імперією; визнана незалежність Князівства Чорногорія, Князівства Сербія та Румунії. Масове невдоволення балканських слов'ян рішеннями конгреса викликало Кресненско-Разрожське повстання.
135	1879 рік	Австро-німецький договір	Договір став першою ланкою серед ряду угод, що призвели до створення військового блоку на чолі з Німеччиною і розподілу Європи на два ворогуючі табори, котрі потім стали супротивниками у Першій Світовій війні.
136	1895 рік 17 квітня	Сімоносекський договір	Ця угода зіштовхнула інтереси та сфери впливу Росії і Японії. Для того, щоб мати доступ до укріпленого району Порт-Артура, Росії необхідно було контролювати всю Східну Маньчжурію, аж до Харбіна – землі, які безпосередньо виходили на Корею, зону японських інтересів. Поступка Японії західним країнам була різко негативно сприйнята японським суспільством, і стали причиною розгортання російсько-японської війни 1904-1905.
137	1898 рік	Паризька мирна угода	Відмова від претензій Іспанії на суверенітет Куби. Заняття звільнених територій Сполученими Штатами, які беруть на себе зобов'язання щодо охорони життя та майна, згідно з міжнародним правом.
138	1898 рік	Іспансько-Американська війна	Цей конфлікт поклав кінець іспанській колоніальній імперії і довершив процес деколонізації

			Латинської Америки. Втрата багатьох територій, і особливо Куби, яку вважали частиною Іспанії, а не колонією, була сприйнята дуже болюче. Попри це, втрата великих колоніальних володінь виявилася напрочуд корисною для Іспанії, оскільки втративши колоніальні володіння, капітал почав надходити на розвиток власної країни та модернізацію економіки.
139	1899 рік	Перша Гаазька конференція	Було ухвалено три важливі конвенції. Брало участь 26 держав.
140	1899 рік	Політика відкритих дверей	Китай проводив вільну торгівлю і вільне проникнення капіталів, що відкривала доступ американському бізнесу у Китаї
141	1904 рік (6 лютого) – 1905 рік (14 жовтня)	Російсько-Японська війна	Підірвавши авторитет монархії у середині країни, поразка у війні разом з тим послабила позиції Росії і на міжнародній арені. Війна стала однією із причин Першої російської революції 1905-1907. Перемога Японії у війні зробила її загально визнаною великою країною. При цьому японці були незадоволені мирним договором: Японія отримала менше територій, ніж очікувалося і, що головне, не одержувала грошових контрибуцій.
142	1905 рік 5 вересня	Портсмутський мирний договір	У підсумку після укладення мирного договору Японська імперія отримала панівне становище в Кореї і Південній Маньчжурії, що було використано пізніше японським імперіалізмом для нападу на Китай і російський Далекий Схід. Портсмутський мир позбавляв

			Російську імперію виходу в Тихий океан.
143	1905 – 1906 роки	Перша Марокканська криза	Альхесіраська конференція лише тимчасово вирішила Марокканську кризу і загострила міжнародну напруженість між Троїстим союзом і Антантою. Вона також показала, дієвість Англо-Французької угоди. Криза може розглядатися як привід до англо-російської угоди, підписаної у наступному році, оскільки обидві країни підтримали Францію. Кайзер Вільгельм II був розлючений через приниження і був повний рішучості не відступати знову, що привело до участі Німеччини у Другій Марокканській кризі.
144	1906 рік (15 січня) 7 квітня	Альхесіраська конференція	Рішення цієї конференції означали дипломатичну поразку Германії, та відкрили для Франції та Іспанії дорогу до колоніального захоплення Марокко. У цілому ця конференція сприяла сполученню країн Антанти.
145	1907 рік	Друга Гаазька конференція	Було прийнято 13 конвенцій та декларацію. Брало участь 43 держави.
146	1907 рік 31 серпня	Петербурзька угода	Цей договір завершив формування англо-франко-російського військово-політичного блоку, відомого як Антанта, що домінував у міжнародних відносинах першої чверті XX століття.
147	1911 рік 1 липня	Агадірська криза	Франція створила повний протекторат над Марокко (30 березня, 1912), скасовуючи навіть формальну незалежність країни. Криза призвела до підписання Англією та Францією угоди, де Королівський флот

			мав захистити північне узбережжя Франції від німецького нападу.
148	1911 рік (29 вересня) – 1912 рік (18 жовтня)	Італійсько-турецька війна	Королівство Італія захопило області Османської імперії, територію сучасної Лівії, також острів Родос і Греко-мовний архіпелаг біля малої Азії. Ця війна розпалила націоналізм у Балканських державах.
149	1912 – 1913 роки	Перша Балканська війна	Ця війна завершилася підписанням лондонського договору. Згідно з договором усі Османські території на захід від лінії Енос – Медея було передано балканській лізі, відповідно до статус-кво і час перемир'я. Договір також оголосив Албанію незалежною державою.
Новітній час: початок 19 століття – сьогодні			
150	1914 – 1918 роки	Перша світова війна	Загострення протиріч на міжнародній арені.
151	1917 рік, лютий	Революція в Росії	Повалення самодержавства.
152	1917 рік, жовтень	Державний переворот у Петрограді	Прихід більшовиків до влади, початок встановлення режиму “диктатури пролетаріату”.
153	1918 рік, березень	Підписання Брест-Литовського мирного договору між Радянською Росією і державами Четверного союзу	Прискорив підписання сепаратного мирного договору більшовицьким урядом Російської Федеративної Радянської Республіки.
154	1918 рік, жовтень	Створення незалежної Чехословацької Республіки	Утворення нової держави
155	1918 рік, листопад	Комп'єнське перемир'я	Закінчення Першої світової війни
156	1918 рік	Створення незалежної Угорської республіки	Утворення нової країни на міжнародній арені
157	1918 рік, листопад	Початок революції в Німеччині	Повалення монархії
158	1919 рік,	Сен-Жерменський	Констатація розпаду Австро-

ІСТОРИЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

	вересень	мирний договір із Австрією	Угорщини
159	1919 рік, січень – 1920 рік, січень	Паризька мирна конференція	Утворення Польщі, затвердження статуту Ліги Націй
160	1919 рік, липень	Підписано Версальський договір із Німеччиною	Створення Ліги Націй
161	1921 рік, листопад – 1922 рік, лютий	Вашингтонська конференція	Підписання низки міжнародних договорів
162	1921 рік, грудень	У рамках Вашингтонської конференції підписано Договір чотирьох держав (США, Великобританії, Франції та Японії)	Взаємні гарантії недоторканості острівних володінь його учасників у басейні Тихого океану
163	1922 рік, лютий	Підписано Договір п'яти держав (США, Великобританії, Франції, Японії та Італії)	Заборона будівництва військових кораблів, водотонажність яких перевищувала 35 тис.т, договір встановлював співвідношення між флотами цих країн за класом лінкорів у пропорції 5 (Англія): 5 (США): 3 (Франція): 1,75 (Італія): 1,75 (Японія)
164	1924 рік	Лондонська конференція	Схвалення плану Дауеса
165	1928 рік, серпень	Пакт Бріана – Келлога	Забороняв війну як знаряддя національної політики
166	1930 рік	Проект Курциуса й Шобера	Укладення між Австрією та Німеччиною країнами митного союзу.
167	1932 рік, червень-липень	Лозаннська конференція	Німеччину звільнено від репараційних платежів.
168	1933 рік, жовтень	Представників Німеччини відізвано з конференції для роззброєння	Німеччина оголошує про вихід з Ліги Націй.
169	1935 рік,	Англійсько-німецька	Початок співпраці між Англією

	червень	морська угода	і Німеччиною
170	1936 рік, жовтень	Підписано німецько-італійську угоду про спільні дії з основних питань міжнародної політики	Виникає «вісь» Берлін – Рим
171	1936 рік, листопад	Антикомінтернівський пакт	Боротьба проти Комінтерну
172	1937 рік	Японія вторглася до Центрального Китаю.	Італія приєдналася до Антикомінтернівського пакту.
173	1938 рік, березень	Аншлюс Австрії	Це була перша агресія нацистської Німеччини. Австрія була приєднана до Німеччини. Внаслідок Третій Рейх здобув важливі австрійські компанії та озброєння загальною вартістю близько 500 млн рейхсмарок, а на базі колишньої австрійської армії створили дві німецькі піхотні дивізії, 4-ту легку дивізію та дві гірські дивізії.
174	1938 рік, вересень	Мюнхенський договір	Гітлер, Муссоліні, Чемберлен і Даладьє передали Судетську область Чехословаччини Німеччині.
175	1939 рік, березень	Чехословаччина припинила своє існування	Утворення нових держав
176	1939 рік, серпень	Пакт Молотова-Ріббентропа	Розкривав стратегічні наміри сторін – керівництва Третього Рейху та Радянського Союзу. Таємним додатковим протоколом визначались сфери взаємних інтересів обох держав у Східній Європі та поділ Польщі між ними при очікуваному в ті дні нападі Німеччини на Польщу.
177	1939 рік	Напад фашистської Німеччини на Польщу	Початок Другої світової війни
178	1939 – 1945 роки	Друга світова війна	Зміна позицій на міжнародній арені
179	1941 рік	Японська авіація бом-	Вступ Японії у Другу світову

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

		бардувала Перл-Харбор	війну
180	1943 рік	Тегеранська конференція	Де-факто було закріплено за Радянським Союзом право як контрибуцію приєднати до себе після перемоги частину Східної Пруссії.
181	1945 рік	Кримська конференція	Підписано Акт про беззастережну капітуляцію Німеччини (8 травня). Підписано Акт про капітуляцію Японії (2 вересня). США скинули атомні бомби на Хіросіму (6 серпня) і Нагасакі (9 серпня).
182	1947 рік, лютий	Паризька конференція	Підписано мирні договори з союзниками Німеччини в Європі – Болгарією, Угорщиною, Італією, Румунією й Фінляндією
183	1949 рік 4 квітня	У Вашингтоні відбулася церемонія підписання Атлантичного пакту	Виникла організація Північно-атлантичного договору (НАТО)
184	1951 рік, вересень	Украдено Тихоокеанський пакт безпеки (АНЗЮС)	Об'єднання США, Австралії та Нової Зеландії.
185	1955 рік 14 травня	Підписаний у Варшаві Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР, Польщею, Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною, Албанією, НДР, Болгарією	Утворення ОВД
186	1957 рік, березень	«Римський договір»	Створення Європейського Економічного Співробітництва.
187	1960 рік	Рік Африки	Переломний рік для всього Африканського континенту: незалежність отримало 17 колоній.
188	1961 рік	Перший в історії людства пілотований космічний політ, який здійснив Ю. Гагарін	Освоєння космосу

189	1961 рік	Спорудження Берлінського муру	Поділ Німеччини на 2 частини
190	1974 – 1975 роки	Економічна криза	Найбільш важка економічна депресія в історії США після Другої світової війни.
191	1975 рік 1 серпня	Підписано Заключний акт Гельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі	Закріплення політичних і територіальних підсумків Другої світової війни, виклад принципів взаємовідносин між державами-учасниками, у тому числі принципу непорушності кордонів; територіальна цілісність держав; невтручання у внутрішні справи іноземних держав;
192	1986 рік 26 квітня	Аварія на Чорнобильській АЕС	Погіршення екологічної ситуації в світі
193	1989 рік	У країнах Центрально-Східної Європи відбулись «оксамитові» революції	Повалено комуністичні уряди, радянські війська було виведено з цих країн.
194	1990 рік, жовтень	Возз'єднання Німеччини	Вихід Німеччини на світову арену
195	1991 рік 1 липня	СРСР, Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, Чехословаччина підписали у Празі протокол про припинення дії Варшавського договору.	Цілями Варшавського договору проголошувалися забезпечення безпеки держав-учасниць Договору і підтримка миру в Європі. Головна загроза миру, на думку керівництва цих держав, виходила від «агресивного блоку НАТО».
196	1991 рік	Розпад Югославії	Утворення 5 незалежних держав
197	1991 рік, листопад	Прийнята Паризька хартія для нової Європи	Проголосила «тверду відданість демократії, заснованій на правах людини та фундаментальних свободах; процвітання через економічну свободу і соціальну справедливість; рівну безпеку для всіх країн»
198	1991 рік, грудень	Саморозпад СРСР	Зменшення напруженості міжнародних відносин, виникла багатополюсність, крах комуні-

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

			зму
199	1991 рік	Завершилась «Холодна війна»	Східна, або комуністична, модель суспільного розвитку в конкуренції з Заходом зазнала остаточної поразки, відбувся крах Ялинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин з перерозподілом на користь НАТО.
200	2004 рік	Розширення ЄС	До нього увійшло десять країн: Кіпр, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина і Словенія
201	2008 рік	Глобальна фінансова криза	Найбільш глибока фінансова криза
202	2010 рік	Арабська весна	Серія масових заворушень у низці арабських країн.
203	2015 рік	Митний союз	Міждержавна торгово-економічна інтеграція країн Євразійського економічного союзу.

Навчальне видання

**Алексєєнко Ірина Вікторівна
Маргулов Артур Худувич,
Єремєєва Ірина Анатоліївна
Нєсправа Микола Вікторович**

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Підручник

Редактор, оригінал-макет, дизайн –
А. В. Самотуга

Редактор *А.В. Колесник*

Підп. до друку 27.10.2020 р. Формат 60x84/16. Гарнітура – Times.
Друк трафаретний (RISO), цифровий. Папір офісний. Ум.-друк. арк. 14,09.
Обл-вид. арк. 14,25. Зам. № 01/20-п. Тираж 50 прим.

Надруковано у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ
49000, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 756-46-41
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6054 від 28.02.2018